

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж қуәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Қоғам &
Дәуір

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Ильдар Калиев, Арман Акишев, Борис Поломарчук
Қазақстандағы қоғам мен билік диалогын
іске асырудағы әлеуметтік медиа 7

**Еркебұлан Меңлібай, Қалыбек Қобландин,
Салтанат Тайшанова**
Польшаның этникалық көші-қоны және
мемлекеттік қолдау саясаты туралы. 23

Гумар Нуртаза, Бибигуль Бюлегенова
Экологиялық саясат және тұрақты даму:
Қазақстан үшін міндеттер мен мүмкіндіктер 39

Ғалия Жумасұлтанова, Анжела Инджигоян
Қазақстан қоғамын жаңғырту жағдайындағы
университет имижі мен корпоративтік
мәдениетінің байланысы 50

Жанар Төлендинова
Орта Азиядағы су ресурстарын басқарудың
негізгі мәселелері 66

**Гульсара Каппасова, Мейрамгуль Алтыбасарова,
Амергалы Бегимтаев**
Қазақстан Республикасы Президентінің
жыл сайынғы жолдауы туралы қоғамдық
пікірді зерттеу (аймақтық аспект) 79

Сәуле Искендірова, Сәуле Зейнолла, Әсел Әбен
Қазақстанда мемлекеттік білім беру гранттарын
бөлудегі кейбір мәселелер жоғары білім сапасын
қамтамасыз ету аспектісі ретінде 92

**Руслан Сабденов, Гаухар Абдрахманова,
Дулат Өтеғали**
Жергілікті деңгейдегі электронды демократия:
халықаралық тәжірибе және Қазақстандағы ахуал 108

**Ғани Қарасаев, Әсем Қайдарова,
Алтынай Мамбетова**
Ақмола өңірінің Ресей империясы тарапынан
қоныстандырылуының тарихи-саяси аспектілері:
орыс казактары мен шаруаларының қоныстануы
және оның жергілікті қазақ халқына әсері 123

**Айгерим Серикжанова, Роза Нұртазина,
Инабат Серикжанова, Баян Нағасбекова**
Қазақстандағы әйелдердің құқықтары мен
мүмкіндіктерін кеңейтудегі әлеуметтік-мәдени
кедергілер 142

СОДЕРЖАНИЕ

Ильдар Калиев, Арман Акишев, Борис Поломарчук
Социальные медиа в реализации диалога
общества и власти в Казахстане 7

**Еркебұлан Менлибай, Калыбек Кобландин,
Салтанат Тайшанова**
Об этнической миграции и политике
государственной поддержки Польши 23

Гумар Нуртаза, Бибигуль Бюлегенова
Экологическая политика и устойчивое развитие:
вызовы и возможности для Казахстана. 39

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Галия Жумасултанова, Анжела Инджигольян
Взаимосвязь имиджа и корпоративной культуры
университета в условиях модернизации
казахстанского общества 50

Жанар Тулиндинова
Ключевые проблемы в управлении
водными ресурсами в Центральной Азии 66

**Гульсара Каппасова, Мейрамгуль Алтыбасарова,
Амергалы Бегимтаев**
Исследование общественного мнения о ежегодном
послании Президента Республики Казахстан
(региональный аспект) 79

Сауле Искендинова, Сауле Зейнолла, Асель Абен
О некоторых проблемах распределения
государственных образовательных грантов
как аспект обеспечения качества высшего
образования в Казахстане 92

**Руслан Сабденов, Гаухар Абдрахманова,
Дулат Отегали**
Электронная демократия на местном уровне:
международный опыт и ситуация в Казахстане 108

**Гани Карасаев, Асем Кайдарова,
Алтынай Мамбетова**
Историко-политические аспекты заселения
Акмолинского края Российской империей: переселение
русских казаков и крестьян и его влияние на местное
казахское население 123

**Айгерим Серикжанова, Роза Нуртазина,
Инабат Серикжанова, Баян Нагасбекова**
Социокультурные барьеры на пути к расширению
прав и возможностей женщин в Казахстане 142

CONTENTS

Ildar Kaliyev, Arman Akishev, Boris Polomarchuk
Social Media in the Implementation of the Dialogue
Between Society and Government in Kazakhstan 7

**Yerkebulan Menglibay, Kalybek Koblandin,
Saltanat Tayshanova**
On Ethnic Migration and the Policy
of State Support of Poland 23

Gumar Nurtaza, Bibigul Byulegenova
Environmental Policy and Sustainable Development:
Challenges and Opportunities for Kazakhstan 39

Galiya Zhumasultanova, Anzhela Injigolyan
Relationship of Image and Corporate Culture of
the University in the Conditions of Modernization
of Kazakhstan Society 50

Zhanar Tulindinova
Key Problems in Water Resources Management
in Central Asia 66

**Gulsara Kappassova, Meiramgul Altybassarova,
Amergaly Begimtaev**
Public Opinion Research on the Annual Address of the
President of the Republic of Kazakhstan (Regional Aspect) . . . 79

Қоғам & Дәуір

Қазақстан Республикасы
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Алмас Арзықұлов,
ҚР Президенті жанындағы
ҚСЗИ-дің жетекші
ғылыми қызметкері

Редакция мекенжайы:
Қазақстан Республикасы,
010000, Астана қаласы,
Бейбітшілік көшесі, 4
ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20
Факс (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz
www.kisi.kz
www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)
ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/2788-5860

Индекс 74007

Журнал саяси ғылымдар саласы бойынша
ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін
жариялау үшін Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі білім және
ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету
комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар
тізбесіне енеді.

Saule Iskendirova, Saule Zeinolla, Assel Aben
On Some Issues of Allocating State Educational
Grants as an Aspect of Ensuring the Quality of
Higher Education in Kazakhstan 92

**Ruslan Sabdenov, Gaukhar Abdrakhmanova,
Dulat Otegali**
E-Democracy at the Local Level: International
Experience and the Situation in Kazakhstan 108

Gani Karasaev, Assem Kaidarova, Altynai Mambetova
Historical and Political Aspects of the Settlement of the
Akmola Region by the Russian Empire: the Settlement of
Russian Cossacks and Peasants and its Impact on
Local Kazakhs 123

**Aigerim Serikzhanova, Roza Nurtazina,
Inabat Serikzhanova, Bayan Nagasbekova**
Socio-Cultural Barriers to Women's Empowerment
in Kazakhstan 142

Редакциялық кеңес

Ерлан ҚАРИН

– редакция алқасының төрағасы, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кеңесшісі, саяси ғылымдарының кандидаты

Уямо ТОМОХИКО

– Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D

Уильям ФИЕРМАН

– Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D

Сон ЮНХУН

– Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D

Нұрлан СЕЙДІН

– ҚР БҒМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК бас директорының ғылыми жұмыстар және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты

Ғани ҚАРАСАЕВ

– ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы

Ботагөз РАҚЫШЕВА

– «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты

Айгүл САДУАҚАСОВА

– Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы

Редакциялық ұжым

Алмас АРЗЫҚҰЛОВ

– Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистр

Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА

– ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D

Салтанат ЕРМАХАНОВА

– Қоғамдық пікірді зерттеу бөлімінің басшысы, әлеуметтанулар ғылымының кандидаты

Айдар ҚҰРМАШЕВ

– Азиялық зерттеулер бөлімінің басшысы, «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша Ph.D

Жанар САНХАЕВА

– Саяси зерттеулер бөлімінің басшысы, саясаттану ғылымдарының магистрі

Редакционный совет

- Ерлан КАРИН** – Председатель Редакционного совета, Государственный советник Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Уямо ТОМОХИКО** – Профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – Профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – Профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Нурлан СЕЙДИН** – Заместитель генерального директора по научным инновациям и международным связям РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, кандидат исторических наук
- Гани КАРАСАЕВ** – Главный научный сотрудник–начальник отдела Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – Научный консультант, директор проектов в Исследовательском институте «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – Заместитель директора ТОО «Институт прикладных этнополитических исследований», доктор социологических наук

Редакционная коллегия

- Алмас АРЗИКУЛОВ** – Шеф-редактор, заместитель руководителя отдела медиапроектов Казахстанского института стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – Заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Салтанат ЕРМАХАНОВА** – Руководитель Отдела мониторинга общественного мнения, кандидат социологических наук
- Айдар КУРМАШЕВ** – Руководитель Отдела азиатских исследований, PhD по специальности «Международные отношения»
- Жанар САНХАЕВА** – Руководитель Отдела политических исследований, магистр социальных наук по специальности «политология»

The Editorial board

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, The State Counsellor of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), PhD, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D. Professor
- Song YONGHONG** – Professor at the University of Hankuk, Ph.D (South Korea)
- Nurlan SEYDIN** – Deputy General Director for Scientific Innovation and International Relations of RSE "Gylym Ordasy" CS MES RK, Candidate of Historical Sciences
- Gani KARASSAEV** – Chief Researcher - Head of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Projects Director, "Public opinion" Research Institute, Candidate of Sociology
- Aygul SADVOKASSOVA** – Deputy Director of LLP "Institute of Applied Ethnopolitical Research", Doctor of Sociology

Editorial team

- Almas ARZIKULOV** – Chief Editor, Deputy head of the Deputy Head of Media Projects Department, Master of History
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Saltanat ERMAKHANOVA** – Head of the Public Opinion Monitoring Department, Candidate of Sociological Sciences
- Aidar KURMASHEV** – Head of the Department of Asian Studies, PhD in International Relations
- Zhanar SANKHAEVA** – Head of the Department of Political Studies, Master of Social Sciences, Master of political science

Ильдар Калиев¹, Арман Акишев², Борис Поломарчук³
¹ КЕАҚ «Торайғыров Университет»,
«Философия және әлеуметтік ғылымдар» кафедрасының
профессоры, саяси ғылымдарының кандидаты
kaliev7719@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2331-3726>
² КЕАҚ «Торайғыров Университет», профессор,
саяси ғылымдарының докторы
armanfir@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2387-8284>
³ КЕАҚ «Торайғыров Университет», «Философия және
әлеуметтік ғылымдар» кафедрасының аға оқытушысы
borisvictor@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-3301-5965>
(Павлодар, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОҒАМ МЕН БИЛІК ДИАЛОГЫН ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИА

Андатпа. Бүгінде Қазақстанда мемлекеттік органдар мен халық арасындағы өзара қарым-қатынастың тиімділігін арттыру және трансформациялау міндеті тұр. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауында атап көрсетілген «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы аясында әлеуметтік медианың рөлін қарастырады. Зерттеуде сипаттамалық, аналитикалық және салыстырмалы әдістер қолданылып, мемлекеттік билік пен азаматтық қоғамның өзара әрекеттесуіндегі әлеуметтік желілердің ерекшеліктері талданады. Сондай-ақ, қайталама деректерді өңдеу әдістері пайдаланылды, оның ішінде ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросының мәліметтері, «Зерде» ұлттық инфокоммуникациялық холдингі» АҚ деректері негізінде көрсеткіштер талданды. Әлеуметтік желілер сындарлы диалогтың алаңы ретінде қарастырылады, ал олардың саяси және әлеуметтік әсері зерттеудің негізгі бағытына айналды.

Түйін сөздер: әлеуметтік желілер, бұқаралық коммуникация, БАҚ, ақпараттандыру, саяси коммуникация, желілік коммуникация, желілік ресурстар, қоғам, ақпараттық мәдениет, құқықтық реттеу, жеке деректер, саяси қатысу, билік, азаматтық қоғам.

Ильдар Калиев, Арман Акишев, Борис Поломарчук СОЦИАЛЬНЫЕ МЕДИА В РЕАЛИЗАЦИИ ДИАЛОГА ОБЩЕСТВА И ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Сегодня в Казахстане стоит задача повышения эффективности и трансформации взаимоотношений между государственными органами и населением. В данном исследовании рассматривается роль социальных медиа в рамках концепции «Слышащее государство», обозначенной Президентом Республики Казахстан К.К. Токаевым в его Послании народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана». В исследовании применены описательный, аналитический и сравнительный методы, проведен анализ особенностей взаимодействия социальных сетей с государственными органами и гражданским обществом. Также использованы методы обработки вторичных данных, включая показатели, основанные на данных Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК, а также АО «Национальный инфокоммуникационный холдинг «Зерде». Социальные медиа рассматриваются как площадка для конструктивного диалога, а их политическое и социальное влияние становится ключевым направлением исследования.

Ключевые слова: социальные сети, массовая коммуникация, СМИ, информатизация, политическая коммуникация, сетевая коммуникация, сетевые ресурсы, общество, информационная культура, правовое регулирование, персональные данные, политическое участие, власть, гражданское общество.

Ildar Kaliyev, Arman Akishev, Boris Polomarchuk SOCIAL MEDIA IN THE IMPLEMENTATION OF THE DIALOGUE BETWEEN SOCIETY AND GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN

Abstract. Abstract. Today, Kazakhstan faces the task of improving the efficiency and transforming the relationship between government agencies and the population. This study examines the role of social media within the framework of the «Hearing State» concept outlined by the President of the Republic of Kazakhstan, K.K. Tokayev, in his Address to the People of Kazakhstan on September 2, 2019, titled «Constructive Public Dialogue is the Foundation of Stability and Prosperity in Kazakhstan». The study employs descriptive, analytical, and comparative methods to analyze the characteristics of social media interaction with government agencies and civil society. Additionally, methods for processing secondary data were utilized, including indicators based on data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of Kazakhstan and the National Infocommunication Holding «Zerde» JSC. Social media are considered platforms for constructive

dialogue, and their political and social influence serves as a key focus of the research.

Key words: *social networks, mass communication, mass media, informatization, political communication, network communication, network resources, society, information culture, legal regulation, personal data, political participation, government, civil society.*

Кіріспе

Әлеуметтік желілер, маңызды байланыс құралдары санатына жатады дегені орынды болар. Бастапқыда мүдделер бойынша жеке қарым-қатынас механизмі ретінде ойластырылған олар бүгінде ақпараттың басым құралы және адамдар арасындағы өзара әрекеттесу тәсілі болып табылады. Мемлекеттің коммуникацияның осы арнасына деген қызығушылығы: қоғамның сұраныстарына тез жауап беру және өз шешімдерін қабылдаудың ашықтығы. Сонымен қатар, екі көзқарасты ескере отырып: а) коммуникаторлар әлеуметтік маңызды ақпаратты таратады, б) реципиенттер өзекті мәселелерді анықтау және қабылданған шешімдерге қоғамның реакциясы үшін түсініктемелер мен хабарламаларға «батырылады».

Әлеуметтік желілер – маңызды әлеуметтік функцияны-коммуникативті қамтитын ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялар мен әлеуметтік өзара әрекеттесудің квинтэссенциясы.

Әлеуметтік медианың үстемдігі жағдайында қоғамдық коммуникациялардың негізгі бөлігі әлеуметтік-желілік кеңістікке ауысады, оны «қоғамдық маңызы бар мәселелерді талқылау кезінде билік пен стейкхолдерлердің өзара әрекеттесуін қамтамасыз ететін бұқаралық коммуникация құралдарының (медиа арналардың) жиынтығы» деп түсіну керек [1, 57]. Қоғамдық коммуникация құбылысының негізінде орналасқан әлеуметтік желілер ақпарат алмасудың жылдамдығына, модификациясына айтарлықтай әсер етеді [2, 33]. Адамдардың абсолютті саны үшін жариялылық, ашықтық және қол жетімділік принциптеріне қоғамдық коммуникацияның желілік формасы аясында қол жеткізуге болады.

Мемлекеттік басқару мекемелері қызметінің белгілі бір деңгейінде интернет-ресурстардың әсері айтарлықтай байқалады. Бұл әлеуметтік желілер қоғамдық басқарудың барлық уақыттарында өзін «социум-билік» ынтымақтастығы аясында оны өзгертудің ең тиімді құралы ретінде көрсетті. Бұл жерде билік машинасы мен халық арасындағы қашықтықты азайту маңызды, бұл билік адамдарының, органдардың жеке беттері мен аккаунттарына байланысты болды. Ресми беттердің өсіп келе жатқан беделі оларды талдауды және адамдар мен билік арасындағы өнімді қатынастарды қамтамасыз ету үшін диалог алаңдары форматында қолдануды кешенді бақылауды қамтиды.

XXI ғасырдың басында саяси ғылымда әлеуметтік медиа мен әлеуметтік желілердің әлеуметтік және саяси маңыздылығын қарастыруда зерттеу белсенділігінің өсуі байқалды. Бұл белсенділіктің айрықша белгілері әлеуметтік медианың әртүрлі өкілдерінен алынған деректерді жинау және

статистикалық және математикалық талдау әдістерін қолдана отырып, осы деректерді одан әрі өңдеу деп санауға болады. Жүргізілетін зерттеулердің негізгі бағыттары: пайдаланушыларды дескриптивті талдау, БАҚ деректерін пайдалануды ынталандыру, сәйкестікті таныстыру, осы БАҚ-тың әлеуметтік өзара әрекеттестіктегі рөлі, сондай-ақ ақпараттық ашықтық пен құпиялылық.

Мысалы, американдық зерттеуші Дж. Голбек «Trust on the World Wide Web: A Survey» жұмысында дүниежүзілік желідегі сенімнің әртүрлі аспектілерін зерттейді: мазмұнға, қызметтерге және адамдарға деген сенім. Ол әртүрлі веб-қосымшаларда функционалдылық пен интерфейсті жақсарту үшін сенім ресурсы қалай қолданылатынына мұқият назар аударады [3].

АҚШ азаматтарының әлеуметтік желілердегі парақшаларында жариялайтын саяси-идеологиялық мазмұнды талдау негізінде американдық сарапшылар тобы әлеуметтік медианың ерекше әрі маңызды байланыс арнасы болып табылатыны туралы қорытындыға келді. Бұл байланыс арнасы кең әрі әртүрлі қоғамдық топтарды тарту мүмкіндігімен қатар, белгілі бір нысанға қатысты құндылықтық-эмоционалды қабылдауды қалыптастыруға ықпал ететін психологиялық құрал ретінде қызмет етеді [4].

М. Bene өзінің «Influenced by Peers: Facebook as an Information Source for Young People» атты еңбегінде жастардың Facebook-ті жиі пайдалану деңгейі мен олардың қазіргі билікке деген көзқарасы арасында кері байланыс бар екенін анықтады. Яғни, жастар Facebook-тегі ақпаратты неғұрлым көп оқыса, билікке деген теріс көзқарасы артады; ал билікке деген көзқарасы теріс болған сайын, Facebook-ті жиі пайдаланады [5]. Осылайша, кейбір шетелдік сарапшылардың пікірінше, әлеуметтік желілер билік органдарына қатысты негативті пікірлердің таралуына ықпал ететін алаң ретінде қарастырылады.

Медиа зерттеуші С.Л. Уразова дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарында аудиторияны көбіне «бұлыңғыр масса» ретінде қабылдау байқалатынын атап өтеді. Ал әлеуметтік медида аудитория белгілі бір контурға ие болып, «ұнату», түсініктеме қалдыру және репост жасау арқылы жекелендіріледі. Осындай жекеленген әрі бір мезетте ауқымды аудиторияның болуы әлеуметтік медида бұқаралық ақпарат құралдарының белсенді болуын алдын ала анықтайды [6, 31].

Ш. Килыбаева мен А. Нұршановтың зерттеу нәтижелері әлеуметтік желілердегі саяси контенттің қазақстандық жастар арасында саяси хабардарлық деңгейін арттыруға, қатысушылық сезімін күшейтуге және мемлекеттің тұрақты демократиялық дамуына жәрдемдесуге ықпал ететінін көрсетеді [7].

Қазақстандағы әлеуметтік желілерді заңнамалық реттеу қазақстандық ғалымдар М.О. Танекова мен Т.Е. Ержановтың жұмысында қарастырылған [8].

Бұқаралық ақпарат құралдарының рөліне, олардың саясатпен өзара іс-қимылына, Қазақстанның медиа кеңістігін институционализациялауға, оның ақпараттық саясатына арналған қазақстандық ғалымдардың ғылыми еңбектерінің ішінде Е.К. Алияров, Г.Ж. Ибраева, А.А. Морозов,

Р. А. Нұртазина, Ю.О. Бұлуктаев, А.С. Сәрсенбаев, Г.С. Сұлтанбаева, С.Х. Барлыбаева, А.С. Әбілқасова.

Жұмыстың мақсаты Қазақстан Республикасында билік пен қоғам диалогын құруда коммуникацияның негізгі арнасы ретінде әлеуметтік желілерді пайдалану шарттарын айқындау, сондай-ақ осы процестің ағымдағы жай-күйін талдау болып табылады.

Мақаланың негізгі міндеттері:

- әлеуметтік желінің ерекшелігін әлеуметтік орта ретінде анықтау;
- саясат саласына әлеуметтік желілерді белсенді енгізудің қазіргі кезеңінде Интернеттегі саяси коммуникацияның негізгі нысандарын, арналары мен тәсілдерін ашу және нақтылау;
- Қазақстанда азаматтық қоғамды жандандыру факторы ретінде оларды пайдалану бағыттарын анықтау мақсатында әлеуметтік желілерге талдау жасау;
- әлеуметтік желілердің азаматтардың саяси және сайлау қалауларын қалыптастыру процестеріне әсерін зерттеу.

Зерттеу әдістері

Жұмысты дайындау кезінде мемлекеттік билік пен азаматтық қоғам өкілдерінің қарым-қатынас процесінде әлеуметтік желілерді пайдалану ерекшеліктерін ашатын сипаттамалық, аналитикалық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Сипаттамалық әдіс мемлекеттік билік пен азаматтық қоғам өкілдері арасындағы байланыста әлеуметтік медианы пайдалану ерекшеліктерін сипаттау үшін қолданылды. Әдіс шеңберінде әлеуметтік желілердегі өзара іс-қимылдың негізгі сипаттамаларын анықтау жүргізілді, сондай-ақ мемлекеттік органдардың онлайн-коммуникацияны жүргізу тәсілдері сипатталды.

Жиналған деректерді терең талдау үшін аналитикалық әдіс қолданылды. Екінші деректерге негізделген негізгі көрсеткіштер мен тенденциялар зерттелді.

Деректерді талдау азаматтар мен мемлекеттердің әлеуметтік желілерді пайдалануға қатысу деңгейлерін анықтауға, сондай-ақ осы процестің кедергілері мен перспективаларын анықтауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы әдіс Қазақстан мен шет елдердің билік пен қоғамның қарым-қатынасы үшін әлеуметтік желілерді қолдану саласындағы тәсілдерін салыстыру үшін пайдаланылды. Шетелдік жұмыстарды талдау негізінде халықаралық деректер базасынан қазақстандық контексте бейімделуі мүмкін үздік тәжірибелер анықталды. Бұдан басқа, салыстырмалы әдіс Қазақстандағы түрлі әлеуметтік платформалардың қажеттілігіне талдау жүргізуге, елдегі жоғары мемлекеттік билік өкілдерінің әлеуметтік желілердегі белсенділік көрсеткіштерін анықтауға.

Зерттеу барысында қосымша ақпаратты жинау және өңдеу жүргізілді. Мемлекеттік және халықаралық ұйымдар жариялаған ресми есептер мен статистика қолданылды. Бұл нәтижелерді сенімді және дәлелденген мәліметтер негізінде негіздеуге мүмкіндік берді.

Мемлекеттік басқаруда әлеуметтік желілерді пайдаланудың табысты үлгілерін анықтау үшін халықаралық деректер базасынан жарияланымдарға зерттеу жүргізілді. Зерттеу әдістерін таңдауда кешенді тәсілді қолдану мәлімделген тақырыпты талдаудың объективтілігі мен тереңдігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Нәтижелерді талқылау

Қазіргі уақытта әлеуметтік медиа – бұл қоғамдағы билік институтының беделін қалыптастыру мен насихаттаудың керемет ақпараттық-коммуникативтік механизмі. Сарапшылар оң беделді сақтау және сенімді қалыптастыру үшін екі шартты атайды: билік органдары қызметінің ашықтығы және жұртшылықпен екіжақты симметриялы қарым-қатынас. Бұл қарым-қатынастың тиімділігінің белгілері: әлеуметтік белсенділік деңгейін арттыру, билік құрылымдарының қызметіне ықпал ету. Билік органдарының беделі халықтың сенім деңгейімен тікелей байланысты. Мұндай сценарийде халықтың тыныштық сезімі бар, егер олар билік органдарына жүгінсе, олардың өтініштерін шешуге көмектеседі. Нәтижесінде «мемлекеттік құрылымдардың Халықпен ынтымақтастығының төмен тиімділігі осы құрылымдарға және олардың нақты өкілдеріне қатысты халықтың едәуір бөлігінің төмен сенімімен анықталады, бұл халықтың едәуір бөлігінің әлеуметтік белсенділігін айтарлықтай төмендетеді» [9, 25].

Биліктің беделін нығайтудың, азаматтардың оған деген сенімін арттырудың маңызды шарты оның әлеуметтік медиадағы жұмысқа деген көзқарасын қайта қарау болып табылады. Мемлекеттік қызметшілердің қомақты үлесі қызметтік қызметтің осы учаскесін елемейтіні немесе онымен жосықсыз айналысатыны жасырын емес. Әлеуметтік-желілік қоғамдық кеңістіктегі коммуникациялар шенеуніктерден «шығармашылық, инновация және батылдықты талап етеді, бірақ азаматтардың көпшілігі әлеуметтік медианы күнделікті тәжірибеде қолданатындығын ескермеу қауіпті» [10]. Виртуалды кеңістікте біз адамдарды өздерінің өмірлік қақтығыстарын шешуге биліктің қызығушылығына сендіруге тырысуымыз керек.

Барлық деңгейдегі билік органдарының ресми сайттарына қатысты оларды толтыруға және технологиялық сипаттамаларға қойылатын талаптар нормативті түрде бекітілген. Әдетте, орталық мемлекеттік органдардың сайттары бірдей үлгі бойынша құрылады (диалогтық терезелерді орналастыру, түстерді безендіру, сілтемелер құрылымы және т.б.).

Ашық әкімшілікте әлеуметтік желілер электронды қатысуды дамытудың интернет технологиясы ретінде қолданылуы мүмкін және қолданылуы керек [11, 192]. Сонымен қатар, қазіргі уақытта әлеуметтік желілер мемлекет пен қоғамның диалогы мен ынтымақтастығының тиімді құралы мәртебесіне ие болмады. Мұның бірнеше негізгі себептері бар.

Ең алдымен, аккаунт иелері (шенеуніктер) өз іс-әрекеттерінде басшылықтың бұйрықтарымен шектелген тұлғалар. Олардың мазмұнының айдарлары-жаңалықтар, пресс-релиздер, кейбір кездесулерден алынған бейнематериалдар, қол жеткізілген жетістіктер, мерекелерге сәлемдесу және т.б., онда, әдетте, ыңғайсыз фактілерге орын жоқ.

Екіншіден, билік органдары басшыларының ашық диалог құруға кедергі келтіретін коммуникативтік және коммуникациялық сауаттылығының жеткіліксіздігін атап өткен жөн. Мұндай факторларға мыналар жатады: интернет кеңістігіндегі бағдарлау проблемалары немесе шенеунік-технократиялық көзқарастардың жариялылықтан басым болуы. Мемлекеттік қызметшілердің бұл түрі үшін әлеуметтік желілерді пайдаланушылармен байланыс орнатуға көмектесетін қарым-қатынас стилі мен тілін табу оңай емес сияқты.

Шындығында, қоғамның өзі билікпен өркениетті өнімді диалогқа әлі дайын емес. Ашушандық, бос сөз, көптеген пайдаланушылардың мәселесіне жеткіліксіз сұңғу диалог құруға кедергі келтіреді, ал «пошта қоқысы» интернет кеңістігін пайдасыз ақпараттық шумен толтырады.

Шенеуніктер әлеуметтік желілерді қолдана отырып, халықпен жүйелі түрде жұмыс істеуге ұмтылғанымен, оның осы процедураға қатысу статистикасы өте қарапайым. Бұл объективті себептерге байланысты:

- жарияланған материалдың сапасы шаблондық сипаттағы мәтіндік ақпараттың, бейнелер мен инфографиканың жетіспеушілігінен зардап шегеді;

- мазмұнды ақпараттық бағыттағы нақты мазмұнмен, жаңалықтар хабарламаларының пресс-релиздерімен толтыру;

- әлеуметтік-желілік алгоритмдердің пайдаланушылардың күнделікті жаңалықтар арнасын құруға әсері. «Заманауи Алгоритмдер олардың әзірлеушілеріне цифрлық шекараларды автоматты түрде құруға және «Интернет» желісіндегі пайдаланушыларды немесе ақпараттық платформаларды тікелей бұғаттамай ақпаратқа қол жеткізуді шектеуге мүмкіндік беретін жеткілікті күрделі және түсініксіз құралдарға айналу [12, 26].

Ерекшелігіне байланысты билік жариялаған медиа өнім ойын-сауық мазмұнымен толық бәсекеге түсе алмайды, бұл оның пессимизациясына әкелуі мүмкін. Әдетте пайдаланушы алдымен өзінің ақпараттық арнасында достарының жаңа фотосуреттерін немесе оқиғаларын, ойын-сауық бейнелерін, жарнамаларды және т. б. көреді, содан кейін ғана мемлекеттік органдардың ақпаратын көреді;

- танымал медиа тұлғалармен және пікір көшбасшыларымен интеграцияның болмауы. Өз көріністерінің әртүрлі нысандарындағы Блогинг мақсатты аудиторияның жоғары сұранысына ие болуды жалғастыруда, өз кезегінде өзара интеграция мүдделі пайдаланушыларды мемлекеттік органдардың беттеріне тартуға және өз жарияланымдарының қамтылуын арттыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік медиа-бұл адамдармен жүйелі байланыста болу. Оның әсері эмоциялар мен сезімдерге әсер ету арқылы тиімді. Осыған байланысты мұнда дәстүрлі БАҚ-қа қарағанда басқа тәсілді қолдану қажет.

Қазіргі уақытта әлеуметтік медианың қоғамдық-саяси байланыстарға, соның ішінде әлеуметтік желілерге әсері туралы көзқарастар мен пікірлер сәйкес келмейді.

Біріншіден, әлеуметтік желілердің саяси ангаждalған қатысушылары саяси белсенді қазақстандықтардың елеусіз бөлігін білдіреді. Екіншіден,

желі билік органдары үшін орынды ұсыныстардың маңызды диалог алаңы болған кезде отандық интернет-кеңістіктің қоғамдық-саяси сегментінің жақсы өсу құбылысы қалыптасты.

Әлеуметтік желілерде мемлекеттік қызметшілермен еркін қарым-қатынас жасау мүмкіндігі болған жағдайда, азаматтар, егер ол ағымдағы міндеттерді шешу жолдарын таппаса, енді билікпен қандай да бір уағдаластыққа дайын болады. Сонда кері байланыс орнату, бір нәрсені түзету мүмкіндігі Халықпен кездейсоқ қарым-қатынастан гөрі нәтижелі болуы мүмкін. Шындығында, әлеуметтік желілердегі коммуникацияның әлеуеті осылай көрінеді [13, 47].

Қазіргі уақытта Интернет желісінің кең мүмкіндіктері өзара іс-қимылдың нақты форматтары түрінде Қазақстандағы билік пен қоғам арасындағы диалог құру процесіне қолданылады. Форматтардың тізімі мен мазмұны коммуникацияның мақсаттары мен әдістеріне байланысты өзгеруі мүмкін, бірақ қазіргі кезде қол жетімді және қолданылатын формалардың нақты тізіміне назар аударуды тоқтату перспективалы болып көрінеді.

Біріншіден, бұл мемлекеттік органдардың ресми интернет-порталдары. Айта кету керек, онда ресми форматта ұсынылған ақпарат бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілердегі ақпаратқа қарағанда салыстырмалы түрде аз пайдаланушыларды тартады, олар түсініктеме беру мүмкіндіктерімен, эмоционалды бояумен бірге жүруі мүмкін және мазмұны жағынан қарапайым. Осыған қарамастан, мемлекеттік құрылымдардың ресми порталдары шеңберінде көзделген ақпараттық және коммуникативтік мүмкіндіктерді бағаламауға болмайды. Мысалы, азаматтардың мемлекеттік органға жүгініп, жедел жауап алу мүмкіндігі бар. Бұл қоғам мен билік арасындағы тиісті өзара әрекеттесуді ұйымдастырудың перспективалық әдісін білдіреді.

Мемлекеттік органдар тарапынан ұсынылатын ақпараттық-коммуникациялық қызметтерді дамыту мақсатында 2000 жылы «Ұлттық ақпараттық технологиялар» АҚ(НІТЕС) құрылды. Қазіргі уақытта бұл ұйым біздің еліміздегі қоғам мен билік арасындағы диалогты жетілдіруге арналған ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту саласындағы маңызды жобаларды іске асыруда. Осы жобалардың қатарында «Электрондық үкімет» порталы, Е-нотариат, Е-лицензиялау, «Мобильді үкімет», «Ашық үкімет», түрлі ақпараттық жүйелер және тағы басқалар бар.

2020 жылғы маусымнан бастап Қазақстанның мемлекеттік органдарының сайттарын мемлекеттік органдардың интернет-ресурстарының бірыңғай платформасына (ЕПІР МО) көшіру жүзеге асырылды. ЕПІР МО жобасын құрудың мақсаты мемлекеттік органдардың ақпараттық контентін жариялау үшін алаң ұсыну бойынша кешенді қызметті іске асыру болып табылады:

- барлық МО ақпараты мен қызметтерін бір ыңғайлы және қолжетімді интерфейсте, оның ішінде мобильді құрылғыларға бейімделген шоғырландыру;

- цифрлық контенттің, мемлекеттік қызметтер тізімі мен пайдалы ақпараттың бірыңғай репозиторийі;

- ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және АҚ қамтамасыз ету саласындағы бірыңғай талаптарға сәйкес АҚ қамтамасыз ету;
- интернет желісін пайдаланушыларға 3 тілдегі бірыңғай құрылымға сәйкес ресми, өзекті және сенімді контент ұсыну [14].

2021 жылдан бастап Қазақстан азаматтарының электрондық өтініштері мен онлайн петицияларын қабылдау мен өңдеудің ресми сайты – e-Otinish жобасы сәтті іске асырылуда. Біздің еліміздің кез келген азаматы енді шағым, өтініш немесе сұрау салуды Қазақстанның кез келген мемлекеттік органына жібере алады және сол арқылы билік органдарымен кері байланыс жасай алады. Өтініш беруші өзінің өтініш беру мерзімін, оны өңдеу сапасын және т. б. бақылай алады. ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің деректері бойынша 2023 жылдың сегіз айында мемлекеттік органдарға e-Otinish порталы арқылы 1 миллион 822 мыңнан астам өтініш келіп түсті. Өтініштердің негізгі бөлігі жерді пайдалану мәселелеріне қатысты. Бұл 122 мыңнан астам немесе 7%, тұрғын үй – коммуналдық шаруашылық-шамамен 101 мың немесе 5,5%, салықтық әкімшілендіру-93 мыңнан астам немесе 5,2%, құрылыс – 58 мың немесе 3,2%, әлеуметтік қорғау – 51 мың немесе 2,8% және т.б. [15].

Осылайша, Қазақстан билігі халықпен диалогқа шығуға тырысады деп айтуға болады. Әлеуметтік желілердегі биліктің жұмысымен бірдей мақсатты көздейтін пысықталған және ыңғайлы қызметтер құрылуда – азаматтардың өмірін жеңілдету және ыңғайлы ету. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық қаупі айтарлықтай төмендейді. Алайда, қазіргі жағдайда бұл жеткіліксіз. Билік өкілдері өз жұмысында әлеуметтік желілерді пайдалану перспективасын неғұрлым тез түсінсе, халықтың өмір сүру деңгейі де соғұрлым тез жақсарады, оған тек таза көшелер, жақсы ұсталған үйлер мен дамыған инфрақұрылым ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік билікке деген адалдықтың артуы жатады.

Қазақстандағы қоғам мен билік диалогын іске асырудың екінші өзекті нысаны – әлеуметтік желілер. Дүние жүзіндегі ең заманауи және миллиондаған пайдаланушылары бар бұл азаматтардың қоғамдық өзара әрекеттесу құралы бүгінде билік пен қоғам арасындағы қарым-қатынасты құруда маңызды рөл атқарады. Бұған ақпаратты алу мен берудің қарапайым форматы және әлеуметтік желілердің танымалдылығының жоғары деңгейі қол жеткізеді. Мұның бәрі билік органдарының аккаунттарын ұйымдастырудың, оларды жүргізудің және осы ресурстар арқылы азаматтармен өзара әрекеттесудің маңыздылығын қамтамасыз етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда Facebook, Instagram, Vkontakte және WhatsApp, YouTube, Telegram медиа-платформалары және басқа да әлеуметтік желілер тараған. Олардың арқасында қазақстандықтар жаңалықтарды, блогтарды белсенді оқиды, бейнелерді көреді және қоғамдық-саяси пікірталастарға қатысады [16, 59]. Елімізде 14,6 миллионға жуық ұялы байланыс абоненттері өздерінің мобильді құрылғыларынан Интернетке қол жеткізе алады [17]. 2022 жылдың желтоқсанында Қазақстанда 12 536 400 Facebook қолданушысы болды, бұл оның барлық халқының 64,9% құрады. Олардың көпшілігі әйелдер болды – 56,3%. 25

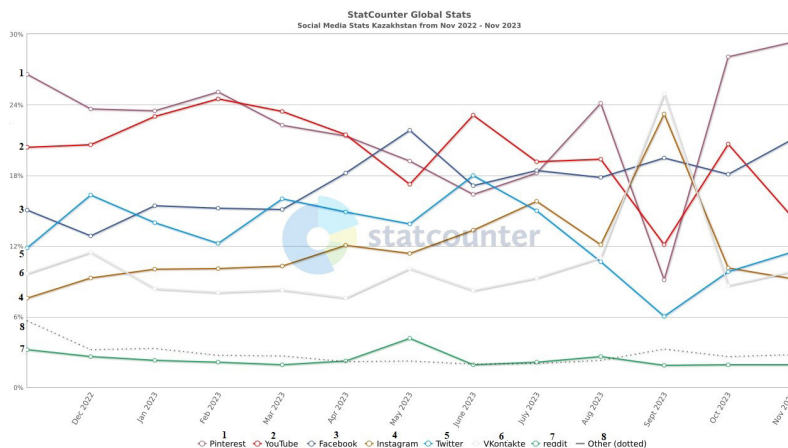
пен 34 жас аралығындағы адамдар пайдаланушылардың ең үлкен тобы болды (3 500 000 пайдаланушы). 2022 жылдың желтоқсанында Қазақстанда 11 108 900 Instagram қолданушысы болды, бұл оның барлық халқының 57.5% құрады. Олардың көпшілігі әйелдер болды – 57,5%. 25 пен 34 жас аралығындағы адамдар пайдаланушылардың ең үлкен тобы болды (3 100 000) [18].

Келесі қызықты мәліметтерді gs.statcounter.com сайты келтіреді. Facebook қолданушыларының саны 2022 жылдың наурызында күрт артқаны байқалады. Бұл қайғылы Қаңтар оқиғаларынан кейінгі кезеңмен және Президент Қ.К. Тоқаевтың елдегі ең ауқымды саяси реформалар пакетін ұсынған Жолдауымен тұспа-тұс келді [19]. Осы кезеңде интернет кеңістігінде Қазақстанның саяси жағдайына қатысты қызу пікірталастар өрбіді.

Ал Instagram қолданушыларының саны сол уақытта аздап төмендегені байқалады. Алайда, кейінірек Facebook қолданушыларының саны айтарлықтай азайғаны тіркелді, бұл Қазақстан халқының көпшілігінің саясатсыздыққа бейімділігін көрсетеді.

Қазіргі жағдайға келетін болсақ, Қазақстандағы электрондық ресурстардың танымалдығы туралы қазіргі жағдайды 1-суреттен байқауға болады [20].

1-сурет. Әлеуметтік желілерді пайдаланушылар санының динамикасы

Бір қызығы, ең танымал әлеуметтік интернет-ресурстардың қатарына Pinterest хостингі кіреді, ол пайдаланушыларға онлайн режимінде суреттер қосуға, оларды тақырыптық коллекцияларға орналастыруға және оларды басқа пайдаланушылармен бөлісуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, 2023 жылдың қыркүйегінен бастап Қазақстанда осы әлеуметтік желіні пайдаланушылар санының жарылғыш өсуі байқалды. Айта кетейік, Pinterest 2016 жылы Қазақстанда бұғатталған [21], бірақ 2017 жылдың тамыз айындағы жағдай бойынша қол жетімді болды. Бірақ 2023 жылдың қыркүйек айының соңынан бастап сайт қайтадан қол жетімді емес. Осы

интернет-ресурсқа қолжетімділік цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы және 2020 жылғы 13 қаңтардағы интернет-казино жарнамасына байланысты құқыққа қарсы мазмұнға сілтемелерді таратқаны үшін ұйғарымдары негізінде шектелді [22]. Бірақ бұл ретте Pinterest сервисінің мобильді қосымшасы Қазақстанда штаттық режимде жұмыс істейді. Сонымен қатар, пайдаланушылар қосымшаға кіру проблемалары мезгіл-мезгіл пайда болатынын атап өтеді.

Facebook және Instagram әлеуметтік желілерін пайдаланушылар санының өзгерісінде қызықты үрдістерді байқауға болады. Бұл платформалардың, әсіресе Instagram-ның, танымалдылығының айтарлықтай өсуі 2023 жылдың қыркүйегінде тіркелді. Мұны Қазақстандағы саяси маусымның басталуымен, атап айтқанда, 1 қыркүйекте Мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауымен байланыстыруға болады. Дәл осы сәттен бастап еліміздің саяси интернет кеңістігінде белсенді жарияланымдар көбейіп, белгілі бір азаматтар санатының қызығушылығын оятты.

Алайда, бұл құбылысты жыл сайын қайталанатын үрдіс деп атау әлі ерте. Мемлекет басшысының қыркүйектегі Жолдаулары дәстүрге айналғанымен, соңғы жылдары еліміздегі әртүрлі саяси оқиғалар, оның ішінде Қаңтар оқиғасы, конституциялық референдумдар, түрлі деңгейдегі сайлау науқандары және «кезектен тыс» Жолдаулар бұл дәстүрге өзіндік өзгерістер енгізді. Сондықтан азаматтардың қызығушылығы әрдайым бірдей деңгейде бола бермейді.

Айта кету керек, gs.statcounter.com сайтының деректері TikTok сияқты әлеуметтік желінің танымалдылығын есепке алмайды. Ал 2023 жылдың соңында TikTok танымалдылығы бойынша Қазақстанда Instagram-нан кейінгі екінші орында болды. Онда 10,2 миллионға жуық қазақстандық контентті көреді және жасайды [23]. TikTok тез арада жаңа іздеу жүйесіне айналууда. Қазіргі уақытта TikTok пайдалы мазмұнның қоймасына айналып, сарапшылар мен бизнестің белсенді қолдану алаңына айналды. 2022 жылдың бірінші тоқсанында TikTok аудиториясының өсуі әртүрлі жас топтарында 33%-ды құрады, ал шілде айына қарай өсім негізінен 45 жастан асқан сегментке байланысты тіркелді [24].

Instagram мен TikTok-тың Қазақстанда кең танымал болғанына қарамастан, сарапшылардың көпшілігінің пікірінше, Facebook дәстүрлі түрде ең ірі әлеуметтік белсенді және саясаттандырылған мақсатты аудиториясы бар әлеуметтік желі болып қала береді. Бұл платформада жазылушылар саны бойынша көшбасшы – боксшы Геннадий Головкин (1,3 миллион жазылушы). Алайда, арнадағы белсенділік өте төмен: хабарламалар сирек жарияланады және ақпарат көлемі шектеулі. Оның үстіне, жазылушылардың басым бөлігі Қазақстан азаматтары емес.

Әлеуметтік желілерде белсенді ұсынылған қоғам қайраткерлерінің қатарына келесілер жатады: бұрынғы бала құқықтары жөніндегі уәкіл Аружан Саин (61 мың жазылушы), заңгер Джохар Өтебеков (66 мың жазылушы), Парламент Мәжілісінің депутаты Мұрат Әбенев (65 мың жазылушы) және саясаттанушы Досым Сәтбаев (53 мың жазылушы).

Орталық билік органдарының аккаунттары арасында ең көп жазылушы Қазақстан Президентінің Aqorda ресми аккаунтында (84 мың жазылушы). Арнадағы ақпарат мазмұнды, екі тілде жарияланады, көптеген фотосуреттер мен бейнероликтер ұсынылады. Мемлекет басшысының қызметі туралы толық бақылау мүмкіндігін және белгілі бір оқиғаларға түсініктемелерді қамтамасыз етеді. Алайда, пікірлер санына қарағанда, азаматтар бұл мүмкіндікті белсенді пайдаланбайды және басқа байланыс арналарын артық көреді.

Қазақстан Премьер-Министрінің аккаунтында 57 мың жазылушы бар, ал Қазақстан Республикасы Парламентінің аккаунтында небары 4,9 мың жазылушы тіркелген.

2019 жылы Қазақстан Президенті Қ.К. Тоқаев: «Кейбір шенеуніктерге қарапайымдылық, адами қарым-қатынас жетіспейді. Олар адамдарға жақын болуы керек. Халыққа қызмет көрсетуде ашықтық үшін қажетті барлық коммуникация құралдарын пайдалана білу қажет. Кері байланыс орнату да үлкен пайда әкеледі» [25], – деп атап өткен болатын. Алайда, шенеуніктердің аккаунттарындағы жазылушылар саны блогерлермен және басқа да пайдаланушылармен салыстырғанда айтарлықтай аз, әсіресе қоғамдық-саяси ортадан тыс салаларда.

Бұл жағдай азаматтардың саясатқа қызығушылығының төмендігін және ойын-сауық, сән, мотивация сияқты салаларға көбірек көңіл бөлетінін тағы да растайды. Өз кезегінде, шенеуніктер де әлеуметтік желілер арқылы халықпен диалогты жандандыруға аса белсенділік танытып отырған жоқ.

Осыған байланысты әлеуметтік желілерде қызықты әрі мазмұнды контентті насихаттау, сапалы, пайдалы және өзара әрекетке бағытталған жазбаларды орналастыру маңызды болып табылады. Сонымен қатар, мемлекеттік тілде контент өндіруге ерекше назар аудару қажет, себебі қазақ тілді аудитория ана тілінде сапалы контенттің тапшылығын әлі де сезінуде.

Сонымен, азаматтардың интернет кеңістігінде билікпен өзара әрекеттесудің үшінші нысаны – бірлескен нормашығармашылық қызмет. Қазіргі уақытта нормативтік-құқықтық актілердің жобаларын көпшілік алдында талқылау әрбір дерлік заң жобасы үшін міндетті рәсімге айналды. Бұл тек коммуникацияның бір түрі ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік органдар мен қоғамның болашақ құқықтық ортаны қалыптастыру жөніндегі бірлескен жұмысы.

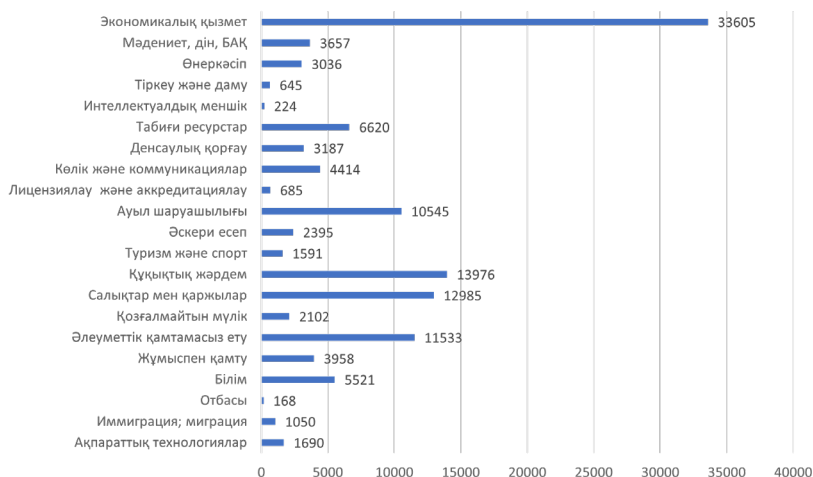
Қазақстанда бұл нысан «Ашық НҚА» порталы арқылы жүзеге асырылады. Бұл портал нормативтік-құқықтық актілердің жобаларын мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдармен келісу сатысына дейін талқылау үшін құрылған. Порталда орналастырылған НҚА саны 2-суретте көрсетілген [26].

Портал келесі міндеттерді шешуге бағытталған:

- пайдаланушылар үшін әзірленетін НҚА қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- пайдаланушымен кері байланысты қамтамасыз ету (түсініктеме беру, дауыс беру);
- нормативтік-құқықтық актілер саласында қандай да бір жаңашылдықты ілгерілетуге қатысты қоғамдық пайымды қалыптастыруды қамтамасыз ету;

- кейінгі талдау үшін қорытынды есептілікті қалыптастыруды қамтамасыз ету [27].

2-сурет. НҚА саны

Қорытынды

Көптеген заманауи мемлекеттердің тәжірибесі ақпараттың қолжетімділігінің, билік пен қоғамның коммуникация нысандарының түбегейлі өзгеруі демократияландырудың, саяси және әлеуметтік өзгерістердің алғышарты болып табылатынын көрсетеді.

Сенімге сүйене отырып, әлеуметтік желілер институттарға қатысты қосымша немесе балама өзара әрекеттесуді реттеуші – лоббистік қызмет субъектісі ретінде әрекет етеді. Осыған байланысты әлеуметтік желі тұрақтандыру функциясын орындайды, дағдарыс кезеңдерінде оның икемділігін арттыру арқылы әлеуметтік институттар жүйесінің бұзылуына жол бермейді. Бұл функция желі мүшелері арасындағы ақпарат алмасуды жақсарту, жалпы мінез-құлық ережелерін құру; ұжымдық әрекеттерді үйлестіру арқылы жүзеге асырылады. Әлеуметтік желінің бірегейлігі – бейресми колдау көрсетілетін, көлденең байланыстар жүйесінде. Басқаша айтқанда, әлеуметтік желілер ресми институттардың кемшіліктерін түзетіп, қоғамдық қатынастарды реттеудің балама жолдарын ұсынады. Сонымен қатар, олар мемлекеттік басқару әдістерінің тиімсіздігін анықтау және құқықтық қатынастардағы олқылықтарды табу арқылы билік пен қоғам арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді.

Мемлекеттік органдар мен жекелеген мемлекеттік қызметшілер үшін әлеуметтік желілерді тиімді пайдалану маңызды міндет болып табылады. Олар азаматтарды өзекті, сапалы және жедел ақпаратпен қамтамасыз етуді, қоғамдық пікірді ескеруді және кері байланысты орнатуды қамтуы тиіс. Мұндай тәсіл, бір жағынан, мемлекеттік органдардың қоғамның үмітіне сәйкес келуіне ықпал етсе, екінші жағынан, билікті заңдастыру және

халық арасында сенімді имидж қалыптастыру миссиясын орындайды. Нәтижесінде бұл мемлекеттік биліктің оң бейнесін қалыптастырып қана қоймай, мемлекеттік саясаттың стратегиялық мақсаттарын іске асыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, әлеуметтік желілерді коммуникацияның негізгі арнасы ретінде пайдалану және азаматтармен сындарлы диалог құру – бұл екі маңызды шарт орындалғанда ғана мүмкін болатын күрделі процесс. Біріншіден, билік өкілдері әлеуметтік желілерде кәсіби жұмыс істеу құзыретін игеруі қажет. Екіншіден, олар қоғамның сынына ашық әрі психологиялық тұрғыдан дайын болуы тиіс. Әлеуметтік желілерде халық өзін билікпен тең құқылы диалогтың қатысушысы ретінде сезінуге мүмкіндік алады. Егер бұл шарттар сақталмаса, билік өкілдері негативтерге дұрыс реакция бере алмай, жағдайды бақылаудан шығарып алуы және сындарлы диалог құру мүмкіндігінен айырылуы ықтимал.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Зотов В.В., Губанов А.В. Формирование пространства публичных коммуникаций субъекта РФ в условиях превалирования социальных медиа // Общество: социология, психология, педагогика. – 2019. – №3 (59). – С. 57.
2. Шарков Ф.И. Социальные сети как основа формирования пространства публичных коммуникаций // Коммунология. – 2019. – Т.7. – №4. – С. 33.
3. Golbeck, J. Trust on the World Wide Web: A Survey [Text] / J. Golbeck // Foundations and Trends in Web Science. – 2008. – Vol. 1. – Nr 2. – P. 131–197.
4. Bakshy E. Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook / <http://science.sciencemag.org> (қаралған уақыты: 16.12.2023).
5. Bene M. Influenced by Peers: Facebook as an Information Source for Young People. Social Media + Society. 2017. April – June. / <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2056305117716273> (қаралған уақыты: 16.12.2023).
6. Уразова С.Л. Социальные сети как форма общественного диалога и массовых коммуникаций / С.Л. Уразова // Журналистика и массовые коммуникации. – 2016. – № 2. – Т. 150. – С. 31.
7. Килыбаева Ш. Влияние социальных медиа на политическое поведение казахстанской молодежи / Ш. Килыбаева, А. Нуршанов // Центральная Азия и Кавказ. – 2020. – Т. 23. – № 3. – С. 52–63. DOI 10.37178/ca – С. 20.3.05. – EDN XGOLCR
8. Танекова М.О., Ерджанов Т.К. Правовое регулирование социальных сетей в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. – Т. 71. – №3 (2015).
9. Голуб О.Ю. Современные модели социального диалога с использованием каналов электронной коммуникации: региональное измерение // Siberian Socium. – 2020. – Т.4. – №2 (12). – С. 25.
10. Рослякова М.В. Социальные сети в профессиональной деятельности государственных служащих: российская практика и зарубежный опыт // Социодинамика. – 2019. – №9.
11. Парфенчик А.А. Использование социальных сетей в государственном управлении // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2017. – №2. – С. 192.
12. Косоруков А.А. Алгоритмы поисковых машин и социальных сетей как фактор становления цифровой публичной сферы // Политика и Общество. – 2018. – №2. – С. 26.
13. Александрова Ю.А. Политическая коммуникация власти и общества в социальных сетях: потенциальная роль в становлении новой модели российского государственного управления // Правовая культура. – 2016. – №3 (26). – С. 47.
14. Мемлекеттік органдардың интернет-ресурстарының бірыңғай платформасы / <https://www.nitec.kz/ru/proekty/edinaya-platforma-internet-resursov-gosorganov>. (қаралған уақыты: 17.12.2023).
15. Бас прокуратураның статистика комитеті «e-Otinish» ақпараттық жүйесін іске қосты. 28.08.2023 https://el.kz/bas-prokuraturanyn-statistika-komiteti-e-otinish-aqparattyq-zhuyesin-iske-qosty_87475 (қаралған уақыты: 17.12.2023).
16. Kilybayeva, S., Nassimova G., Massalimova A. The Kazakhstan's Youth Engagement in Politics // Studies of Transition States and Societies. – 2017. – Vol. 9, Issue 1. – P. 59.

17. Freedom House. Freedom on the Net 2019. The Crisis of Social Media. <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2019/crisis-social-media> (қаралған уақыты: 17.12.2023).
18. Instagram users in Kazakhstan / <https://napoleoncat.com/stats/instagram-users-in-kazakhstan/2022/12/> (қаралған уақыты: 17.12.2023).
19. Social Media Stat Kazakhstan / <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/kazakhstan>. (қаралған уақыты: 17.12.2023).
20. Social Media Stat Kazakhstan / <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/kazakhstan>. (қаралған уақыты: 17.12.2023).
21. В Казахстане заблокировали фотостоки за экстремизм и порнографию. 21 апреля 2016 г. // <https://web.archive.org/web/20160815220031/http://dixnews.kz/articles/zhizn/21527/> (қаралған уақыты: 17.12.2023).
22. Блокировку Pinterest в Казахстане объяснили в министерстве. 23 апреля 2021 // <https://tengrinews.kz/internet/blokirovku-pinterest-v-kazahstane-obyasniili-v-ministerstve-435494/> (қаралған уақыты: 17.12.2023).
23. Мармونتова Т., Тажибаев А. Социальные сети 2023: как сильно политизирован казахстанский сектор Интернета. // <https://nicrus.ru/analytics/socialnie-seti-2023-kak-silno-politizirovan-kazahstanskiy-sektor-interneta/> (қаралған уақыты: 17.12.2023).
24. Там же.
25. Президент РК: Чиновникам не хватает простоты в общении с населением. 2 апреля 2019 год. // https://www.inform.kz/ru/prezident-rk-chinovnikam-ne-hvataet-prostoty-v-obschenii-s-naseleniem_a3513019 (қаралған уақыты: 18.12.2023).
26. Ашық НҚА / <https://legalacts.egov.kz/application/infographics> (қаралған уақыты: 18.12.2023).
27. Ашық НҚА / <https://legalacts.egov.kz/about> (қаралған уақыты: 18.12.2023).

REFERENCES:

1. Zotov V.V., Gubanov A. V. Formirovanie prostranstva publicnykh kommunikatsii i sub'ekta RF v usloviyakh prevlirovaniya sotsial'nykh media [Formation of the public communications space of the subject of the Russian Federation in the context of the prevalence of social media] *Obshchestvo: sotsiologiya, psikhologiya, pedagogika*. – 2019. – No3 (59). – p. 57.
2. Sharkov F. I. Sotsial'nye seti kak osnova formirovaniya prostranstva publicnykh kommunikatsii [Social networks as the basis for the formation of a public communication space] *Kommunikologiya*. – 2019. – T.7. – No4. – p. 33.
3. Golbeck, J. Trust on the World Wide Web: A Survey [Trust on the World Wide Web: A Survey] [Text] J. Golbeck Foundations and Trends in Web Science. – 2008. – Vol. 1. – No 2. – pp. 131–197.
4. Bakshy E. Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook [Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook] <http://science.sciencemag.org> (accessed: 16.12.2023).
5. Bene M. Influenced by Peers: Facebook as an Information Source for Young People. *Social [Influenced by Peers: Facebook as an Information Source for Young People] Media + Society*. 2017. April – June. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2056305117716273> (accessed: 16.12.2023).
6. Urazova S.L. Sotsial'nye seti kak forma obshchestvennogo dialoga i massovykh kommunikatsii [Social networks as a form of public dialogue and mass communications] S. L. Urazova *Zhurnalistika i massovye kommunikatsii*. – 2016. – No 2. – T. 150. – p. 31.
7. Kilybaeva, SH. Vliyaniye sotsial'nykh media na politicheskoe povedeniye kazakhstanskoy molodezhi [The impact of social media on the political behavior of Kazakh youth] SH. Kilybaeva, A. Nurshanov *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*. – 2020. – T.23. – No3. – pp. 52–63. – DOI 10.37178/ca-c.20.3.05. – EDN XGOLCR
8. Tanekova M.O., Erdzhanov T.K. Pravovoe regulirovanie sotsial'nykh setei v Respublike Kazakhstan [Legal regulation of social networks in the Republic of Kazakhstan] *Vestnik KazNU. Seriya mezhdunarodnye otnosheniya i mezhdunarodnoye pravo*. – T. 71. – No3 (2015).
9. Golub O.YU. Sovremennyye modeli sotsial'nogo dialoga s ispol'zovaniem kanalov ehlektronnoi kommunikatsii: regional'noe izmerenie [Modern models of social dialogue using electronic communication channels: a regional dimension] *Siberian Socium*. – 2020. – T.4. – №2 (12). – S. 25.
10. Roslyakova M.V. Sotsial'nye seti v professional'noi deyatel'nosti gosudarstvennykh sluzhashchikh: rossiyskaya praktika i zarubezhnyi opyt [Social networks in the professional activities of civil servants: Russian practice and foreign experience] *Sotsiodinamika*. – 2019. – №9.
11. Parfenchik A. A. Ispol'zovanie sotsial'nykh setei v gosudarstvennom upravlenii [The use of social media in public administration] *Voprosy gosudarstvennogo i munitsipal'nogo upravleniya*. – 2017. – №2. – S. 192.
12. Kosorukov A.A. Algoritmy poiskovykh mashin i sotsial'nykh setei kak faktor stanovleniya tsifrovoy publichnoi sfery [Algorithms of search engines and social networks as a factor in the formation of the digital public sphere] *Politika i Obshchestvo*. – 2018. – №2. – S. 26.

13. Aleksandrova YU. A. Politicheskaya kommunikatsiya vlasti i obshchestva v sotsial'nykh setyakh: potentsial'naya rol' v stanovlenii novoi modeli rossiiskogo gosudarstvennogo pravlениya [Political communication of government and society in social networks: a potential role in the formation of a new model of Russian public administration] *Pravovaya kul'tura*. – 2016. – №3 (26). – S. 47.
14. Memlekettik organdardyń internet-resurstarynyń biryńǵai platformasy [Unified platform of internet resources of state bodies] <https://www.nitec.kz/ru/proekty/edinaya-platforma-internet-resurov-gosorganov>. (accessed: 17.12.2023).
15. Bas prokuraturanyń statistika komiteti «e-Otinish» aqparattyq zhyiesiniskeqosty. [The statistics committee of the prosecutor general's office launched the e-Otinish information system] 28.08.2023 https://el.kz/bas-prokuraturanyń-statistika-komiteti-e-otinish-aqparattyq-zhyiesin-iske-qosty_87475/. (accessed: 17.12.2023).
16. Kilybayeva, S., Nassimova G., Massalimova A. The Kazakhstan's Youth Engagement in Politics [The Kazakhstan's Youth Engagement in Politics] *Studies of Transition States and Societies*. – 2017. – Vol. 9. – Issue 1. – P. 59.
17. Freedom House. Freedom on the Net 2019. The Crisis of Social Media. <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2019/crisis-social-media>. (accessed: 17.12.2023).
18. Instagram users in Kazakhstan <https://napoleoncat.com/stats/instagram-users-in-kazakhstan/2022/12/> (accessed: 17.12.2023).
19. Social Media Stat Kazakhstan <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/kazakhstan>. (accessed: 17.12.2023).
20. Social Media Stat Kazakhstan <https://gs.statcounter.com/social-media-stats/all/kazakhstan>. (accessed: 17.12.2023).
21. V Kazakhstane zablokirovali fotostoki za ehkstremizm i pornografiyu. [Photo stocks blocked in Kazakhstan for extremism and pornography] 21 aprelya 2016 g. <https://web.archive.org/web/20160815220031/http://dixinews.kz/articles/zhizn/21527/>. (accessed: 17.12.2023).
22. Blokirovku Pinterest v Kazakhstane ob'yasnili v ministerstve. [Pinterest blocking in Kazakhstan explained in the Ministry] 23 aprelya 2021 <https://tengrinews.kz/internet/blokirovku-pinterest-v-kazakhstane-obyasnili-v-ministerstve-435494/ru> (accessed: 17.12.2023).
23. Marmontova T., Tazhibayev A. Sotsial'nye seti 2023: kak sil'no politizirovan kazakhstanskii sektor Interneta. [Social Networks 2023: how highly politicized is the Kazakh Internet sector] <https://nicrus.ru/analytics/socialnie-seti-2023-kak-silno-politizirovan-kazakhstanskii-sektor-interneta/>. (accessed: 17.12.2023).
24. Tam zhe.
25. Prezident RK: Chinovnikam ne khvataet prostoty v obshchenii s naseleniem. [President of the Republic of Kazakhstan: Officials lack simplicity in communicating with the population.] 2 aprelya 2019 god. https://www.inform.kz/ru/prezident-rk-chinovnikam-ne-hvataet-prostoty-v-obshchenii-s-naseleniem_a3513019. (accessed: 18.12.2023).
26. Ashyk NKA [Open RLA] <https://legalacts.egov.kz/application/infographics>. (accessed: 18.12.2023).
27. Ashyk NKA [Open RLA] <https://legalacts.egov.kz/about>. (accessed: 18.12.2023).

Еркебұлан Меңлібай¹, Қалыбек Қобландин², Салтанат Тайшанова³

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Аймақтану кафедрасының докторанты
<https://orcid.org/0009-0003-9935-4510>
e-mail: erkebulanmenglibayev@gmail.com

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Аймақтану кафедрасының профессоры,
тарих ғылымдарының докторы
e-mail: kkalybek@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-7503-5676>

³ Астана халықаралық университетінің доценті
e-mail: saltushka84@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-1995-3779>
(Астана, Қазақстан)

ПОЛЬШАНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ КӨШІ-ҚОНЫ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУ САЯСАТЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Бұл мақала Польша Республикасындағы репатриация саясатының жүзеге асырылуын зерттеуге арналған. Соңғы онжылдықта Польша үкіметі шетелдегі ұлты поляк адамдарды тарихи отанына оралуына жағдай жасайтын этникалық көші-қон саясатын белсенді жүргізіп келеді. Халықаралық қатынастарда Польшаның репатриация саясатындағы тәжірибесі оң бағаланады. Этникалық көші-қонды ұйымдастыруда мемлекеттік басқару жүйесін, заңнамалық базасын, кешенді әлеуметтік қолдау бағдарламаларын қабылдауының арқасында біршама нәтижелерге қолжеткізілді. Дегенмен, репатрианттардың жаңа ортаға бейімделуі, құжаттандырылуы, жергілікті халықпен қарым-қатынас орнатуы кезеңдерінде бірқатар қиындықтар туындайды.

Осыған орай, бұл зерттеуде авторлар Польшаның репатриация саясатына талдау жасап, оның ішінде құжаттандыру, бейімдеу мәселелері және әлеуметтік қолдау шараларын зерделеген. Тарихи деректерге шолу жасалып, ресми статистикалық мәліметтер талданған. Әр жылдары қабылданған нормативтік құқықтық актілері және мемлекеттік бағдарламалары сараланып, репатриацияның әлеуметтік және экономикалық салдары, құқықтық және саяси аспектілері талқыланды. Сондай-ақ, мақалада диаспора саясаты мәселелеріне де ішінара тоқталып өтті.

Жалпы, тарихи отанына көшіп келушілерді мемлекеттік қолдаудың барлық сатылары сипатталған. Зерттеу еліндегі этникалық көші-қонның ұйымдастырылуы кезіндегі тәжірибесі мен кемшін тұстары анықталған.

Түйін сөздер: репатриация, көші-қон, поляк ұлты, бейімдеу, поляк картасы, Польша.

Еркебулан Менлибай, Калыбек Кобландин, Салтанат Тайшанова ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ МИГРАЦИИ И ПОЛИТИКЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ПОЛЬШИ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению реализации репатриационной политики в Республике Польша. В последние десятилетия правительство Польши активно проводит политику этнической миграции, которая способствует возвращению на историческую родину людей польской национальности из-за рубежа. В международных отношениях опыт Польши в репатриационной политике оценивается положительно. В организации этнической миграции были достигнуты множество результатов благодаря принятию системы государственного управления, законодательной базы, комплексных программ социальной поддержки. Однако на этапах адаптации репатриантов к новой среде, документирования, налаживания отношений с местным населением возникает ряд трудностей.

В связи с этим, в данном исследовании авторы проанализировали репатриационную политику Польши и в том числе изучили меры социальной поддержки, вопросы документирования и адаптации. Был проведен обзор исторических данных и проанализированы официальные статистические данные. Также были проанализированы принятые в разные годы нормативные правовые акты и государственные программы, обсуждены социальные и экономические последствия репатриации, правовые и политические аспекты. В статье мы также частично коснулись вопросов диаспоральной политики.

В целом описаны все этапы государственной поддержки иммигрантов на историческую родину. Выявлены недостатки и опыт организации этнической миграции в исследуемой стране.

Ключевые слова: репатриация, миграция, польская национальность, адаптация, польская карта, Польша.

Yerkebulan Menglibay, Kalybek Koblandin, Saltanat Tayshanova ON ETHNIC MIGRATION AND THE POLICY OF STATE SUPPORT OF POLAND

Abstract. This article is devoted to the study of the implementation of the repatriation policy in the Republic of Poland. In recent decades, the Polish government has been actively pursuing a policy of ethnic migration, which promotes the return of people of Polish nationality from abroad to their historical homeland. In international relations, Poland's experience in repatriation policy

is evaluated positively. Many results have been achieved in the organization of ethnic migration through the adoption of a public administration system, a legislative framework, and comprehensive social support programs. However, at the stages of adaptation of repatriates to a new environment, documentation, and establishing relations with the local population, a number of difficulties arise.

Due to this, in this study, the authors analyzed the repatriation policy of Poland and, among other things, studied social support measures, documentation and adaptation issues. A review of historical data was conducted and official statistics were analyzed. Normative legal acts and state programs adopted in different years were also analyzed, the social and economic consequences of repatriation, legal and political aspects were discussed. In the article, we also partially touched upon the issues of diaspora policy.

In general, all stages of state support for immigrants to their historical homeland are described. The shortcomings and experience of organizing ethnic migration in the studied country are revealed.

Key words: *repatriation, migration, polish nationality, adaptation, pole's card, Poland.*

Кіріспе

Халықаралық қатынастар дамыған сайын қазіргі әлемде болып жатқан үдерістер мемлекеттің егемендігінің маңыздылығын арттыра түсті. Жаһандағы геосаяси жағдайлар белгісіздік бағытқа ойысып, кейбір елдер арасындағы дипломатиялық қатынастар үзіліп, экономикалық санкциялар күшейіп, бейбіт миссиялық бағыттан көрі жаппай әскери қарулану үрдісі жылдам жүруде. Осының салдарынан халықтың көші-қоны үрдісі бекітілген халықаралық нормалардан тыс, бей-берекетсіздік жағдайында жүруде. Босқындар мен мигранттардың басым бөлігін Еуропа елдері қабылдауда. Олар Еуропа үшін арзан еңбек күші болып саналғанымен, экономикалық, ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан тиімсіз. Халқының қартаюы жылдам жүріп жатқан Еуропаның кейбір елдері болашақта «титулды ұлт» ретінде этникалық басымдылығынан да айырылып қалуы мүмкін.

Соңғы жылдары Ресей мен Украина арасындағы әскери қақтығыстардың салдарынан Польшаға келетін босқындардың қатары күрт көбейіп кетті. Әскери қақтығыстың алғашқы екі айында поляк шекарасын 3,5 миллионға жуық босқындар кесіп өтті, олардың 95%-дан астамы Украина азаматтары болды [1, 1]. Осыған байланысты Польша үкіметі көші-қон саясатына өзгерістер енгізуге мәжбүр болды. Бұл қадам әлемдік қауымдастықта геосаяси жағдай ушығып тұрғанда, ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан да стратегиялық мақсаттарды көздейді. Себебі, Польша мен Украина арасындағы шекараның ұзындығы 535,18 км. құрауы көп жағдайдың өзгеруіне әкеп соқтыруда [2]. Одан бөлек Польша билігін нарықта еңбекке қабілетті жастағы адамдар санының азаюы, ел экономикасында жағымсыз динамиканы қалыптастыруы алаңдатады. Сарапшы мамандар

Польшадағы жұмысшы күшінің саны 2030 жылға қарай 1,5 млн адамға дейін қысқартындығы жөнінде өз пікірлерін білдіруде [3, 26].

Бұл ретте, Польшаның этникалық көші-қон саясатының басым бағыттарының бірі – екінші дүниежүзілік соғысқа дейін және кейін бұрынғы КСРО аумағында түрлі себептермен қоныс аударып, тұрақтап қалған поляктарды және олардың ұрпақтарын тарихи отанына қайтаруды көздейді.

Шетелдік ғалымдар бұған дейін жүргізген зерттеулерінде Польшаның репатриация саясатына жалпы шолулар жасаған. Оның ішінде поляк ұлтының әр түрлі кезеңдердегі эмиграция тарихына, Польша мен өзге елдердің этникалық көші-қон саясатына салыстырмалы талдаулар және жекелеген аймақтарда тұратын поляктардың атамекеніне оралу тарихын баяндайтын тұжырымды мақалалар жарияланған. Алайда, поляк диаспорасы арасында ерікті түрде Польшаға көшуге ниетті адамдарды ынталандыру, оларды құжаттандыру және тарихи отанындағы жаңадан қоныстанған жерінде бейімдеу шараларымен қамтылуы туралы ғылыми ортада зерттеулер жоқтың қасы. Репатрианттардың тұрғылықты жерінен көшуге алғашқы өтінішін беруден бастап, Польша қоғамына сәтті интеграциялануына дейінгі үрдістерді қамтитын кешенді зерттеулер жүргізілмеген.

Сондықтан авторлар осы мақалада Польша Республикасындағы этникалық көші-қон саясатының мемлекеттік басқару құрылымын, құқықтық базасының қалыптасуын, бейімдеу және әлеуметтік қолдау шараларын зерттеуді көздеді.

Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы зерттеу елінде этникалық көші-қонның алғашқы ұйымдастырылу кезеңінен бастап бүгінгі күнге дейінгі оң тәжірибелерін сараптау және кемшін тұстарын анықтау, келешекте демографиялық-диаспоралық зерттеулерде қолдану болып табылады.

Зерттеу әдістері

Польша Республикасының үкіметі тарапынан репатрианттарды қолдау шараларын талдау кезінде зерттеудің жалпы ғылыми тәсілдері мен әдістері қолданылды. Сонымен қатар, зерттеу тақырыбын толыққанды ашу үшін осы елдің құқықтық базасына және мемлекеттік бағдарламаларына сыни тұрғыдан талдау, статистикалық мәліметтерді жинақтау және сұрыптау әдістері қолданылады.

Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы репатриацияның алғашқы және кейінгі ұйымдастырылу кезеңдеріндегі өзгерістер мен артықшылықтар анықталатын болады. Сонымен қатар, Польшаның көші-қон саясатына зерттеу жасаған кейбір ғалымдардың ғылыми мақалаларындағы пайым-түсініктері мен деректеріне шолу жасалып, талқыланады.

Зерттеу нәтижелері

Тарихи деректердегі мәліметтер бойынша поляктар көп қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың бірі болып табылады. Соның салдары поляктардың туған жерлерінен өз еріктерімен көшуіне және саяси тұтқын ретінде күштеп жер аударылуына әкеп соқтырды.

XVIII ғасырдың аяғында поляк ұлтының Орта Азияға көші-қон үрдісі басталған болатын. Бұл кезде көші-қон ағыны ерікті және иммигранттар саны салыстырмалы түрде аз болды. XIX ғасырда депортацияланған поляктардың көпшілігі Қазақстанға қоныстанды. Олар Ресей империясына қарсы күрескен поляк құпия ұйымдарының құрамына қосылады. Қалғандары орыс оккупациясына қарсы бағытталған 1830-1831 және 1863 жылдардағы көтерілістерге қатысқан сарбаздар мен азаматтық жауынгерлер болды.

1897 жылы жүргізілген алғашқы ресейлік халық санағы бойынша Орта Азияда 11 579 поляк өмір сүрген. Олардың 90 пайыздан астамы ер адамдарды құрады [4, 997].

1930 жылдардың екінші жартысында поляктар Қазақстанға жаппай жер аударыла бастады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Кеңес әскерінің Польшаның шығыс аймағына кіруі салдарынан жергілікті поляк халқы Қазақстан мен Сібірге күштеп депортацияланды. 1989 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 59 956 поляк тұрған болса [5], 2021 жылғы халық санағына сәйкес Қазақстандағы поляктар саны – 35 319 адамды құраған [6, 6]. Жалпы, 32 жылдың ішінде Қазақстанда тұратын поляк ұлтына жататындардың саны 24 637 адамға азайғандығы анықталды. Бұл үдеріс алдағы жылдары да жалғасуы мүмкін. Бұл Польша Республикасының жүргізіп отырған репатриациялық саясатымен тығыз байланысты. Сонымен қатар, тарихи отанының әлеуметтік-экономикалық дамуы еліміздегі поляктардың қызығушылығын тудыруда. Екінші жағынан елдегі поляктар арасында туу көрсеткішінің төмен болуын айтуға болады.

Ресми мәліметтерге сәйкес, шетелдегі поляк диаспорасының жалпы саны 20 млн адамды құрайды [7, 7]. Польша билігі 1990 жылдары алғаш рет шетелдегі поляк диаспорасына қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын тұжырымдай бастады. 1991 жылғы 5 қарашада Польшаның Министрлер Кеңесі «Полонияға, эмиграцияға және шетелдегі поляктарға қатысты саясатының мақсаттары мен басымдықтары» (Cele i priorytetu polityki rządu wobec Polonii, emigracji i Polaków za graniczon) туралы №145/91 қаулысын қабылдады. Аталған құжатта шетелде тұратын этникалық поляктармен байланысты дамыту және олардың тұрғылықты елдердегі позицияларын нығайту жалпыұлттық міндет болатындығы баяндалған.

1997 жылғы 4 қыркүйекте қабылданған «Мемлекеттік басқару департаменттері туралы» Заңына сәйкес Сыртқы істер министрлігі елдің сыртқы істер саласындағы ұзақ мерзімді стратегияларын әзірлеп, Министрлер Кеңесіне ұсынуға міндетті. Осыған орай, 2012 жылдың наурызында Министрлер Кеңесі диаспора саясатының аса маңызды бағыттары мен міндеттерін айқындайтын «2012-2016 жылдарға арналған Польшаның сыртқы саясатының басымдықтары» туралы құжат қабылдады. Поляк диаспорасымен және поляктармен ынтымақтасты дамыту жөніндегі 2015-2020 жылдарға арналған жаңа стратегия әзірленді. Бұл бағдарламада сыртқы саясат, диаспорамен байланыс, репатриация мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың міндеттері белгіленді. Аталған құжаттар ұлттық

бірегейлікті сақтау және нығайту жөніндегі іс-қимылдарды ілгерілету мақсаттарын көздейді. Сонымен қатар, Польшаға тікелей байланыстар мен саяхаттарды танымал ету үшін жас ұрпақтың Польшамен байланысын дамыту, елдің экономикалық дамуы үшін шетелдегі поляк қоғамы мен поляктардың экономикалық әлеуетін біріктіру, поляк қауымының бизнесін қолдау, Польшамен және елдегі қоғамдық пікірімен коммуникацияның қазіргі формаларын қолдау болып табылады.

2007 жылы Польша үкіметі «Поляк картасы» туралы заң қабылдады. Алғашқыда аталған құжат посткеңестік аймақтарда тұратын поляктар мен олардың тарихи отаны арасындағы байланысты нығайтуға арналды. Карта оның иелеріне белгілі бір артықшылықтарды ұсынды. Мәселен, Польшаға шектеусіз кіруге, заңды жұмыс жасауға, кәсіпкерлікпен айналысуға, орта және жоғары оқу орындарында тегін білім алуға және шұғыл медициналық қызметтерді қолдануға және тағы да басқа құқықтарды береді. Сондай-ақ, Польшадағы (жолаушылар, экспресс-поездар) теміржол билеттеріне 37% жеңілдіктерді қолдануға және мұражайларды тегін аралауға мүмкіндік жасайды.

«Шетелдіктер туралы» жаңа заңға сәйкес 2014 жылдың 1 мамырынан бастап, репатриация туралы заңның ережелері негізінде анықталған поляк текті әрбір шетелдік немесе поляк картасының иесі елде тұрақты түрде тұруына рұқсатты, одан әрі болашақта – поляк азаматтығын алуына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, «Поляк картасының» иесі Польшада тұру шығындарын жабу үшін қаржылай қолдауға өтініш беруге құқылы. 2016 жылғы 13 мамырда және 2019 жылдың 12 сәуірінде Сейм «Поляк картасы» туралы заңға өзгертулер енгізді. Ол құжатты алуға тек бұрынғы КСРО елдерінде тұратын поляктар ғана емес, бүкіл әлемде тұратын поляк диаспорасы өтініш бере алады. Сонымен қатар, Поляк картасын (содан кейін азаматтығын талап ете алады) тек поляк тектес адамдар ғана емес, шетелдегі поляк ұйымының (мысалы, елшілік, диаспоралық ұйымдар және т.б.) куәлігі (сертификаты) бар поляк ұлтына жатпайтын кез-келген шетелдік азамат, сондай-ақ соңғы үш жыл ішінде поляк ұлттық азшылығын, мәдениетін қолдауға және поляк тілін танымал етуге бағытталған іс-шараларға белсенді қатысқандығын дәлелдеген адамдарға да беріледі [8, 108]. Шын мәнінде, «Поляк картасы» этникалық көші-қонның және диаспоралық саясаттың әлеуметтік тұтқасына айналды. Мысалы, 2017-2019 жылдары тұрақты тұруға берілген барлық рұқсаттардың 70%-ы «Поляк картасының» иегерлеріне тиесілі болып отыр.

Жалпы, «Поляк картасының» енгізілуі репатриация және диаспора саясатын жаңа деңгейге көтерілуіне маңызды рөл атқарды. Статистикаға сәйкес 2008-2021 жылдары «Поляк картасын» алуға 350 170 адам өтініш жасаған. Оның 46,22%-ы Беларусьиядан (161 861) және 41,87%-ы Украинадан (146 628) болған [9, 10].

Польшаның білім беру саясаты шет елдегі поляк қоғамы мен поляктардың байланысын сақтауда маңызды рөл атқарады. Әсіресе, поляк ұлтының жас өкілдерін тарихи отанында тегін білім алуға ынталандырып,

болашақта тұрақтап қалуына «жұмсақ күш» ретінде пайдаланып келеді. Бұл жұмыстарды Сыртқы істер, Тәрбие және білім беру, Ғылым және жоғары білім беру жөніндегі ведомстволардың ынтымақтастығы шеңберінде іске асырылады.

Шет елдердегі поляк білімін дамыту орталығы (ORPEG – Ośrodek Rozwoju Polskiej Edukacji za Granicą) шетелде тұрақты және уақытша тұратын жас поляктар арасындағы поляк тілін үйренуді қолдайды және ілгерілетеді. Орталық 1973 жылы Тәрбие және білім беру Министрінің бұйрығымен құрылған. Алғаш ашылған жылдары шетелде уақытша тұратын поляк азаматтарының балаларына арналған мектептердің бірлестігі болған. 2010 жылғы 24 қарашада Министрдің №5 өкімімен мектептер бірлестігі Варшавада орналасқан «Шетелдегі поляк білімін дамыту орталығы» болып өзгертілді, ал оның құрылымы ретінде Люблиндегі «Полониялық мұғалімдер орталығы» (PCN) енгізілді.

ORPEG оқытудың әртүрлі түрлерін дамыту арқылы білім алушыларға Польша туралы тануға және басқа елде тұрақты немесе уақытша болу кезінде тілдік дағдыларды жетілдіруге мүмкіндік береді. Поляк жастарын поляк тілі мен поляк мәдениетін үйренуге, онлайн немесе қашықтықтан оқуға шақырады. ORPEG әлемнің 37 елінде орналасқан. 2017-2018 оқу жылында 13 елде 10 мыңнан астам оқушыға поляк тілін үйреткен, оған 111 ұстазды жібереді. Оқыту Полониямен құрылған және жергілікті мемлекеттік білім беру жүйесінде жұмыс істейтін мектептерде жүргізіледі.

Сондай-ақ, ORPEG ата-аналар мен қоныс аударатын білім алушыларға немесе шетелде тұрақты тұратын оқушыларға арналған консультациялық қызметтерді де жүргізеді. Білім алушылар «Польшаны қос» жобасы мен «Ашық мектеп» интерактивті платформасы аясында жасалған поляк тілі мен Польша туралы білімді үйрену үшін материалдарды тегін пайдалана алады.

Осы ретте, репатриант пен оның отбасы мүшелері елге келген кезде поляк тілін жақсы меңгерген болса, жаңа ортаға тез бейімделуіне, жұмысқа орналасуына, достар табуына оңайырақ болады. Поляк тілінде сөйлейтін балаларға да жаңа мектепке бейімделу, оқу бағдарламасын тез түсінуіне оңай болады. Сондықтан бұрынғы тұрғылықты жерінде поляк тілін үйрену, жоспарланған репатриация алдында оған ең жақсы дайындық болып табылады.

Ерекше атап өтетін жағдай, Польша Республикасы Президентінің шет елдерге жасайтын сапарлары барысында жергілікті поляк диаспорасының өкілдерімен кездесуге міндетті болып саналады. Бұл өз кезегінде атамекеннен жырақта жүрген поляк ағайындарға моральдық-рухани тұрғыда үлкен қолдау болып табылады. Аталған қағида Президенттің шет елдегі іс-сапары туралы хаттамасында бекітілген.

Польша Республикасы – Германия, Израиль мемлекеттері сияқты елдегі халықтың ұлттық этникалық құрамын сақтау және көбейту мақсатында репатриация саясатын 1989 жылдан бастап белсенді жүргізе бастады. Елдегі теріс демографиялық тенденциялар, халықтың қартаюы және

жұмыс күшінің жетіспеушілігінен репатриация маңызды мәселе ретінде Үкіметтің күн тәртібіне енгізілді. Сонымен қатар, осы сәтте КСРО-ның ыдырауы, ондағы ұлты поляк бұрынғы кеңес азаматтарының тарихи отанына оралуына түрткі болды.

Польша Республикасы 1992 жылы Халықаралық көші - қон ұйымының мүшесі болды. Сонымен қатар, Ішкі істер министрлігінің жанынан Көші-қон және босқындар бюросы (Biuro do spraw Migracji i Uchodźców) арнайы орган ретінде құрылды. Тарихи отанына оралуына жағдай жасау мақсатында жаңадан репатриант визасы енгізілді.

Жалпы, Польша Республикасы үкіметінің шетелде тұратын поляк қауымына және поляктарға қатысты мемлекеттік саясаты елдің Конституциясымен айқындалады. Конституцияның 52-бабына сәйкес, «Поляк ретінде шығу тегі Заңға сәйкес расталған адам Польша Республикасының аумағында тұрақты түрде тұра алады».

Польша үкіметінің шетелдегі поляк қауымдастығына және поляктарға қатысты саясатын жүзеге асыруда келесі құқықтық актілер мен құжаттар:

- 16 мемлекетпен жасалған және құқықтарды қорғау туралы қаулылардан тұратын екі жақты шарттар;

- аз ұлттарды қорғау туралы Еуропа Кеңесінің негіздемелік конвенциясы;

- аймақтық тілдердің немесе азшылық тілдерінің Еуропалық Хартиясы;

- қоныс аударатын қызметкерлерге қатысты Еуропалық одақтың құқықтық ережелері;

- «Мемлекеттік әкімшілік құрылымы туралы» Заңы;

- «Польша Республикасы консулдарының атқарымдары туралы» Заңы;

- «Поляк картасы туралы» Заңы;

- «Репатриация туралы» Заңы;

- «Поляк азаматтығы туралы» Заңы;

- «Шетелдіктер туралы» Заңы;

- «Еуропа Одағына мүше елдер азаматтарының және олардың отбасы мүшелерінің Польша Республикасының аумағына кіруі, онда болуы, сондай-ақ осы аумақтан шығуы туралы» Заңы;

- Сайлау Кодексі;

- «Қоғамдық пайдалы қызметтер мен еріктілік туралы» Заңы;

- «Жұмысқа орналастыруды және еңбек нарығы институттарын дамыту туралы» Заңы;

- «Поляк қоғамы мен шетелде тұратын поляктардың арасындағы ынтымақтастық» туралы мемлекеттік бағдарламасы;

- «Қазіргі жағдайлар мен талап етілетін іс әрекеттер – Польшаның көші-қон саясаты» құжаты негіз болып табылады.

Польша Республикасы 2000 жылғы 9 қарашада шетелдегі ұлты поляк адамдардың елге оралып, азаматтық алуын, репатрианттың құқығын, сондай-ақ репатрианттар мен олардың отбасы мүшелеріне көмек көрсету нысандарын белгілейтін «Репатриация туралы заңын» қабылдаған болатын. Аталған заң депортация, жер аудару немесе ұлттық және саяси негіздер бойынша басқа қудалау салдарынан ешқашан Польшаға қоныстанбаған

адамдарға немесе олардың ұрпақтарына тарихи отанына оралуға мүмкіндік береді. Бұл жағдай бүгінгі күні бұрынғы посткеңестік мемлекеттерде (Армения, Әзербайжан, Грузия, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Өзбекстан және Ресейдің азиялық бөлігі үшін) өмір сүріп жатқан этникалық поляктардың атамекеніне оралуына құқықтық негіз болып отыр.

Польша Республикасының репатриация саясатын жүргізудегі мемлекеттік басқару жүйесіне әр жылдары бірқатар өзгерістер енгізілді. 1989 жылдан бастап бүкіл әлемдегі поляк диаспорасын қолдау және өзара іс-қимыл жөніндегі басты мемлекеттік орган Польша Сенаты болып табылады. Ал, 2019 жылдан бастап Полония мәселелері жөніндегі құзыреттілік – Министрлер Кеңесі Президентінің Кеңесіне берілді. Поляк диаспорасына байланысты жобаларды үкіметтік емес «Поляк қоғамдастығы» қауымдастығы, «Шығыстағы поляктарға көмек» қоры, «Семпер Полония» қоры және басқа ұйымдарға тапсырады.

Польша Парламентіндегі Сенатта – шетелдегі поляктармен байланыс және эмиграция істері жөніндегі комиссия және заң шығарушы Сеймде – шетелдегі поляктармен байланыс жөніндегі комиссия жұмыс істейді.

Поляк диаспорасы мәселелері жөніндегі ұстанымды анықтауда Елге қайтару жөніндегі Үкіметтің өкілетті өкілінің консультативтік органы және Ішкі істер және әкімшілік министрлігі жанындағы Елге қайтару жөніндегі кеңес маңызды рөл атқарады [10, 180].

Польша Республикасының үкіметі 2015 жылы бұрынғы КСРО елдерінің аумағында тұратын этникалық поляктардың тарихи отанына оралуына қолдау көрсету мақсатында 2016-2020 жылдарға арналған «Үйге оралу» деп аталатын алғашқы репатриация бағдарламасын бекітті. Аталған бағдарлама аясында Польшаға 2,5 мың этникалық полякты көшіру жоспарланды.

Бұл жағдай, яғни мемлекеттік репатриация саясатына қатысты енгізілген жаңа өзгерістер 2017 жылдан бастап өзінің оң нәтижесін бере бастады. Мұның ішінде репатрианттарды шақыратын жергілікті атқарушы органдар мен жұмыс берушілерге берілетін субсидия көлемін арттыру, репатрианттарды тікелей қаржыландыру, оның сомасын көбейту мақсатында «Репатрианттарға көмек» арнайы резерві құрылып, Үкімет тарапынан қосымша қаржы бөлу қарастырылды. Нәтижесінде тарихи отанына 2017 жылы 525 адам (2015 жылы 235 адам, 2016 жылы 287 адам), 2018 жылы 765 адам оралды.

Сонымен қатар, Ішкі істер және әкімшілік министрлігінің мәліметінше, 2022 жылы Польшаға 779 адам қоныс аударған. Олар негізінен Қазақстаннан (460 адам), Ресейден (202 адам), сондай-ақ Украинадан (68 адам) және Беларусьадан (21 адам) келген. Ал 2021 жылы шет елдерден 712 поляк тарихи отанына оралған.

2022 жылы репатрианттардың 775-і ұлттық виза негізінде Польшаға келіп, елдің шекарасынан өткен күні поляк азаматтығын алған. Көшіп келуші отбасының төрт мүшесіне Польшада болуын заңдастыру мақсатында тұрақты тұруға рұқсат берілген. Репатрианттарды әлеуметтік

қолдау мақсатында 44,7 млн злотый ақша бөлінген. Ресми статистикада көрсетілгендей, 2017 жылдан бастап мемлекет тарапынан қаржыландыру көбейгеннен кейін, көшіп келетін репатрианттардың саны 2-3 есеге дейін артқан.

Нәтижелерді талқылау

Польша Республикасының «Репатриация туралы» заңына соңғы жылдары көптеген өзгертулер енгізілді. Авторлармен тақырып аясында жүргізілген зерттеу жұмыстарына сәйкес, қазіргі таңда Польша Республикасына қоныс аударушы этникалық поляктардың көші-қон үрдісі төмендегідей іс-шаралардан құралады:

1. Репатриация үшін Ұлттық виза беру туралы өтініш жасау. Ұлттық визаны рәсімдеу үшін тұрғылықты жері бойынша Польшаның консулдық бөлімшесіне өтініш береді.

2. Өтініш берушінің поляк ұлтына қатыстылығын қарау. Ұлтын растау келесі шарттарға сай жүргізіледі:

- кем дегенде ата-анасының немесе аталарының бірі, болмаса арғы аталарының екеуі поляк ұлтының өкілі болулары тиіс;
- өтініш иесі өзінің поляк ұлтына қатыстылығын немесе байланысын дәлелдеуі қажет.

Консул ұсынылған құжаттар мен өтініш берушімен әңгімелесу негізінде оның заңда белгіленген шарттарды қанағаттандыратындығын бағалайды және оны поляк тектес тұлға деп тану немесе бас тарту туралы шешім шығарады.

3. Өтінішті Ішкі істер және әкімшілік министрлігіне беру (Ministerstwo Spraw wewnōtrzych i Administracji). Консул репатриациялық виза алуға өтініш білдірген адамның поляк ұлтына қатыстылығын анықтап, виза беруге келісім алу үшін өтінішті Ішкі істер және әкімшілік министрлігіне жібереді.

4. Репатриациялық виза беру. Консул Ішкі істер және әкімшілік министрлігінен келісім алғаннан кейін репатриациялық виза бере алады. Визаның жарамдылық мерзімі 12 айды құрайды. Виза иесі осы мерзім ішінде Польшаға келуі керек.

Польшаның статистика органының мәліметіне сәйкес, 1997-2019 жылдары репатриациялық визаларға 8 665 өтініш түскен. Олардың 6 239-ның өтініштері қанағаттандырылған. Ең көп өтініштерді Қазақстан азаматтары берсе (53,3%), украиндар – 17,5 пайызды, орыстар – 11,9 пайызды, белорустар – 11,3 пайызды құрады [11, 89].

Поляк ұлтының азаматтары төмендегі қоныстану шарттарының бірін ұсынған жағдайда, консул оларға репатриацияға арналған ұлттық визаны береді:

- Польша Республикасының аумағында өз иелігінде тұрғын үй-жайдың (пәтердің) және табыс көзінің болуын растайтын дәлелдемелердің болуы;

- Польша Республикасында тұрғын үй-жаймен (пәтермен) және табыс көзімен қамтамасыз етуді растайтын дәлелдемелерді ұсынуы.

Осы ретте, тұрғын үйге (пәтерге) кемінде 12 ай мерзімге құқықтық мәртебесінің болуы, сондай-ақ жұмысқа орналасу туралы өтінішті немесе кемінде 12 ай мерзімге еңбек шартын растайтын құжат қоныстану үшін дәлел болып табылады.

Қоныстану жағдайларын дәлелдеу:

- репатриация жөніндегі уәкілетті органның (Pełnomocnik rządu do Spraw Repatriacji) репатрианттарға арналған бейімдеу орталығынан орын беру туралы шешімі;

- гмина кеңесінің (rada gmini) кем дегенде екі жыл бойы қоныстану жағдайларын қамтамасыз ету міндетін қабылдағанын растайтын қаулысы;

- Польшада орналасқан Польша Республикасы азаматының, заңды тұлғаның немесе заңды тұлғасы жоқ ұйымдық бөлімшенің олардың кемінде екі жыл бойы қоныстану үшін жағдайларды қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді өзіне қабылдағанын растайтын өтініші. Бұл жағдайда поляк азаматының мәлімдемесі тек осы адамның ата-бабаларына, ұрпақтарына немесе бауырларына қатысты болуы мүмкін.

Егер репатриант Польшада қоныстанатын орын-жайды дәлелдеу мүмкін болмаған жағдайда, консул репатриациялық виза беруді уақытша тоқтата тұру туралы шешім шығара алады. Кейін репатриант Польшада қоныстану шарттарын растайтын дәлелдемелер ұсынғаннан кейін консул репатриациялық визаны береді.

Польшада өз еркімен қоныстануға мүмкіндігі жоқ үміткер репатрианттарға консул мемлекет тарапынан берілген келесі жағдайларды ұсына алады:

- репатриация мәселелері жөніндегі уәкілетті органның есебінде тұрған тұрғын үй-жай мен табыс көздерін;

- репатрианттарға арналған бейімдеу орталығынан орын.

Бұл ұсыныстар репатриация үшін Ұлттық визаға өтініш беру кезектілігіне сәйкес жүргізіледі. Олар, ең алдымен, жасы мен денсаулығының нашарлығы, тез репатриацияны негіздейтін ұлттық белгілері бойынша жер аударылған және қудаланған адамдарға беріледі.

Қоныс аударушыларға бейімдеу орталығында орын беру туралы шешімді Үкіметтің репатриация мәселелері жөніндегі уәкілі шығарады. Бейімдеу орталықтары Польшаның Пултуска (Pułtusk) мен Сроде-Велкопольск (Srodzie Wielkopolskiej) аймақтарында орналасқан. Репатрианттар қоныс аударушыларға арналған Бейімдеу орталығына үш айға дейінгі мерзімге орналаса алады. Егер осы уақыт ішінде тұру үшін басқа орынжай таба алмаса, ол Орталықта болу мерзімін тағы үш айға ұзарта алады.

Сонымен қатар, бейімдеу орталықтарында репатрианттарға келесі қызметтер ұсынылады:

- қоныс аударушылардың жасына, жынысына және денсаулық жағдайына сәйкес қолайлы бөлмелерге орналастыру;

- толық тамақпен қамту, соның ішінде бір ыстық тағам мен сусындардан тұратын үш реттік тамақтану;
- өзіне тамақ дайындауға мүмкіндік беретін орын мен құрал – жабдықтармен тәулік бойы қамтамасыз ету;
- жеке гигиенаны сақтауға арналған жуу және тазалау құралдарымен, соның ішінде нәрестелерге арналған құралдармен қамтамасыз ету;
- телефон, телефакс құралдар қызметін пайдалану;
- интернет желісіне ақысыз қол жетімділік;
- бейімделу-интеграциялық сабақтарынан, сондай-ақ Польшаның тарихын, дәстүрі мен әдет-ғұрпын зерттеуге және поляк тілін үйренуге арналған оқу курстарынан, сонымен қатар белгілі мамандықтар бойынша кәсіби дайындықтан өтуге мүмкіндіктер жасалған.

Репатриант тарихи отанына қоныстанғаннан кейін келесідей қадамдарды жасауға міндетті:

1. Жергілікті азаматтық хал актілері жазбалары бөліміне (Urząd Stanu Cywilnego) өздерінің азаматтық хал актілері (туу, неке туралы және т.б) туралы құжаттарын поляк тіліне аударып, бекітілген нұсқаларымен бірге тіркеуі керек;

2. Тұрғылықты жері бойынша Воевода әкімшілігіндегі (Urząd Wojewódzki) Азаматтық және шетелдіктер істері бөліміне (Wydział Spraw Obywatelskich i Cudzoziemców) барып, воеводадан өзінің поляк азаматтығы бар екендігін растайтын құжатты алуы тиіс;

3. Қала басқармасында (Urząd Miasta) немесе Гмина басқармасында (Urząd Gminy) Польша Республикасы азаматының жеке құжатын (dowód osobisty) беру туралы өтініш жазып, тұрақты негізде тіркеуге тұру (zameldować się na pobyt stały) және ПЕСЕЛ (PESEL – Польша халқын есепке алудың жалпыға ортақ жүйесі) нөмірінің берілуін сұрауы қажет.

Репатрианттардың Польшаға келгеннен кейін жаңа ортаға тез бейімделуіне көмек көрсету мақсатында мемлекет тарапынан арнайы жәрдемақылар тағайындалады. Бір реттік қаржылай жәрдемақы репатриантқа және оның отбасы мүшелеріне төмендегідей мақсаттарда беріледі:

- Польша Республикасына көшу немесе ұшу, сондай-ақ жүктерін Польша Республикасына тасымалдау, теміржол билеті бағасының екі еселенген мөлшерінде репатрианттың тұрғылықты жеріне ең жақын станциядан (қоныс аударуға дейін) Польшадағы қоныстану орнына дейін тасымал төлемін төлеу.

- шаруашылықты жүргізу және оны ағымдағы ұстау, орташа айлық брутто – жалақының екі еселенген мөлшерінде;

- Польшада мектепке баратын кәмелетке толмаған баланы оқытумен байланысты әр балаға орташа айлық жалақы мөлшерінде төлеу.

Айта кету қажет репатриантқа қоныс аудару құны консул тарапынан да ұсынылуы мүмкін. Бұл жағдай консулдан репатриациялық визасын алған, бірақ, Польша Республикасына қоныстануға өз қаражаты жетпейтін адамдарға қатысты болады.

Сонымен қатар, тұрғын үйді (пәтер) жөндеуге, бейімдеуге немесе жабдықтауға арналған қаржылай жәрдемақы тағайындалады. Репатрианттың қоныстану орны бойынша староста (starosta) оның өтініші бойынша, тұрғын үйді жөндеу, бейімдеу жұмыстары мен жабдықтау шығындарына қаржылай көмек береді. Қаражаттың мөлшері жыл сайын жаңарып отырады. Репатриант аталған көмек түріне Польша Республикасының азаматы атанған күннен бастап екі жыл көлемінде алуына мүмкіндік берілген.

Репатриант оқуға, кәсіби курстарға немесе жекелеген төлемдерді жүзеге асыру қажеттілігіне байланысты тиісті куәліктерді, сертификаттарды және біліктілік санаттарын алуға жұмсалған шығыстардың жартысын өтеу үшін старостаға жүгіне алады.

Қоныс аударушылардың тұрғын үй қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған қаржылық көмек репатриант Польшаға келген немесе Бейімдеу орталығынан шыққан күннен бастап 10 жылдан аспайтын мерзімге берілуі мүмкін.

Материалдық көмектен басқа репатрианттарға жаңа кәсіпті игеру немесе ескі дипломды растау үшін тегін курстардан өтуіне, жұмыс іздеуге және тіл үйрену сабағын тегін оқуына жағдай жасайды.

Репатрианттар поляк шекарасынан өткеннен кейінгі 90 күн ішінде денсаулық саласының қызметін тегін пайдалануға құқылы. Аталған мерзім өткен соң, олар, медициналық қызметтерді Польша Республикасының барлық азаматтарына ортақ заңнама шеңберінде пайдаланады. Репатрианттардың тарихи отанына көшуіне себептердің бірі медицина саласындағы қызметтердің сапалы әрі қолжетімді болуы да түрткі болды.

Сонымен қатар, Польша үкіметі тарапынан репатрианттарды ынталандыратын елеулі шаралар қабылдағанымен, этникалық көштің жаңа толқыны түпкілікті нәтижеге қол жеткізуге немесе айтарлықтай серпін бере алмауда. Бұл жергілікті өзін-өзі басқару субъектілерінің қоныс аударушыларды тұрғын үймен, оны ұстап тұруға арналған қаражатпен қамтамасыз ету үшін жауапкершілікті өзіне алуға дайындығының жеткіліксіздігімен, сонымен, бірге көші-қонды дербес қаржыландырудың шығысынан поляктардың мүмкіндіктері шектеулі болуымен түсіндіріледі. Репатрианттардың басым көпшілігінің тұрмыс жағдайы орташа бағаланады. Қоныс аударушылардың басым бөлігінде өз бетінше тұрғын үй сатып алу мүмкіндігі жоқ. Екінші жағынан жергілікті атқарушы органдардың қоныс аудару шараларына белсенді қатысуы үшін жеткілікті уәждеме жоқ. Осылайша, шақырушы субъектіні көп жылдар бойы іздеу және Польшаға баруға рұқсатты ұзақ күту мәселесі пайда болады. Сондай-ақ, ең үлкен кедергінің бірі Польшадан шақыру алу.

Бұрынғы Кеңес Одағы елдерінің Азия бөлігінде тұратын поляктардың баспанасы, тұрақты жұмысы болғанымен тапқан табысы күнделікті тұрмыс жағдайын түзеуге ғана жеткілікті. Сондықтан қоныс аударушылар құжаттарын әзірлеу үшін өзінің тұрғылықты жерінен шалғай орналасқан Польша Республикасының консулдық қызметіне баруына жұмсалатын жол шығындары да қосымша ауыртпалық болып отыр.

Осы ретте, Польша үкіметі репатриацияға жаңа дем беру мақсатында сенімді қадамдар жасауы қажет. Заманға сай жаңа цифрлы технологияларды қолданып, құжаттарын үй жағдайында отырып тапсыруға жағдай жасайтын мүмкіндіктер қарастырылуы керек деп пайымдаймыз.

Авторлар мақалада «Поляк картасының» иелеріне заң аясында көрсетілетін жеңілдіктер мен қолдау шараларын атап өткен болатын. Осыған сәйкес, алдағы уақытта Қазақстанның этникалық көші-қон саясатын дамыту мақсатында Польшаның тәжірибесі негізінде «Ата жолы» картасының мүмкіндіктерін кеңейту қажет деп есептейміз. Оның ішінде консулдық қызметтерді тегін алуға, заңды жұмыс жасауға, кәсіпкерлікпен айналысуға, орта және жоғары оқу орындарында білім алуға және ең бастысы атажұртта тұрақты тұруға рұқсатты жеңілдетілген тәртіпте рәсімдеуге, одан әрі болашақта – Қазақстан азаматтығын алуға мүмкіндіктер берілуі тиіс. Аталған ұсыныстар репатриацияның жаңа толқынын қалыптастыруға өз септігін тигізеді деп тұжырымдаймыз.

Қорытындылар (тұжырым)

Еуропаның көптеген елдерінде жыл өткен сайын демографиялық өсімнің төмендеуі, босқындар санының артуы және жұмыс күшінің азаюы алаңдата бастады. Ең маңыздысы елдегі «титулды ұлтты» сақтап қалудың амалдарын қарастыруда. Оның бір шешімі ретінде этникалық репатриация саясатын қолға алып, ерекше мән берілуде.

Тарихта адамдардың туған жерлерін тастап кетуге мәжбүр болған себептер көбінесе сыртқы факторларға негізделген: соғыс, табиғи апаттар, этникалық қақтығыстар. Бірақ, көптеген адамдар жаңадан қоныстанған ортасында (елінде) сәтті ассимиляцияға қол жеткізгенімен, Отанындағы жағдай жақсарған кезде, көпшілігі атамекеніне қайтып оралуға тырысады.

Зерттеу тақырыбы аясында жүргізілген жұмыстардың қорытындысына сәйкес, авторлар Польша Республикасының этникалық поляктарды отанына қайтару тарихына жалпы шолулар жүргізді. Репатриацияға қатысты заңнамалық құжаттар талданды. Әр түрлі кезеңдерде іске асырылған мемлекеттік бағдарламалар туралы ақпараттар ұсынылды. Шетелдегі поляктардың тұрғылықты жерінен бастап тарихи отанына қоныстануы аралығындағы барлық кезеңдерді қамтитын көші-қон үрдісі баяндалды. Статистикалық мәліметтердің негізінде салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Білім беру және медицина салаларында репатрианттарға ұсынылатын артықшылықтар туралы ақпараттар келтірілді. Репатриация саясатын жүргізуде мемлекеттік басқару жүйесі талданды. Сондай-ақ, авторлар Польшадағы репатриация саясатындағы кейбір кемшіліктерді және оған қатысты өз ұсынымдарын атап өтті. Сонымен қатар, зерттеу еліндегі оң тәжірибелерді Қазақстанның этникалық көші-қон саясатында қолдану бойынша ұсыныстар берілді.

Жүргізілген зерттеуге сәйкес шетелдегі поляктардың Польшаға көшуінің негізгі себептеріне: көрші елдер арасындағы әскери қақтығыстар,

отбасылық жағдайлар, өмір сүру деңгейін жақсарту, сапалы білім алуға ұмтылу және өзін-өзі тұлғалық дамыту, тек содан кейін ғана ата-бабасы қоныс тепкен тарихи отанына оралу жөніндегі ішкі ниеті мен ойын іске асыру болып табылады. Қазіргі таңда этникалық көші-қонның негізгі легі Қазақстан, Ресей, Украина және Беларусь елдерінен болып отыр.

Жалпы, жаңа жағдайдағы жаһандану дәуірінде, адамдар бүкіл әлем бойынша оңай қозғала алады. Көші-қон үрдісіндегі репатрианттарға да, оларды қабылдаушы тарихи отанына да біршама өзіндік қиындықтар мен мүмкіндіктерді туындатуда. Репатриация ел экономикасына, мәдени алмасуға және әр түрлілікке үлес қосады. Бұл ретте, Польша жағдайында алып қарайтын болсақ, репатрианттарды жергілікті қоғамға бейімдеу мен интеграциялау шаралары сәт сайын жаңарып отыруы қажет. Польша үкіметі тарапынан репатрианттарды құжаттандыру жеңілдетілгенімен, оларға ұсынылатын бейімдеу және әлеуметтік қолдау шаралары толық қанағаттандыра алмай отыр. Шетелде жүрген 20 млн-ға жуық ұлтты поляк азаматтары бола тұра, олардың арасынан жыл сайын атамекеніне санаулы ғана адамдардың қоныс аударуы ынталандыру шараларының жеткілікті еместігін көрсетіп отыр. Оның басты себебі ретінде Польшаға босқындар легінің көптеп келуін атап өтеміз. Соның салдарынан ел экономикасына қосымша біршама шығындарды әкеп соқтыруда.

Сондықтан, халықаралық қатынаста белгілі аймақтардағы шиеленісті жағдайлардың кезеңінде, шетелдегі этникалық поляктарды тарихи отанына оралуына ықпал ететін жаңа механизмдер қабылдануы қажет. Осы ретте, репатрианттарды мемлекет тарапынан қолдауды нәтижелі ұйымдастыруға мүмкін болатын басқа да жолдарын анықтауды талап етеді. Мақалада авторлармен қолжеткізілген нәтижелер алдағы уақытта демографиялық-диаспоралық зерттеулерде қолдануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Duszczak, M., Kaczmarczyk, P. / The War in Ukraine and Migration to Poland: Outlook and Challenges / *Intereconomics* / - 2022 / vol. 57 (3) pp. 164-170
2. Waściński, K. / Komenda Główna Straży Granicznej, 16.01.2021, // <https://www.strazgraniczna.pl/pl/granica/granice-rp/1910/Granice-RP.html> (қаралған күні 26.02.2024)
3. Sytuacja demograficzna Polski do 2020 r. / Departament Badań Demograficznych / - 2021 / p. 191.
4. Iglicka, K. / Are The Fellow Countrymen or Not? The Migration of Ethnic Poles from Kazakhstan to Poland / *International Migration Review*, vol. 32, no 4. / -1998 / pp. 997-998.
5. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР. https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=5 (қаралған күні 05.03.2024)
6. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы / Қазақстан Республикасындағы ұлттық құрамы, діни нанымдары және тілдерді меңгеруі / - 2023 / 542 б.
7. Polityka migracyjna Polski / Departament Analiz i Polityki Migracyjnej MSWiA / - 2019 / p. 61.
8. Веденеева В.Т., Польская миграционная политика: формирование парадигмы (1989–2019) / *Мировая экономика и международные отношения* / - 2020 / том 64, №12, с. 105-112.

9. Gońda, M. / Magdalena Lesińska. Ewolucja karty polaka jako instrumentu polityki państwa / CMR Working Papers / - 2022 / 129(187), p. 50
10. Қобландин Қ.И. (құрастырушы) / Диаспоралық қоғамдастықтармен өзара іс-қимыл және оларды қолдаудың халықаралық тәжірибесі (ақпараттық анықтамалық) / - 2020 / 529 6.
11. Vorotnikov, V.V., Habarta, A. / Migration from Post-Soviet countries to Poland and the Baltic States: trends and features / Baltic Region / - 2021 / 13(4), pp. 79-94.

REFERENCES:

1. Duszczek, M., Kaczmarczyk, P. / The War in Ukraine and Migration to Poland: Outlook and Challenges / Intereconomics / - 2022 / vol. 57 (3) pp. 164-170
2. Waściński, K. / Komenda Główna Straży Granicznej, 16.01.2021, <https://www.strazgraniczna.pl/pl/granica/granice-rp/1910,Granice-RP.html> (accessed: 26.02.2024)
3. Sytuacja demograficzna Polski do 2020 r. / Departament Badań Demograficznych / - 2021 / p. 191.
4. Iglicka, K. / Are The Fellow Countrymen or Not? The Migration of Ethnic Poles from Kazakhstan to Poland / International Migration Review, vol. 32, no 4. / -1998 / pp. 997-998.
5. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1989 goda. Nacional'nyj sostav naselenija po respublikam SSSR. [The All-Union Population Census of 1989. The national composition of the population by the republics of the USSR] // https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=5 (accessed: 05.03.2024)
6. Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jäne reformalar agenttiǵı ǚlttyq statistika bürosy / Qazaqstan Respublikasyndaǵy ǚlttyq quramy, dini nanymy jäne tilderdi meńgerui [National composition, religion and language proficiency in the Republic of Kazakhstan], - 2023, - p. 542.
7. Polityka migracyjna Polski / Departament Analiz i Polityki Migracyjnej MSWiA / - 2019 / p. 61.
8. Vedeneeva V.T., Pol'skaja migracionnaja politika: formirovanie paradigmy (1989–2019) [Polish Migration Policy: the Formation of a Paradigm (1989–2019)] / Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija / - 2020 / tom 64, №12, pp. 105-112.
9. Gońda, M. / Magdalena Lesińska. Ewolucja karty polaka jako instrumentu polityki państwa / CMR Working Papers / - 2022 / 129(187), p. 50
10. Qoblandin Q. (qurastyruşy) / Diasporalyq qoǵamdastyqtarmen ózara is-qimyl jäne olardy qoldaudyń halyqaralyq tájiribesı [International experience of interaction and support of diaspora communities], - 2020 / p. 529.
11. Vorotnikov, V.V., Habarta, A. / Migration from Post-Soviet countries to Poland and the Baltic States: trends and features / Baltic Region / - 2021 / 13(4), pp. 79-94

Гумар Нуртаза¹, Бибигуль Бюлегенова²

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
«Саясаттану» кафедрасының докторанты.

e-mail: nurtaza.gumar@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0004-9467-6817>

² Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ қауымдастырылған
профессоры, саяси ғылымдарының кандидаты

bibigul_bb@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7810-9658>

(Астана, қазақстан)

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САЯСАТ ЖӘНЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУ: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН МІНДЕТТЕР МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның тұрақты даму стратегиясындағы экологиялық саясаттың негізгі аспектілері мен оның маңыздылығы қарастырылады. «Жасыл экономика» мақсаттарына қол жеткізудің негізгі факторы ретінде экологиялық жауапкершілік ұғымына ерекше көңіл бөлінген. Көміртек ізін азайтуға, жаңартылатын энергия көздеріне көшуге және экологиялық қағидаларды корпоративтік стратегияларға интеграциялауға бағытталған халықаралық және ұлттық тәжірибелер талданады. Ғаламдық сын-қатерлер мен ұлттық басымдықтарды ескере отырып, мемлекеттік экологиялық саясатты жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалған.

Түйін сөздер: жаңартылатын энергия, климаттың өзгеруі, саясат құралдары, тұрақты даму, экологиялық жауапкершілік тұжырымдамасы.

Гумар Нуртаза, Бибигуль Бюлегенова

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются основные аспекты экологической политики и ее значимость в стратегии устойчивого развития Казахстана. Особое внимание уделяется концепции экологической ответственности как ключевому фактору достижения целей "зеленой экономики". Анализируются международные и национальные практики, направленные на снижение углеродного следа, переход к возобновляемой энергетике и интеграцию экологических принципов в корпоративные стратегии. Предложены рекомендации по совершенствованию

государственной экологической политики с учетом глобальных вызовов и национальных приоритетов.

Ключевые слова: возобновляемая энергетика, изменения климата, политические инструменты, устойчивое развитие, концепция экологической ответственности.

Gumar Nurtaza, Bibigul Byulegenova
MULTILEVEL NATURE OF THE DEVELOPMENT OF YOUTH PARLIAMENTARISM

Abstract. The article examines the main aspects of environmental policy and its significance in the strategy for sustainable development of Kazakhstan. Special attention is paid to the concept of environmental responsibility as a key factor in achieving the goals of the "green economy." International and national practices aimed at reducing the carbon footprint, transitioning to renewable energy, and integrating environmental principles into corporate strategies are analyzed. Recommendations for improving state environmental policy in the context of global challenges and national priorities are proposed.

Key words: renewable energy, climate change, policy instruments, sustainable development, concept of environmental responsibility.

Кіріспе

Қазіргі әлемдегі жаһандану процестері қоғамның қауіпсіз дамуына қауіп төндіретін экологиялық проблемалардың әртүрлі нысандары арасындағы түбегейлі өзара тәуелділік пен өзара байланыстылықты жүзеге асыруға бағытталған ойлаудың жаңа стратегиясын қалыптастыруды қажет етеді. Әлемнің дамыған елдерінде экологиялық проблемалар барған сайын маңызды болып, ішкі саясаттың маңызды факторына айналууда. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап халықаралық қатынастар жүйесінде біртұтас экологиялық саясатты әзірлеу және жүзеге асыру бойынша күш-жігерді біріктіру мақсатында халықаралық қоғамдастықтың қарқынды ынтымақтастығы жүріп жатыр. Жеке мемлекеттердің экологиялық саясатының табысы жаһандану сын-қатерлеріне қарсы тұрудағы бірлескен іс-қимылдардың тиімділігіне көбірек байланысты. Күн тәртібінде көрсетілгендерге байланысты жаһандық экологиялық проблемалардың саяси аспектілерін, оларды шешудің құралдары мен тетіктерін, экологиялық сын-қатерлерді шешудегі мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар қызметінің ерекшеліктерін талдау, сондай-ақ экологиялық қауіпсіздіктің жаһандық жүйесін құру перспективаларын белгілеу және Қазақстанның осы процеске қатысуын анықтау шұғыл қажеттілік туындайды.

Зерттеушілердің айтуынша, қазба отындарын қаржыландыруды тоқтату әлемдегі климаттық мақсаттарға жету үшін өте маңызды. Халықаралық энергетикалық агенттік бұл бағытты ұстанатын болса, жаңа мұнай-газ

жобалары мүмкін емес деп ескертті. Ол 2050 жылға дейін көміртегі шығарындыларын азайтудың «жол картасын» жариялады. Осы жоспарға сәйкес 2022 жылдан кейін қазба отынының жаңа кен орындары игерілмеуі тиіс. Бірақ әлем әлі де қазбалы отынға қатты тәуелді екенін мойындаған жөн. 2021 жылы АҚШ-тағы парниктік газдар шығарындылары коронавирустық пандемияның алғашқы кезеңінде қысқа уақыт ішінде төмендегеннен кейін күрт өсті. Мұның маңызды факторы, Rhodium Group талдауы бойынша, көмірден электр энергиясын өндірудің 17%-ға өсуі болды. Ал Қытайда 2021 жылдың қарашасында көмір өндіру тіпті соңғы жылдардағы ең жоғары деңгейге дейін өсті. Көптеген дамыған экономикалар энергияның таза түрлеріне көшіп, шығарындылардың жалпы көлемін біртіндеп азайта бастағанына қарамастан, дамушы елдерде экологиялық таза энергетиканы дамытуды қаржыландыру жеткіліксіз [1].

Энергетикалық ауысу бағытындағы маңызды қадамдар соңғы жылдары жасалынды, бірақ олар да Париж климаттық келісімінің мақсаттарына жету үшін жеткіліксіз. 2022 жылдың 25-27 мамырында Берлинде өткен кездесуде жеті индустриалды елдер тобының қоршаған ортаны қорғау министрлері көмірмен жұмыс істейтін электр энергиясын өндірудің халықаралық деңгейінде мемлекеттік қаржыландыруды тоқтатуға және электр энергетикасын декарбонизациялау мақсатында көмір электр станцияларын кезең-кезеңімен жоюды 2035 жылға дейін жеделдетуге келісті. G7 министрлері сонымен қатар өз елдеріндегі жаңа жол көліктері 2030 жылға дейін "негізінен" нөлдік шығарындылары болады, ал Ресейдің табиғи газы жаңартылатын энергия көздеріне ауыстырылады деп мәлімдеді. G-7 тобы ЖЭК-ке кемінде 1,3 трлн доллар инвестициялау қажеттілігін мойындады, бұл 2021-2030 жылдар аралығында таза энергетикалық және электр желілеріне инвестицияларды үш есе арттырады. Сондай-ақ, осы елдердегі жеке секторды таза энергияны қаржыландыруды «миллиардтан триллионға дейін» айтарлықтай арттыруға шақырды.

Экологиялық және ресурстық экономика саласындағы зерттеушілер энергетикалық жүйелерді түрлендіруді қазіргі әлемнің ең өзекті жиырма сынының бірі ретінде атап, энергияның ауысу жылдамдығы негізінен саяси үдеріске байланысты екенін атап көрсетеді. Тұтастай алғанда, өтпелі саясатты жақсы түсінуге қол жеткізу тұрақтылыққа көшудің жаңа ғылыми-практикалық саласындағы күн тәртібінің басты нүктесі болып табылады (sustainability transitions - ағылш.). Энергетикалық жүйені декарбонизациялауға көшу сияқты осы ауысуларға қойылатын маңызды талаптардың бірі-саясат шешуші рөл атқаратын технологиялық өзгерістерді қайта бағыттау және жеделдету. Энергетикалық ауысулар климаттың өзгеруін жеңілдетудің жаһандық мақсаттарына жету үшін олардың бағыты мен жылдамдығын басқару үшін мемлекеттік саясаттың әртүрлі араласуын қажет ететін күрделі және ұзақ мерзімді процестер екені дәлелденді. Бұл қарапайым және үнемді энергия тиімділігі шараларын, сондай-ақ күрделі және қымбат технологияларды қолдау үшін саясат құралдарын біріктіруді талап етеді.

Зерттеу әдістері

Қойылған міндеттерді шешу кезінде мынадай әдістер пайдаланылды: салыстырмалы - экологиялық саясаттағы жалпы, ерекше және ерекше сипаттамаларды айқындау үшін; институционалдық - Қазақстандағы институционалдық трансформациялар процесінде экологиялық саясаттың рөлін зерттеу үшін; құрылымдық-функционалдық - Қазақстанның халықаралық ұйымдардың жұмысына қатысу сипатын айқындау үшін.

Зерттеу нәтижелері

Тиімді экологиялық стратегияны әзірлеу үшін 1-кестеде келтірілген экологиялық корпоративтік жауапкершілік аспектілерін де ескеру қажет.

1-кесте. Экологиялық корпоративтік жауапкершіліктің аспектілері

Анықтама	Сипаттама
Корпоративтік экологиялық саясатты енгізу	Табиғатқа өз қызметінен келтірілген зиянды азайтуға тырысатын компаниялар әдетте экологиялық принциптер мен стандарттар жүйесін енгізеді: компанияның экологиялық заңнаманы сақтауы жарияланады, жұмысшылар, серіктестер, жергілікті қоғамдастық мүшелері және басқа да мүдделі тараптар компанияның қызметінен болатын экологиялық зиян туралы хабардар ететін ашық экологиялық саясат жүргізіледі.
Экологиялық аудит	Экологиялық саясаттың негізгі принциптерін әзірлеу және оның негізгі бағыттарын анықтау үшін кәсіпорындар ұйым қызметінен келетін экологиялық залалдың нақты көлемін бағалауға мүмкіндік беретін арнайы экологиялық аудит процедурасын пайдаланады. Экологиялық аудиттің мақсаты ұйымның жұмыс істеуі үшін қажетті негізгі ресурстарды және оларды тұтыну көлемін анықтау, сондай-ақ кәсіпорын қызметінің қоршаған ортаға әсер ету дәрежесі туралы ғылыми негізделген қорытындылар алу (атмосфералық шығарындылар, судың ластануы, өңдеу процесінің қалдықтары және т.б.) . Экологиялық аудитті компания ерікті түрде жүргізеді, ол ұйымның экологиялық саясатының ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді перспективада басым бағыттарын анықтауға, қоршаған орта мен ұйым үшін ең тиімді шаралар жүйесін анықтауға көмектеседі.
Қызметкерлерді экологиялық бастамаларға тарту	Экологиялық жауапты халықаралық компаниялардың басшылығы компанияның экологиялық саясаты басшылық, қызметкерлер және олардың отбасы мүшелері экологиялық мәселелерге араласып, оларды шешуге атсалысуға тырысқанда ғана тиімді болатынына сенімді. Осы мақсатта корпорациялар бірқатар экологиялық ағарту жобаларын жүзеге асыруда, оның аясында қызметкерлер олардың қызметінің қоршаған ортаға тигізетін әсері, олар экологиялық жағдайды жақсартуға қалай көмектесетіні туралы ақпараттандырылады (балаларға экологиялық білім беру, қалдықтарды сұрыптау, сатып алу). табиғатқа ең аз зиян келтіретін өнімдер және т.б.). Кейбір ұйымдарда қоршаған ортаға құрметпен қарамайтын және корпоративтік экологиялық принциптерді ұстанбайтын қызметкерлерге арналған арнайы бағдарламалар бар. Яғни, компаниялар қызметкерлердің экологиялық жауапкершілігін экологиялық этика призмасы арқылы бекітеді.

«Жасыл жабдықтау»	Тауарлар мен өндірістік процестердің экологиялық тазалығын қамтамасыз ету үшін кәсіпорындар «жасыл жеткізушілерді» таңдауға тырысады. Мұндай жеткізушілер қоршаған ортаға зияны аз тауарлар мен қызметтерді жеткізеді. Кейбір компаниялар бір жағынан «жасыл» шикізатқа сұраныстың бар екенін көрсету үшін, ал екінші жағынан жеткізушілерді экологиялық таза технологияларды қолдануға мәжбүрлеу үшін сатып алушы топтарға бірігеді. Жабдықтаушыларды таңдаған кезде экологиялық жауапты компаниялар тауарлардың бағасы мен сапасын ғана емес, сонымен қатар олардың экологиялық тазалығын да басшылыққа алады: шикізат пен материалдар компанияның экологиялық өндіріс стандарттарының ішкі талаптарына сәйкес болуы керек; олар экологиялық таза технологияларды пайдалана отырып өндірілуі немесе өндірілуі тиіс; оларды жеткізу үшін ең экологиялық таза көлік схемаларын пайдалану керек.
«Жасыл» тауарларды өндіру	Өндірушілер өз өнімдерін экологиялық таза материалдарды өндіру үшін пайдалану, қалдықтарды қайта өңдеудің инновациялық технологияларын қолдану, тұйық цикл технологияларын қолдану арқылы экологиялық таза етуге тырысады. Дәстүрлі түрде планетаның ең үлкен ластаушылары энергетика, химия, металлургия салаларында жұмыс істейтін кәсіпорындар болып саналады. Алайда ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы ақпараттық сынықтар мәселесін (e-waste) жандандырды.
Экологиялық басқару жүйесі (Environmental Management System)	Компанияларға табиғатты қорғау қызметінің мақсаттарын нақты анықтауға, оларға қол жеткізуге және экологиялық іс-шараларды үнемі жетілдіруге мүмкіндік беретін арнайы құрал. Бұл жүйе Халықаралық стандарттау ұйымы әзірлеген ISO 14000 (Environmental Management Standards) экологиялық менеджмент стандарттарына енгізілген. Бұл стандарттарды әзірлеу үшін 50-ден астам ел жұмыс істеді, бұл стандарттар 100-ден астам елде қолданылады. Экологиялық менеджменттің негізі мыналарды көздейтін төрт деңгейлі құрылым болып табылады: • экологиялық проблемаларды талдау және олардың өткір мәселелерін анықтау; • эко-үнемдеу мақсаттарын анықтау және оларға жету үшін негізгі іс-шараларды жоспарлау; • жоспарланған іс-шараларды іске асыру; • ұсынылған іс-шаралардың тиімділігін талдау, бағалау, экологиялық саясатты жетілдіру жолдарын анықтау. Компанияның экологиялық саясатын іске асыру экологиялық стандарттарға сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Бұл үшін экологиялық аудит жүргізу, экологиялық басқару жүйесін имплементациялау және барлық процестерді құжаттау көзделген[2].
Экологиялық сертификаттау жүйесі	Дүние жүзінде бірқатар ұлттық және халықаралық экологиялық сертификаттау жүйелері әзірленді. Көбінесе экспорттаушы компаниялар бұл сертификаттаудан өтеді, себебі экологиялық стандарттарға сәйкестік өнімнің еуропалық нарыққа шығуының басты талабы болып табылады. Біздің мемлекетіміздің белсенді интеграциясы жағдайында экологиялық сертификаттауды тиімді жүзеге асыру әлемдік қауымдастықтың талаптарына, тұтынушылардың өз денсаулығы үшін зиянсыз өнім алу қажеттіліктеріне жауап береді, сонымен қатар табиғи ортаны қорғауға ықпал етеді.

Нәтижелерді талқылау

Түрлі белгісіздіктердің күрделі жағдайында, атап айтқанда, климаттың өзгеруінің көп қырлы сын-қатерлері жағдайында тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін энергияға көшу – яғни жаңартылатын энергияға көшу қажет. Дегенмен, энергетикалық өзгерістер күрделі және ұзақ мерзімді процестер болып табылады және климаттың өзгеруінің салдарын азайту жөніндегі жаһандық мақсаттарға қол жеткізуді жеделдету үшін әртүрлі мемлекеттік саясаттарды қажет етеді. 2013 жылы енгізілген «Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшуіне көзқарас» Қазақстанның көміртегі шығарындыларын азайту жөніндегі міндеттемесін айқындайтын тағы бір маңызды саяси негіз болып табылады. Бұл болашаққа бағытталған бағдарламалық құжат тұрақтылықтың жаһандық стандарттарына сәйкес келетін неғұрлым тұрақты экономикалық модельге көшуді жеңілдететін негізгі стратегиялар мен тетіктерді белгілейді [3].

Қаржыландырудың жетіспеушілігі жаңартылатын энергия технологияларын енгізудегі негізгі кедергілердің бірі болып қала береді. Әсіресе халықаралық мұнай және технологиялық компаниялардың рөлі маңызды. Олардың мүдделері энергияны қаржыландыру қарқынын анықтау үшін шешуші болғандықтан, олар жаңартылатын энергия технологияларын енгізудің негізгі субъектісі болып табылады. Бірқатар елдерде саясаттар мен стратегиялар әзірленіп, бекітілгенімен, күтілетін нәтижелерге қол жеткізу үшін жою қажет олқылықтар әлі де бар.

Жоспарлау мен қаржыландыру арасындағы алшақтықтарды, мысалы, жеңілдетілген несиелер немесе краудфандинг пен краудсорсинг платформаларын құру және жылжыту түрінде жаңартылатын энергия көздеріне инвестиция салғысы келетін қауымдастықтарды қолдауға қаржы институттарын тарту арқылы азайтуға болады. Мақсатты ынталандырулар мен саясаттар жаңартылатын энергия жобаларын іске асыруды ынталандыруда маңызды рөл атқарады, бірақ жаңартылатын энергия көздерімен байланысты барлық сыртқы әсерлерді ескере отырып, жеке тұлғаларға, компанияларға және үкіметтерге бағытталған ынталандырулардың оңтайлы қоспасы қажет. Бұл алғы шарт жаңартылатын энергия технологияларын ынталандыру саясатының табыстылығының кілті болып табылады.

Халықаралық тәжірибені талдау, жаңартылатын энергия көздерінің артықшылықтары туралы халықтың хабардар болмауы және онымен байланысты жоғары еңбек және айтарлықтай операциялық шығындар туралы қате түсініктер инвесторлар мен энергия тұтынушыларының энергияға көшу стратегияларына қатысуды қаламауына ықпал еткенін көрсетеді. Сондықтан жаңартылатын энергия технологияларының әртүрлі аспектілері туралы хабардар болу үшін экологиялық саясаттың ақпараттық құралдарының әсері маңыздырақ болуы керек [4].

Осы тақырыптағы ұқсас жұмыстар жаңартылатын энергия көздеріне көшуді ынталандыру құралдарының тиімділігінің теориялық және қолданбалы мәселелерін зерттейтін ғалымдардың зерттеулері болып

табылады. Энергия тиімділігіне қол жеткізуге бағытталған саясат үлгісін пайдалана отырып, энергия алмасуын ынталандыру құралдарының кешенді және мақсатты комбинацияларының қажеттілігіне назар аударылады. Леонард Р жұмысы мемлекеттік деңгейде жаңартылатын энергия көздерін қолдау мәселесіне бағытталған жергілікті энергия трансформацияларын ілгерілетуге арналған мемлекеттік саясат құралдарының жаһандық шолуын сипаттайды [4].

Мемлекеттің экологиялық саясаты ғылыми-техникалық әлеуеттің жетістіктерін бейнелеп, сол арқылы экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, табиғи ортаны қорғауға және табиғи ресурстарды пайдалануды сақтауға бағытталған нақты экологиялық мәселелерді шешудегі Қазақстан қызметінің мазмұнды және мақсатты бағытына айналуы тиіс [5].

Мемлекеттің экологиялық саясатын жүзеге асыру әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі принциптері мен тұтқаларына, яғни нақты экономикаға және сөзсіз әлеуметтік бағдарға негізделуі керек. Сондықтан мемлекет негізгі басымдықтар ретінде ең маңызды әлеуметтік құндылықтарды - экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді және адамның экологиялық құқықтарын, атап айтқанда қауіпсіз өмір мен денсаулықты қорғауды ерекше атап өтуі керек.

Мемлекет өз азаматтарының табиғи ресурстарды жалпы пайдалану құқығының кепілдіктер жүйесін енгізуге және негізгі қағидаттарын айқындауға және адамдардың рекреациялық, сауықтыру, сауықтыру және сауықтыру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін адамдар мен табиғи ортаның қолайлы қарым-қатынасы үшін қажетті әлеуметтік-экономикалық жағдайларды жасауға міндетті. азаматтардың биологиялық және басқа да өмірлік маңызды мүдделері.

Мемлекеттік экологиялық саясатты қабылдау және іске асыру азаматтардың денсаулығы мен өмірі үшін қауіпсіз және қолайлы табиғи ортаны сақтаудың, өсімін молайтудың және жақсартудың экологиялық, әлеуметтік, гуманитарлық, экологиялық және құқықтық принциптерін сақтай отырып жүзеге асырылуы аса маңызды. Қазақстанның.

Елімізде көптеген экологиялық проблемалар бар және оларды шешу ресурстары шектеулі жағдайда ұлттық және аймақтық деңгейдегі экологиялық саясаттың негізгі міндеттерінің бірі маңызды стратегиялық міндеттерді анықтау және жүзеге асыру болып табылады. Қазақстан Республикасының стратегиялық мақсаттарына сәйкес мұндай мақсаттар:

Экожүйелерді сақтау және қалпына келтіру үшін жағдайлар жасау және табиғатты қорғау заңнамасының сақталуын қамтамасыз ету

Гидрометеорологиялық және экологиялық мониторингті жетілдіру

Қоғамның қатысу бағыттарын кеңейту және халықаралық ынтымақтастықты нығайту

Қазақстан Республикасының төмен көміртекті дамуға және «жасыл» экономикаға көшуіне жағдай жасау

Суды пайдалану мен су қорын қорғаудың экологиялық қауіпсіз және экономикалық оңтайлы деңгейіне қол жеткізу және қолдау.

Балықты, орман ресурстарын, жануарлар дүниесін, табиғи қорық объектілерін сақтау, ұтымды пайдалану және өсімін молайту [6].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қазіргі заманғы кәсіпорындардың тұрақты дамуының прерогативі экономикалық қызмет процесінде экономикалық және экологиялық мүдделердің тұрақты тепе-теңдігін сақтау мақсатында экологиялық жауапкершіліктің жоғары деңгейін қамтамасыз ету болып табылады деп айтуға болады. , табиғи ортадағы ысыраптарды азайту және қалпына келтіру.

Сондықтан кәсіпорынның тұрақты дамуын басқарудың одан әрі практикалық нюанстарын дамыту үшін экологиялық жауапкершіліктің негізгі теориялық аспектілерін қарастыру қажет.

Экологиялық жауапкершілікті зерттеудің қазіргі кезеңінде оны анықтауға бірыңғай көзқарас жоқ екенін атап өткен жөн. Экологиялық жауапкершілікті зерттеу қоғамдастығы мүшелері әртүрлі түсіндіреді:

Классикалық көзқарас бойынша экологиялық жауапкершілік экологиялық заңнаманың әсерінен пайда болды: санкцияларды болдырмау үшін кәсіпорындар өздерінің экологиялық саясатын қайта қарауға және өз қызметінің қоршаған ортаға кері әсерін азайту шараларын қабылдауға мәжбүр болды;

Неоклассикалық көзқарас бойынша экологиялық жауапкершілік тек нормативтік шектеулердің ғана емес, сонымен бірге өндірушілердің табиғатқа зиян келтіргені үшін моральдық жауапкершілігінің салдары болып табылады [7].

Экологиялық жауапкершілік – қоршаған ортаға жағымсыз әсерлердің алдын алуға және азайтуға бағытталған әртүрлі іс-шараларға бизнестің саналы түрде ерікті қатысуы; қоршаған ортаны ұтымды басқару; шаруашылық қызмет процесінде шикізат пен энергия ресурстарын үнемдеу; қалдықтарды экономикалық айналымға тарту; авариялар мен төтенше жағдайлардың алдын алу; денсаулық сақтау іс-шараларын қолдау; мәдени-тарихи мұраны, биологиялық әртүрлілікті және ерекше қорғауды қажет ететін табиғи аумақтарды сақтау; мәдени-тарихи мұраны, биологиялық әртүрлілікті және ерекше қорғауды қажет ететін табиғи аумақтарды сақтау; сақтау

Кейбір сарапшылар экологиялық жауапкершілік түсінігін әрбір жеке азаматтың да, кәсіпкерлік құрылымдардың да табиғи ортаға пайда әкелетін (немесе қоршаған ортаға кері әсерін азайтатын) қызметі деп түсінеді. Сонымен қатар, бұл қызмет тек заңмен талап етілетін және міндетті әрекеттермен шектелмейді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде кәсіпорындардың экологиялық жауапкершілігі олардың экологиялық тәуекелдерді азайту және жалпы экологиялық жағдайды жақсарту жөніндегі қызметі болып табылады.

Экологиялық жауапкершіліктің мәні негізгі функциялар арқылы көрінеді (2-кесте): өтемдік, алдын алу, ынталандыру, бюджеттік және мәдени-ағарту және алдын алу негізінде шаруашылық қызмет процесінде экономикалық және экологиялық мүдделердің тұрақты тепе-теңдігін сақтаудан тұрады. ,

табиғи ортадағы ысыраптарды азайту және қалпына келтіру.

2-кесте. Экологиялық жауапкершілік функцияларының негізгі сипаттамалары

Функциялар	Сипаттама
Компенсаторлық	Қызметтен келетін экологиялық және экономикалық залалды сандық бағалауға және тиісті мүлкті және басқа да залалдарды қалпына келтіруге (өтеуге) бағытталған.
Алдын алу	Басқару аумағындағы экологиялық жағдайдың мониторингі мен бақылауын, оның динамикасын талдауды және болжауды, қоршаған ортаны қорғау іс-шаралары, экологиялық сақтандыру, экологиялық бағдарланған ҒЗТҚЖ және т.б. түріндегі ықтимал тәуекелдерді оңтайландыру бойынша алдын алу шараларын ұйымдастыруды қамтамасыз етеді.
Ынталандыру	Бұл қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқықтық, қаржылық, экономикалық, ақпараттық және басқа да тұтқаларды тарту, сонымен қатар ең жақсы қолжетімді технологиялар мен экологиялық инновацияларға сұранысты арттыру дегенді білдіреді.
Бюджет	Бұл бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің мәнінен туындайды: іс жүзінде өз қаражаты есебінен экологиялық маңызды инвестицияларды жүзеге асыра отырып, бизнес барлық деңгейдегі бюджеттерді «жүктейді», ұлттық жобаларды жүзеге асыруға тікелей немесе жанама түрде қатысады, сол арқылы бизнестің позициясын нығайтады. мемлекет және сырттан үкіметке сенім деңгейін арттыру. қоғам.
Мәдени-ағарту	Экологиялық, энергетикалық және климаттық факторларды ескере отырып, тұтынушылардың мінез-құлқына әсер ететін экологиялық мәдениеттің жоғары деңгейін қалыптастыруға бөлсенді қатысуды көздейтін жаңа басқару парадигмасының дамуымен байланысты.

Компаниялардың қоршаған ортаны жақсарту бойынша қолданатын шаралары компанияның көлеміне, қызмет саласына, корпоративтік мәдениеттің даму деңгейіне және т.б. байланысты ерекшеленеді. Өндірістік компаниялар үшін қоршаған ортаға әсер ету проблемалары, айталық, компанияларға қарағанда әлдеқайда өткір. қызмет көрсету саласында жұмыс істейді. Дегенмен, кейбір компаниялар экологиялық таза қызметтің бір түрін ғана жүзеге асырса, басқалары өндірістік процестің әр кезеңінде олардың жұмысының кері әсерін азайту идеяларын жүзеге асырады. Экологиялық қызметтегі айырмашылықтарға қарамастан, кәсіпорындар, әдетте, өз қызметінің қоршаған ортаға теріс әсерін азайтудың шамамен бірдей алгоритмін ұстанады [8].

Қорытындылар

Корпоративтік экологиялық жауапкершілікті қамтамасыз ету тұрақтылықты стратегиялық басқарудың мақсатты негізі болуы керек. Қоғам мен мүдделі тараптар үшін маңызды болып табылатын қызмет нәтижелері туралы сыртқы ақпарат деңгейін арттыруға мүмкіндік беретін

стратегиялық менеджмент болғандықтан; компанияның құнын нарықтық көрсеткіштер арқылы ғана емес, сонымен қатар ішкі көпөлшемді процестер мен кәсіпорын имиджі арасындағы себеп-салдарлық байланыстар призмасы арқылы анықтау, аналитикалық диапазонды кеңейту арқылы әзірленген стратегиялардың негізділік деңгейін арттыру ақпарат.

Мемлекеттің тұрақты дамуы көптеген факторлардың әрекетіне тәуелді және жүйелі, ғылыми негізделген басқаруды қажет ететін күрделі процесс. Тұрақты даму тұжырымдамасын Қазақстан Республикасының тәжірибесіне енгізу экономикалық, экологиялық және әлеуметтік мәселелерді ескеру қажеттілігін анықтайды. Тұтастай алғанда, тұрақты дамуды басқару үздіксіз даму үшін жағдай туғызатын ішкі мақсаттар мен сыртқы сын-қатерлер арасындағы тепе-теңдік жағдайын қамтамасыз етуі керек.

Экологиялық тұрақтылық көрсеткіштерін талдау және жүйелеу елдің тұрақты даму тұжырымдамасын іске асыруда жасылдандыруды теңгерімді және барабар түсіну жүйесін құруға бағытталған. Одан әрі назар аудару қауіпті алдын ала болдырмау және алдын алу мақсатында ағымдағы жағдай мен даму көрсеткіштерінің жүйесіне негізделген сыртқы және ішкі тұрақтылық факторларының сапалық және сандық талдауына негізделген негізгі нәтижелерді өлшеу мен көрсетудің бірыңғай көзқарасын қалыптастыруды талап етеді. тұрақты дамуды қолдау және қамтамасыз ету бойынша қажетті шаралар.

Демек, шешуді қажет ететін маңызды міндеттерге кәсіпорындардың экологиялық аспектілерін басқарудың тиімділігін арттыру, инновациялық экологиялық-бағдарланған технологияларды енгізу, экологиялық сауаттылықты арттыру және кешенді экологиялық білім беруді ұйымдастыру, экологиялық корпоративтік жауапкершілікті қамтамасыз ету жатады.

ӘДЕБИЕТТЕР.

1. Brady, Dennis. (2022). Key nations agree to halt funding for new fossil fuel projects. Washington Post, May 27 // URL: <https://www.washingtonpost.com/climate-environment/2022/05/27/g7-coal-phaseout-fossil-fuel/>
2. Environmental Performance Index. (2022). The Environmental Performance Index Report. Retrieved from <https://epi.yale.edu>.
3. О Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике" Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 г. № 577 // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577>. (қаралған күні: 19.10.2023)
4. Leonhardt, R., Noble, B., Poelzer, G., Fitzpatrick, P., Belcher, K., Holdmann, G. (2022). Advancing local energy transitions: A global review of government instruments supporting community energy. Energy Research & Social Science, vol. 83. // <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102350>
5. Варавин Е.В., Козлова М.В., Маковецкий М.Ю. Развитие экологически ответственного инвестирования: имплементация зарубежного опыта для Казахстана // CentralAsianEconomic-Review. 2021. No4. С. 52–63. // URL: <https://doi.org/10.52821/-2789-4401-2021-4-52-63>
6. План развития Министерства экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан на 2020 - 2024 годы // URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33260335&pos=5;-106#pos=5;-106. (қаралған күні: 13.11.2023)

-
7. Des Jardins, J. (1998). Corporate Environmental Responsibility. *Journal of Business Ethics*, Vol. 17, No 8, Pp. 825–838.
8. Чайковская Л. Эколого-экономические инструменты экологической политики // Вестник Атырауского университета имени Халела Досмұхамедова. – 2023. – Т. 68, № 1. – С. 65–73. // URL: <https://doi.org/10.47649/vau.2023.v68.i1.08>

REFERENCES:

1. Brady, D. (2022). Key nations agree to halt funding for new fossil fuel projects. *Washington Post*, May 27. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/climate-environment/2022/05/27/g7-coal-phaseout-fossil-fuel/>
2. Environmental Performance Index. (2022). The Environmental Performance Index Report. Retrieved from: <https://epi.yale.edu>
3. О Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике" [On the Concept for the Transition of the Republic of Kazakhstan to a Green Economy]. (2013). Presidential Decree of the Republic of Kazakhstan No. 577 dated May 30, 2013. Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (Accessed: 19.10.2023)
4. Leonhardt, R., Noble, B., Poelzer, G., Fitzpatrick, P., Belcher, K., & Holdmann, G. (2022). Advancing local energy transitions: A global review of government instruments supporting community energy. *Energy Research & Social Science*, 83. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102350>
5. Varavin, E. V., Kozlova, M. V., & Makovetskii, M. Yu. (2021). Razvitie ekologicheskii otvetstvennogo investirovaniya: implementatsiya zarubezhnogo opyta dlya Kazakhstana [Development of environmentally responsible investment: implementation of foreign experience for Kazakhstan]. *Central Asian Economic Review*, 4, 52–63. <https://doi.org/10.52821/-2789-4401-2021-4-52-63>
6. Plan razvitiya Ministerstva ekologii, geologii i prirodnnykh resursov Respubliki Kazakhstan na 2020–2024 gody [Development Plan of the Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan for 2020–2024]. Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33260335&pos=5;-106#pos=5;-106 (Accessed: 13.11.2023)
7. Des Jardins, J. (1998). Corporate Environmental Responsibility. *Journal of Business Ethics*, 17(8), 825–838.
8. Chaikovskaya, L. (2023). Ekologo-ekonomicheskie instrumenty ekologicheskoi politiki [Ecological and economic instruments of environmental policy]. *Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Khalela Dosmukhamedova*, 68(1), 65–73. <https://doi.org/10.47649/vau.2023.v68.i1.08>

Ғалия Жұмасұлтанова¹, Анжела Индзиголян²

¹ Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

e-mail: galia61@mail.ru

orcid: 0000-0001-9869-2583

² Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

e-mail: anzhela_i2002@mail.ru

orcid: 0000-0001-6400-1385

(Қарағанды, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫН ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ ИМИЖІ МЕН КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

(Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің мысалында)

Аңдатпа. Мақалада Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің имиджі мен корпоративтік мәдениетін зерделеу бойынша жүргізілген социологиялық зерттеу нәтижелері баяндалған. Зерттеудің мақсаты – университет дамуының осы кезеңінде университеттің имиджі мен корпоративтік мәдениетінің өзара байланысын талдау, сондай-ақ қызметкерлердің кадрлық әлеуетін арттыру және білім алушылардың білім беру процесіне жоғары оқу орнынан кейінгі интеграциясы және қауымдас-тығына түлектердің жоғары оқу орнынан кейінгі интеграциясы арқылы университет имиджін одан әрі дамыту бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Бұл зерттеу нысаны Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің оқытушылары, көмекші персоналы және білім алушылары болды. Талдау нәтижелері көрсеткендей, университет қызметкерлері мен білім алушылардың бағалауы бойынша қазіргі жағдайда университеттің имиджі мен корпоративтік мәдениетінің рөлі мен маңызы артып келеді. Имидж және мықты корпоративтік мәдениет университеттің жоғары сыртқы және ішкі имиджіне ықпал етеді, оның абыройы мен талапкерлер үшін тартымдылығын арттырады, қызметкерлердің адалдығы университеттің оқытушылар құрамының университеттің күнделікті өміріне және оқу процесіне интеграциялануын қамтамасыз етеді, кадрлардың ауысуын төмендетеді.

Зерттеуде респонденттердің имидж мен корпоративтік мәдениеттің төрт маңызды көрсеткіштері бойынша бағалары қарастырылды. Оның ішінде корпоративтік мәдениеттің бейімделу қабілеті, икемділігі, өзгермелілігі; қызметкерлердің ұйымның мақсаттары мен құндылықтары туралы хабардарлығы мен берілгендік деңгейі; жұмыс процесіне және университеттің ішкі өміріне қызметкерлердің қатысуы/адалдығы; университеттің құрылымдық бөлімшелерінің сыртқы және ішкі үйлесімділігін бағаланды.

Зерттеу нәтижелері бойынша білім беруді басқарудың тиімділігін арттыру, сондай-ақ жоғары білімді реформалау саласындағы мемлекеттік саясатты одан әрі дамыту бойынша ұсыныстар тұжырымдалды. Алынған нәтижелерді заманауи университеттердің күшті корпоративтік мәдениетін қалыптастыру және Қазақстан университеттерінің жұмысында қалыптасқан озық тәжірибелерді енгізу үшін пайдалануға болады.

Түйін сөздер: мемлекеттік білім беру саясаты, білім беруді басқару, университет имиджі, корпоративтік мәдениет, адалдық, қанағаттану деңгейі, құндылықтар, мотивация.

Галия Жумасултанова, Анжела Инджиголян
ВЗАИМОСВЯЗЬ ИМИДЖА И КОРПОРАТИВНОЙ
КУЛЬТУРЫ УНИВЕРСИТЕТА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ
КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА (на примере Карагандинского
университета имени Е.А. Букетова)

Аннотация. В статье изложены результаты проведенного социологического исследования по изучению имиджа и корпоративной культуры Карагандинского университета имени Е.А. Букетова.

Цель проведенного исследования - проанализировать взаимосвязь имиджа и корпоративной культуры университета на данном этапе развития университета, а также разработать рекомендации по дальнейшему развитию имиджа университета, через повышение кадрового потенциала сотрудников и успешной вузовской интеграции обучающихся в образовательный процесс и послевузовской интеграции выпускников в сообщество Alumni.

Объектом данного исследования выступили преподаватели, вспомогательный персонал и обучающиеся Карагандинского университета имени Букетова А.А. Как показали результаты анализа, по оценкам сотрудников университета и обучающихся роль и значения имиджа и корпоративной культуры университета возрастает в современных условиях. Имидж и сильная корпоративная культура способствует высокому внешнему и внутреннему имиджу университета, повышению его известности и привлекательности для абитуриентов, лояльность сотрудников обеспечивает интегрированность преподавательского состава университета в повседневную жизнь университета и учебный процесс, снижает текучесть кадров.

В исследовании были изучены оценки респондентов в отношении четырех важнейших индикаторов имиджа и корпоративной культуры: способности корпоративной культуры к адаптации, гибкости, изменчивости; уровень информированности и приверженности сотрудников целям и ценностям организации; вовлеченность/лояльность сотрудников в трудовой процесс и внутреннюю жизнь университета; оценка внешней и внутренней согласованности структурных подразделений университета.

По итогам проведения исследования были сформулированы рекомендации для повышения эффективности управления образования, а также, дальнейшего развития государственной политики в области реформирования высшего образования. Полученные результаты могут

быть использованы для формирования сильной корпоративной культуры современных университетов и имплементацию лучших сложившихся практик в работу вузов Казахстана.

Ключевые слова: образовательная политика государства, управление образованием, имидж университета, корпоративная культура, лояльность, уровень удовлетворенности, ценности, мотивация.

Galiya Zhumasultanova, Anzhela Injigolyan

RELATIONSHIP OF IMAGE AND CORPORATE CULTURE OF THE UNIVERSITY IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF KAZAKHSTAN SOCIETY (by the example of Karaganda university named after E.A. Buketov)

Abstract. The article presents the results of a sociological study on the study of the corporate culture of the Karaganda University named after E.A. Buketov. The purpose of the study is to analyze the corporate culture and assess the state of its main elements at this stage of university development, as well as to develop recommendations for further development of the university's image, through increasing the human resources potential of employees and successful university integration of students into the educational process and postgraduate integration of graduates into the Alumni community.

The object of this study were teachers, support staff and students of Karaganda University named after E.A. Buketov. As the results of the analysis showed, according to the assessments of the university staff and students, the role and importance of the university's corporate culture is increasing in modern conditions. A strong corporate culture contributes to a high external and internal image of the university, increasing its fame and attractiveness to applicants, employee loyalty ensures the integration of the university teaching staff into the daily life of the university and the educational process, and reduces staff turnover.

Based on the study's findings, we have formulated recommendations aimed at enhancing the effectiveness of education management and advancing state policy regarding higher education reform. The results obtained can be used to form a strong corporate culture of modern universities and implement the best established practices in the work of universities in Kazakhstan.

Keywords: state educational policy, education management, university image, corporate culture, loyalty, satisfaction level, values, motivation.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының маңызды бағыттарының бірі - білім беру саласын жаңғырту. Қазіргі кезде еліміздегі жоғары және орта білім беруді реформалау мен жаңғырту жөніндегі мемлекеттік саясат дәйекті және жоспарлы түрде жүргізуде деп толық айтуға болады. Білім беру саласында жүргізіліп жатқан мемлекеттік реформалардың маңызды міндеті қазіргі қазақстандық жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін, олардың талапкерлер

мен ғылыми қоғамдастық үшін халықаралық және ішкі тартымдылығын арттыру болып табылады. Әлемдегі қазақстандық университеттердің танымалдығы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру процесінде оң имидж пен мықты корпоративтік мәдениет маңызды рөл атқарады. Қазақстанның қазіргі заманғы мемлекеттік білім беру саясаты жоғары оқу орындарының осы бағыттағы жұмысына барлық жағдай жасайды. Осы жолда біздің мемлекетіміздің жоғары білім беруді реформалау саласында алға қойылған міндеттері өз оң нәтижелерін беруде. Мұны қазақстандық университеттердің танымалдылығының артуынан көруге болады.

Бұл мақала қазақстандық университеттердің имиджін және жаңа корпоративтік мәдениетін қалыптастырудың қазіргі кезеңінің ерекшеліктерін талдауға бағытталады. Мысал ретінде академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті алынған. Жүргізілген ғылыми талдау мемлекетіміздің қазіргі кезде таңдаған білім беру саласын басқару және реттеу стратегиясының тиімділігін растайды.

Имидж және корпоративтік мәдениет түсінігі ең алдымен экономика және басқару әлеуметтану саласында ғылыми айналымға енгізілген. Ол, белгілі бір индикаторларды қолдана отырып, еңбек ұжымындағы жағдайды зерттеу мен бағалаудың ғылыми әдістерін енгізу арқылы бизнесті басқарудың тиімділігін арттыруға, кәсіпорынның тұрақтылығы мен экономикалық табыстылығын арттыру бойынша ұсыныстар жасауға ұмтылумен байланысты болды.

Мемлекеттік мекемелердегі, білім беру саласындағы және коммерциялық емес кәсіпорындардағы имидж пен корпоративтік мәдениет мәселелері біздің елімізде құбылыс және зерттеу пәні ретінде жақында пайда болды. Бұл қазақстандық қоғамының барлық салаларына коммерцияландыру мен нарықтық қатынастардың кеңінен енгізілуімен және отандық компаниялар мен ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында Батыс елдерін тиімді басқару тәжірибесін алуға ұмтылысына байланысты.

Қазақстанда білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында мемлекеттің және қоғамның сұраныстарына жауап ретінде заманауи университеттің өзекті корпоративтік мәдениеті мен имиджін қалыптастыру мәселесі туындады. Қазіргі «Индустрия 4.0» қоғамында білімнің таралу сипаты мен тәсілдері өзгеріп, цифрландыру үдерістері қарқын алды, білім беру коммерцияландырылып, халықаралық деңгейге шықты. Осы өзгерістердің нәтижесінде ғылыми және білім беру қызметтері нарығындағы бәсекелестік күрт күшейді. Қазақстанда ұзақ уақыт бойы университет бейнесі ретінде үстемдік етіп келген классикалық академия жүйесін «кәсіпкерлік университет» форматына қайта құру қажеттілігі туындады. Мұндай университет мықты корпоративтік мәдениетімен, беделді әрі танымал сыртқы және ішкі имиджімен ерекшеленіп, стейкхолдерлердің (қоғам, мемлекеттік басқару, жұмыс берушілер) және бенефициарлардың (талапкерлер, білім алушылар) сұраныстарына жедел бейімделе алатын бәсекеге қабілетті корпорация ретінде көрінуі тиіс болды.

Корпоративтік мәдениетті қалыптастыру мәселесін және оның ұйым қызметкерлеріне әсерін (корпоративтік сәйкестілік, адалдық,

ұйымның мақсаттары мен құндылықтары туралы хабардар болу, кәсіби күйіп қалу) және басқарудың тиімділігін арттыру мен коммерциялық ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату тұрғысынан зерттеуді ең алдымен америкалық және батыс еуропалық экономистер, менеджерлер, әлеуметтанушылар мен психологтар қолға алған. Мысалы,

XX ғасырдың аяғында батыс әлеуметтанушыларының ғылыми еңбектерінде корпоративті мәдениеттің классикалық анықтамасы беріліп [1, 86], оның міндеттері мен рөлдері қарастырылды [2, 221]. Осы кезеңде корпоративтік мәдениеттің салыстырмалы критерийлері [3, 95], тиімділікті бағалау әдістері [4, 147], олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтау әдістері [5, 157], ұйымдастырушылық мәдениеттің типологиялары туралы пікірталас өрбіді [6, 156]. Сонымен қатар, олардың өзгеру динамикасын талдауға бағытталған еңбектер де жарық көрді [7, 77], [8, 99]. Аталған авторлардың корпоративтік мәдениеттерді типологиялау және олардың тиімділігін бағалау әдістері зерттелетін коммерциялық корпорациялардың жұмыс тиімділігін арттырудағы басты үрдістерді анықтауға мүмкіндік беретін белгілі бір салыстыру және талдау критерийлерін таңдауға негізделген.

Азиялық ұйымдық мәдениеттің ерекшеліктері қытайлық зерттеуші Тху Чанг Тоның еңбектерінде көрініс тапты. Ол өз жұмыстарында конфуциандықтың қытай халқының еңбек тәжірибесіне әсерін [9, 137], сондай-ақ олардың корпоративтік мәдениетке жоғары деңгейдегі адалдығы мен бизнес-ұйымның құндылықтарына беріктігін [10, 30] атап көрсетті.

Корпоративтік мәдениеттің ұйымдағы институционализациялау процесін және ұйымдық сенімді зерттеуге қатысты белгілі бір дәстүрлер посткеңестік Ресейде теориялық тұрғыда [11, 450] және тәжірибелік тұрғыда [12, 200] қалыптасты.

Экономика мен басқару әлеуметтануындағы корпоративтік мәдениетті зерттеу барысында жиналған тәжірибе мен нәтижелер біртіндеп университеттік академияларды білім беру корпорациялары мен заманауи кәсіпкерлік университеттерге айналдыру үдерісіне енгізіле бастады. Осы мәселеге шетел авторларының көп жұмыстары бағытталған. Олардың ішінде А. Valimaa [13], Ch. Barnard [14], M. Dalton [15], G. Simon [16], И.А. Громов [17], Г.Н. Константинов, С.Р. Филонович [18], Н.Л. Яблонскене [19].

Жалпы алғанда, шетелдік авторлардың барлық еңбектері ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін оңтайлы корпоративтік мәдениетті іздестіру, корпоративтік мәдениеттің тиімділігін өлшеу әдістерін әзірлеу, еңбек мотивациясына, ұйымдық адалдыққа және қызметкерлердің адалдылығына әсерін арттыру бойынша ұсыныстар жасау, сондай-ақ ұйымның нарықтағы сыртқы және ішкі имиджін нығайту идеяларымен біріктірілген. Корпоративтік мәдениетті институционализациялау мәселесімен қатар, ұйым қызметкерлерінің адалдылығын арттыру, кәсіби күйзеліске диагностика жасау және онымен күресу мәселелері жекелеген елдерде талқыланды. Мысалы, Англияда осы мәселелермен М. Армстронг [20], Ресейде А.З. Аджба, Н.Ю. Величко [21] және С.С. Баранская [22], ал Қазақстанда Ж.М. Бексары [23] деген ғалымдар айналысты.

Кәсіпкерлік университеттің релевантты моделін әзірлеу және корпоративтік мәдениетті өлшеу әдістемесінің концептуалдық негізі ретінде америкалық ғылыми мектеп ұсынған экономикалық бағдарланған ұйым мәдениетінің Д.Р. Денисонның теориялық моделі пайдаланылады [24, 140]. Бұл модельде корпоративтік мәдениеттің маңызды элементтері ретінде келесілер анықталған: корпоративтік мәдениет туралы ақпараттану деңгейі (ұйымның миссиясы, құндылықтары және мақсаттары туралы), ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалы, адалдылық/ұстанымдылық деңгейі (ұйымның миссиясына, құндылықтарына және мақсаттарына), сондай-ақ кәсіби күйзелу дәрежесі.

Оқу ұйымы мен білім алушылардың профессорлық-оқытушылық құрамының әлеуметтік-психологиялық диагностикасының әдістемелерін шет елдерде Л.Терстоун, Ресейде Л.Г. Почебут және О.Е. Королева қолданды деп ғалымдар айтады [25, 30].

Соңғы 5 жыл ішінде корпоративтік мәдениет пен білім беру имиджін зерттеуге қызығушылық күрт артты. Мысалы, В.М. Макеев «Ұйымның тиімді қызметінің факторы ретінде корпоративтік мәдениет» (2022 ж.) атты еңбегін жариялады [26]. Онда нарық жағдайында корпоративтік мәдениетті қалыптастырудың жаңа әдістері қарастырылған. Ал 2024 жылы А.В. Колесникова корпоративтік мәдениетті дамыту мәселелері мен ұйымды ребрендинглеу мәселелерін зерттеген еңбегін жариялады [27]. Қазіргі замандағы шетелдік келесі авторлар Э.Кирхлер, К.Майер-Пести, Е.Хоффман топта позитивті психологиялық климатты қалыптастыру бойынша жаңа тәсілдерді әзірлеуді жалғастыруда [28].

Көріп отырғанымыздай, ғылыми ортада корпоративтік мәдениет пен ұйым имиджі мәселелері белгілі бір деңгейде зерттелген. Алайда, осы мәселені зерттеудегі теориялық және практикалық базаға қарамастан, университеттің корпоративтік мәдениеті мен имиджін қалыптастыру мәселелерін зерттеу үшін теориялық тәсілдерді әзірлеу мен жетілдіруде, сондай-ақ ұжым қызметкерлерінің адалдылық деңгейін арттыруда ғылыми жұмыстар мен әдістемелік тәсілдердің тапшылығы әлі де байқалады.

Осы мақалада жоғары білім беру жүйесінің міндеттерін анықтау талпынысы жасалды. Бұл міндеттер білім беру қызметтері нарығында өзіндік ұстанымын қалыптастыру стратегиясын әзірлеуге бағытталған. Стратегия үздік халықаралық тәжірибелерге негізделіп, аймақтық және елтанушылық ерекшеліктерге бейімделген, сондай-ақ Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің тарихы мен дәстүрлерінің ерекшеліктерін ескеруді ұсынуды қарастыруға негізделеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу аясында мақсатты топтармен жаппай сауалнама мен фокус-пікірталастар, психологиялық тестілеу, университеттің ұйымдастырушылық қызметіне енгізу үшін салыстырмалы перспективада бірнеше университеттердің корпоративтік мәдениетінің сыртқы және ішкі атрибуттарын бақылау әдістерін қолдануды қамтитын кешенді эмпирикалық зерттеу жүргізілді.

Әлеуметтік-психологиялық зерттеу бірнеше кезеңнен тұрды. Бірінші кезеңде келесі мақсатты топтарға әлеуметтанулық сауалнамалар жүргізілді:

- университет қызметкерлері, басқарушы-көмекші персонал және білім алушылар-бакалаврлар, магистраттар, докторанттар.
- стейкхолдерлер - жұмыс берушілер, мемлекеттік мекемелердің басшылары, жеке шағын, орта және ірі бизнес өкілдері.

Бақылау әдісі арқылы екі университеттің (аймақтық және республикалық деңгейдегі) корпоративтік мәдениет ерекшеліктерін зерттеу материалдары жиналды. Корпоративтік мәдениет саласындағы оң тәжірибелері мен практикалық әзірлемелері басқа университеттердің жұмысына енгізуге болатын университеттердің тәжірибесі зерделенді.

Бірінші кезең зерттеулерін жүргізбес бұрын университет қызметкерлері мен білім алушыларға арналған үш сауалнама әзірленді. Бұл сауалнамалар білім беру мекемелеріндегі еңбек ұжымдарында кәсіби өзара әрекеттесудегі қақтығыстардың алдын алу, оқытушылардың кәсіби күйіп кетуін болдырмау, сондай-ақ білім алушылардың білім беру ортасына сәтті интеграциялануын қамтамасыз ету мақсатында әлеуметтік-психологиялық ахуалды оңтайландыруға жауапты білім беру менеджерлері үшін құрал ретінде пайдалы болуы мүмкін.

Сауалнамаларды қазақ және орыс тілдерінде On-line форматында, Googleform пайдалану арқылы толтыру ұсынылды.

Зерттеудің екінші кезеңінде Л.Терстоун, Л. Г. Почебут және О. Е. Королева әзірлеген әлеуметтік-психологиялық зерттеудің бейімделген әдістемесі арқылы қызметкерлердің адалдық деңгейін анықтауға арналған психологиялық тестілеу жүргізілді.

Сауалнама апробациядан өтіп, қазіргі кезеңдегі университеттің корпоративтік мәдениетінің жай-күйін, ұжымның интеграциялық деңгейін, қызметкерлердің адалдық дәрежесін және университеттің танымалдылығын анықтауда өз функционалдығы мен тиімділігін көрсетті. Алынған мәліметтерді талдау үшін IBM SPSS Statistics Base for Windows статистикалық өңдеу пакеті қолданылды. Ашық сұрақтарды немесе олардың үзінділерін қарастыру кезінде контент-талдау әдісі пайдаланылды.

Әлеуметтік-психологиялық зерттеу 2023 жылдың ақпан-наурыз айларында Е.А. Букетов Қарағанды университетінде жүргізілді (ұзақтығы - 60 күнгізбелік күн). Сауалнамаға респонденттердің жұмыс орны мен оқу орнын ескере отырып, «қарлы кесек» әдісі арқылы таңдалған 1000 адам қатысты. Бұл әдіс кездейсоқ таңдау негізінде жүзеге асырылды.

Бұл мақалада оқытушылар мен білім алушылардың әлеуметтік сауалнамасының нәтижелері келтірілген.

Нәтижелер мен талқылаулар

Сауалнама нәтижелері қазіргі кезеңде университеттегі корпоративтік мәдениеттің жай күйі мен дамуының бірнеше маңызды бағыттары бойынша талданды:

- университеттің еңбек ұжымының әлеуметтік-психологиялық жағдайын бағалау;
- профессор-оқытушылардың құрамынан (ПОҚ), басқарушы-көмекші персоналдың (БКП) және білім алушылардың корпоративтік мәдениетті институционализациялау деңгейі және тұжырымдамасы туралы хабардар болу деңгейі;
- университеттің ішкі (ПОҚ, БКП және білім алушыларда) және сыртқы (жұмыс берушілерде) имиджінің күшті және әлсіз жақтарын анықтау;
- корпоративтік мәдениеттің сәйкестендіруге әсері.

Әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша профессор-оқытушылар құрамының, басқарушы-көмекші қызметкерлер мен білім алушылардың көпшілігі, әлеуметтік-демографиялық факторлар мен оқу деңгейіне қарамастан, оң әлеуметтік-психологиялық көңіл-күйге және еңбек пен оқу жағдайларына жоғары қанағаттанушылық деңгейіне ие.

Сауалнама нәтижелерін кәсіби мәртебесі мен жынысына байланысты талдағанда, ең позитивті әлеуметтік-психологиялық жағдай профессор-оқытушылар құрамында және әйелдер арасында байқалды. Жас ерекшелігі бойынша, бұл көрсеткіш 18-30 және 55 жастан асқан топтарда жоғары болды. Ал ең төменгі деңгей білім алушылар арасында, негізінен бакалавриаттың соңғы курсынағы қыз студенттер арасында анықталды (кесте 1).

1-кесте. «Сіз өткен жылдағы әлеуметтік-психологиялық әлауқатыңызды қалай бағалайсыз (еңбек ұжымында (бөлімше, кафедра), студенттік топта)» деген сұраққа жауаптар (%)

Жауап нұсқалары	Сауалнамаға қатысқандар санаты						Орташа
	ПОҚ		БКП		Білім алушылар		
	Ерлер	Әйелдер	Ерлер	Әйелдер	Ерлер	Әйелдер	
Оптимизмді сезіну	24,3	25,6	24,3	22,1	19,9	19,2	22,6
Тыныштықты сезіну	21,9	18,2	22,6	22,5	14,9	19,9	20,0
Болашаққа деген сенімділікті сезіну	22,7	19,2	17,9	18,7	19,1	9,2	17,8
Мазасыздық сезімін сезіну	10,2	16,4	7,9	5,3	9,1	10,0	9,8
Қорқыныш, үмітсіздік	4,2	4,2	7,9	8,2	9,0	10,6	7,4
Немқұрайлылықты сезінемін	12,9	11,2	12,6	14,9	16,8	12,8	13,5
Мен кішіпейілділікті, жағдайға бағынуды сезінемін	3,8	5,2	6,8	8,3	11,2	18,3	8,9

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің ұзақ және бай тарихы бар. Алайда «корпоративтік мәдениет» ұғымы еңбек ұжымының күнделікті айналымына жақында енді. Ол университет факультеттері

мен кафедраларының миссиясын, құндылықтары мен мақсаттарын және жалпы ұйымның стратегиялық даму жоспарын тұжырымдау кезеңінде өзекті болды. Университет логотипі, сауда, брендтелген өнім сияқты корпоративтік мәдениеттің атрибуттары бірнеше жыл бұрын ғана басқару нысанының өзгеруіне және университет атауынан "мемлекет"сөзін алып тастауға байланысты сыртқы және ішкі имидждің элементтері ретінде әзірленіп, университет өміріне енген.

Алайда, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, университет қызметкерлері мен білім алушылары қазіргі уақытта қалыптасқан университеттің корпоративтік мәдениетінің ерекшеліктері және оның элементтері туралы ақпараттандырудың жеткілікті жоғары деңгейіне ие. Респонденттердің барлық санаттары (ПОҚ, УПБ, білім алушылар) бойынша сауалнамаға қатысқандардың жартысынан көбі тарих, көрнекті ғалымдар мен өкілдер, белгілі тұлғалар туралы толық немесе ішінара ақпараттандырылған, университеттегі өмір мен оқуды реттейтін негізгі құжаттар туралы біледі (кесте 2).

2-кесте. «Сіз біздің университеттің корпоративтік мәдениетінің ерекшеліктері (тарих, көрнекті ғалымдар мен өкілдер, танымал тұлғалар, өмір мен оқуды реттейтін негізгі құжаттар және т. б.) туралы білесіз бе?»,%

Жауап нұсқалары	Сауалнамаға қатысқандар санаты						Орташа
	ПОҚ		БҚП		Білім алушылар		
	Ерлер	Әйелдер	Ерлер	Әйелдер	Ерлер	Әйелдер	
Иә, білемін, толық хабардар	33,4	35,1	28,5	27,1	18,6	12,2	25,8
Иә, білемін, ішінара хабардар	52,9	52,1	51,1	44,9	41,2	40,9	47,2
Жоқ, нашар хабардар	8,1	6,9	9,2	19,1	20,1	21,2	14,0
Жоқ, мүлдем хабардар емес	4,3	3,7	10,1	6,1	8,5	14,4	7,9
Жауап беруге қиналамын	1,3	2,2	1,1	2,8	11,6	11,3	5,1

Ұйымның корпоративтік мәдениетіне жеке және топтық адалдықтың маңызды көрсеткіші – қызметкерлердің ұйымның брендтік өнімдеріне деген көзқарасы және брендтелген өнімдерді күнделікті өмірде, жұмыс уақытында және жұмыстан тыс кезде қолдану тәжірибесі. Ұйымның имидждік атрибуттарының танымалдығы мен тұтыну тәжірибесі ұйымның корпоративтік мәдениетінің жетілгендігін және еңбек ұжымы мүшелерінің жоғары адалдық деңгейін жанама түрде көрсетеді. Зерттеу нәтижелері бойынша, сауалнамаға қатысқандардың шамамен 1/3 бөлігі университеттің брендтелген өнімдерін белсенді түрде пайдаланады: оларды өздері үшін сатып алады, «басқаларға сыйлыққа» береді немесе «басқалардан сыйлық ретінде» алады (3-ші кесте). Алайда, меркті қолдану

тәжірибесі түрлі санаттағы респонденттер арасында біркелкі емес. Оқытушылар брендтелген өнімдерді көбінесе «басқаларға сыйлыққа» сатып алады, басқарушы-көмекші персонал жиі «сыйлық ретінде алады», ал студенттер «өзі үшін» сатып алады.

3-кесте. «Сіз біздің университеттің логотипі бар сыйлар мен заттарды қолданасыз ба?» деген сұраққа жауаптар (%)

Жауап нұсқалары	Сауалнамаға қатысқандар санаты						Орташа
	ПОҚ		БКП		Білім алушылар		
	Ерлер	Әйелдер	Ерлер	Әйелдер	Ерлер	Әйелдер	
Ия, мен өзім үшін сатып алдым	10,6	10,2	10,2	10,1	13,4	15,7	11,7
Ия, мен оны басқаларға сатып алдым	19,2	17,9	11,1	14,9	12,2	12,4	14,6
Иә, сыйлады	6,1	8,2	19,2	18,1	5,1	6,9	10,6
Жоқ	64,1	63,7	59,5	56,9	69,3	65	63,1

Респонденттердің бағалауы бойынша логотип пен мерч ұйымның корпоративтік мәдениеті мен сыртқы имиджінің маңызды атрибуттары болып табылады. Брендтелген өнімдерді пайдалану тәжірибесін жетілдіру және кеңейту мақсатында сауалнама барысында респонденттерден университеттің брендтелген өнімдерінің сапасы мен бағасын бағалау сұралды. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, респонденттердің көпшілігі мерчтің сапасын «орташа», ал оның бағасын «жоғары» деп бағалаған (кесте 4).

4-кесте. «Сіз біздің университеттің логотипі бар сыйлар мен заттарды қолданасыз ба?» деген сұраққа жауаптар (%)

Бағалау критерийлері	Төмен (арзан)	Орташа (қол жетімді)	Жоғары (қымбат)
Сапасы	5,8	58,9	35,3
Бағасы	10,7	33,8	55,5

Қазіргі таңда әрбір білім беру ұйымының алдында корпоративтік мәдениетті жетілдіру, оның профилін (типін) зерттеу және тиімділігін бағалау міндеті тұрғаны белгілі.

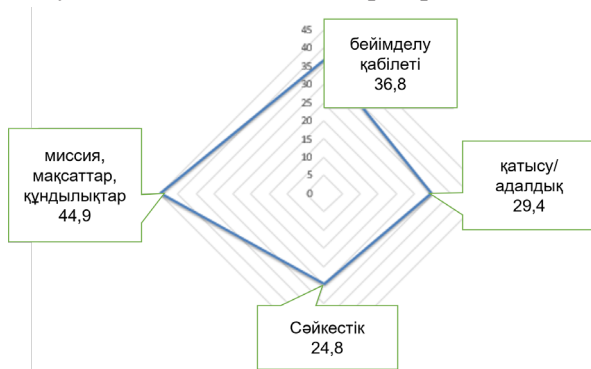
Осы қолданбалы мәселені шешу мақсатында зерттеу барысында корпоративтік мәдениеттің төрт маңызды көрсеткішіне қатысты респонденттердің бағалары зерттелді:

- корпоративтік мәдениеттің бейімделу, икемділік және өзгергіштік қабілеті;
- қызметкерлердің ұйым мақсаттары мен құндылықтары туралы ақпараттандырылу және оларға адалдық деңгейі;
- қызметкерлердің еңбек үдерісіне және университеттің ішкі өміріне қатысуы/адалдығы;

– университеттің құрылымдық бөлімшелерінің ішкі және сыртқы үйлесімділігін бағалау.

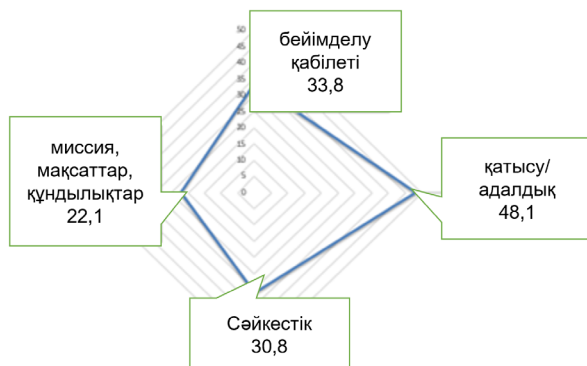
Профессор-оқытушылар құрамының бағалауы бойынша, қазіргі кезеңде университеттің корпоративтік мәдениетінің күшті жақтары ретінде нақты тұжырымдалған миссия, мақсаттар мен құндылықтар, сондай-ақ қызметкерлердің олар туралы жақсы ақпараттандырылуы атап өтіледі (1-диаграмма). Ең әлсіз жағы – университет құрылымдарының жұмысындағы төмен үйлесімділік.

1-диаграмма. Профессор-оқытушылар құрамы қызметкерлерінің сауалнамасының нәтижелері, орташа балл

Басқарушы-көмекші персонал университеттің қалыптасқан корпоративтік мәдениетінің ең күшті жақтары қызметкерлердің қатысуы, адалдығы, икемділігі мен бейімделу қабілеті болып саналады деп есептейді (2-диаграмма). Ең әлсіз жағы – қызметкерлердің ұйым мақсаттары мен құндылықтары туралы төмен ақпараттандырылу деңгейі және оларға адалдығының жеткіліксіздігі.

2-диаграмма. Басқарушы-көмекші персонал қызметкерлерінің сауалнамасының нәтижелері, орташа балл

Сауалнамаға қатысқан білім алушылар – бакалаврлар, магистранттар мен докторанттар университеттің корпоративтік мәдениетінің ең күшті жақтары ретінде икемділікті, бейімделу қабілетін және қатысуды атап өтті (3-диаграмма). Ең әлсіз жағы – ұйым мақсаттары мен құндылықтары туралы төмен ақпараттандырылу деңгейі және оларға адалдықтың төмен болуы.

3-диаграмма. Профессор-оқытушылар құрамы қызметкерлерінің сауалнамасының нәтижелері, орташа балл

Зерттеу көрсеткендей, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің корпоративтік мәдениеті даму жолында және қазіргі кезде оның әрі қарай дамытудың төмендегі сәтті жүзеге асырылған іс-шараларды келтіруге болады. Мысалы, 2021 жылғы 3 қыркүйек күні Қарағанды университетінде ребрендинг процесі басталды. Жаңа логотип – KARAGANDA BUKETOV UNIVERSITY – әзірленіп, ҚР Әділет министрлігінде ресми тіркелді. Ребрендинг келесі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді:

- университет имиджін жаңартып, оны танымал әрі тартымды етті. Мысалы, әлеуметтік желілердегі жазылушылар саны өсті);

- университеттің бәсекелік артықшылықтары күшейді. Мысалы, 2021 жылдан бастап, оның ішінде шетелдік студенттер саны жыл сайын өсіп келеді;

- ішкі корпоративтік мәдениет жақсарды. Мысалы, сауалнама нәтижелері көрсеткендей, еңбек коллективіндегі климатқа қанағаттану деңгейі тұрақты түрде артып, қызметкерлердің ауысуы азайды.

Сонымен қатар, осы күні Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінде жаңа, өз орнын дәлелдеген корпоративтік нормалар мен дәстүрлер қалыптастыдеп толық айтуға болады. Олар университеттің, оның қызметкерлерінің және жалпы брендтің танымалдылығына оң әсер етеді. Мысалы, әр көктемде университет қызметкерлері мен оқушылары бірге университет аллеясында ағаштар отырғызады. Бұл іс-шара әртүрлі экологиялық жобалар аясында өткізіледі және қалалық әрі облыстық БАҚ-та кеңінен жарияланады. Сондай-ақ, университет қызметкерлерге

қала мен облысқа пайдалы әлеуметтік маңызы бар жобаларды әзірлеу үшін ішкі гранттар береді. Оның нәтижесінде университет саябағындағы фотоэлементтер арқылы жұмыс істейтін музыкалық орындықтарды орнату жобасы республикалық БАҚ-та үлкен резонанс тудырғаны белгілі. Бұл жобалар университет имиджін дамытып қана қоймай, корпоративтік мәдениетті нығайтады, оқытушылардың еңбек процесіне белсенді қатысуын арттырады және олардың бастамаларын қолдайды.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетте корпоративтік мәдениетті дамыту осындай тәжірибесін еліміздің басқа университеттерде де қолданып таратуға болады. Оған арнайы мемлекеттік органдар қолдау көрсетсе деген үміттеміз.

Қорытындылар

Жоғары ішкі және сыртқы имидж, сондай-ақ дамыған корпоративтік мәдениет университеттердің Қазақстанның білім беру жүйесін модернизациялау процесіндегі басты шарттары болып табылады. Университеттер түлектерден болашақ элитаны қалыптастырады, оның функционалдығы елдің барлық қоғамдық өмір салаларын модернизациялау тиімділігі мен нәтижелеріне тікелей әсер етеді. Бұл, сөзсіз, мемлекеттік саясаттың талаптарына жауап береді.

Бүгін біздің еліміздегі жоғары білім саласын дамыту үшін сөзсіз, Қазақстандық университеттердің бәсекеге қабілеттілігін қолдау қажет. Бұл тұрғыда олардың корпоративтік мәдениеті мен бренд деңгейлері әрине маңызды рөл атқарады. Осы жолда қазақстандық университеттердің корпоративтік мәдениеті мен имиджін дамыту үшін өз еліміздегі (мысалы Қарағанды университетінің) және шетелдік тәжірибені қолдану орынды. Мысалы, Гарвард университетінде (АҚШ) корпоративтік мәдениет өздерінің 1636 жылдан негізі қаланған ежелгі тарихын және түлектерінің табыс оқиғаларын насихаттауға негізделген. Университет түлектерінің жетістіктері туралы жүйелі түрде хабарлап отырады, олардың ішінде көптеген Нобель сыйлығының лауреаттары, саясаткерлер мен іскерлік көшбасшылар бар. Оксфорд университеті (Ұлыбритания) мәдени брендинг әдістерін қолданады. Оларда университет кампусында концерттер өткізіледі, көркем фильмдер түсіріледі. Бұл іс-шаралар танымал мәдени құбылыстармен (мысалы, Гарри Поттер фильмдері университет кампустарында түсірілген) байланыстырылады және университеттің танымалдылығын арттырады. Бұл мысалдар сәтті имидждің дәстүрлер, инновациялар және жаһандық білім беру нарығындағы айқын позициялаудың үйлесімі негізінде құрылатынын көрсетеді.

Дегенмен, қазіргі университеттердің имиджі және олардың корпоративтік мәдениет элементтері арнайы мониторингті, бағалауды және түзетуді қажет етеді. Олар қоғамның сыртқы және ішкі сын-қатерлеріне икемді әрі бейімделгіш болуы тиіс. Бұл жолда, тәжірибе көрсеткендей, корпоративтік мәдениеттің жай-күйін зерттеудің тиімді құралы ретінде мақсатты топтардың әлеуметтанулық сауалнамасы маңызды болып табылады.

Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, оқытушылар мен білім алушылардың әлеуметтік-психологиялық жағдайы оң. Бұл ұжымның интеграциясына және университеттің стратегиялық міндеттерін орындауға оң әсерін тигізеді. Құндылық бағдарлары құрылымында корпоративтік мәдениеттің рөлі, университеттің бренді мен имиджінің маңызы артып келеді.

Зерттеудің нәтижесінде SWOT-талдау жасалынды. Оның негізінде корпоративтік мәдениеттің қажеттіліктері мен мақсатты топтардың сұраныстары картасы құрылды. Бұл корпоративтік мәдениеттің күшті жақтарын анықтап, әлсіз жақтарын нығайтуды көздейді. Зерттеуде көрсетілген ПОҚ көзқарастары бойынша университеттің корпоративтік мәдениетінің әлсіз жақтары қазіргі кезеңде құрылымдық бөлімшелердің үйлесімділігінің төмендігі, қызметкерлердің қатысуы мен адалдық деңгейі болып табылады. Университеттің әімшілігі көзқарастары бойынша корпоративтік мәдениеттің нығайтуды талап ететін элементтері ретінде миссия, мақсаттар мен құндылықтар туралы барлық мақсатты топтардың ақпараттандырылу деңгейі, университеттің жалпы ұйым ретінде және қызметкерлердің ұжым ретінде бейімделуге және жаңа өзгерістерге қабілеттілігі аталады. Білім алушылардың көзқарасы бойынша, университеттің миссиясы, мақсаттары мен құндылықтары туралы ақпараттандырылу деңгейі және құрылымдық бөлімшелердің үйлесімділігі әлсіз тұстар болып табылады.

Алынған нәтижелер университеттің корпоративтік мәдениетін одан әрі дамыту стратегиясын қалыптастыру кезінде ескерілетін болады және клиентке бағдарланған білім беру жағдайында университеттің ішкі және сыртқы имиджін сәтті алға жылжытуға ықпал етеді.

Зерттеу негізінде біз қазіргі заманғы отандық университеттердің корпоративтік мәдениетінің жай-күйін талдаудың заманауи, жақсы қалыптасқан әдістерін және оны одан әрі жетілдіру жолдарын кеңінен қолдануды ұсына аламыз. Осы жұмыстың арқасында жоғары білімнің алдына қойылған отандық жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың мемлекеттік міндеттері сәтті орындалатын болады.

Қаржыландыру: Бұл жұмыс Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті №АР26199617 - «Қазақстандық білім беру қызметтері нарығындағы бәсекелестіктің даму жағдайында өңірлік университеттердің корпоративтік бірегейлік пен имиджін жаңғырту» атты жобасы бойынша қаржыландырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Schein E. Organizational culture // American Psychologist. – 1990. – Vol 45(2). – P. 111-152
2. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство. – СПб.: Питер, 2002. – 311 с.
3. Deal T. E. and Kennedy, A. A. Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life, Harmondsworth – Preissue Perseus Books, 2000. – P.17-40
4. Рюттингер Р. Культура предпринимательства. – М.: ЭКОМ, 1992. – С. 147-158.

5. Hofslede Geert. Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values. – Beverly Hills/London: Sage, 1980.-211 p.
6. Kim S. Cameron, Robert E. Quinn. Diagnosing and Changing Organizational Culture Based on the Competing Values Framework. – Revised Edition, 1997.- 210 p.
7. Ким С. Камерон, Роберт Э. Куинн. Диагностика и изменение организационной культуры [Пер. с англ. А. Токарева под науч. ред. И.В. Андреевой]. – СПб.: Питер, 2001. – 310 с.
8. Gandossy, R., & Sonnenfeld, J., ed. Leadership and Governance from the Inside Out. Hoboken, NJ: John Wiley.Oxford University Press. – N.Y.: Oxford, 1991. – 211 p.
9. Тху Чанг То. Исследование организационной культуры: методология количественной оценки и анализа // Экономика. – 2014 – № 2. – С. 130-133
10. Тху Чанг То. Сравнительный анализ методик исследования организационной культуры // Известия ДВФУ. Экономика и управление.– 2014 – №4. – С. 28-36
11. Красовский Ю.Д. Организационное поведение. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 458 с.
12. Хагет Г.Л., Еськов О.Л. Корпоративная культура. Учебное пособие. – Москва, 2003. – 403 с.
13. Valimaa A. et al. Higher education looking forward: An agenda for future research. – Strasbourg: European Science Foundation, 2008. – 222 p.
14. Barnard Ch. The Foundation of the Executive. – Carnegie School, 2012. –351 p.
15. Dalton M. Man Who Manage. – N.Y., Wiley, 1959. – 318 p.
16. Simon G. Administrative Behavior. – Carnegie School, 1947. – 211 p.
17. Громов И.А. и др. Западная социология. Учебное пособие для ВУЗов. – СПб: ООО «Издательство ДНК», 2003. – 142 с.
18. Константинов Г.Н., Филонович С.Р. Что такое предпринимательский университет? // Вопросы образования. – 2007. – № 1. – С. 49-62.
19. Яблонскене Н. Л. Корпоративная культура современного университета // Университетское управление. – 2006. – № 2 (42). – С. 7-25.
20. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами. Пер. с англ. / М. Армстронг. - 8-е изд. - СПб., ПИТЕР, 2004. – 233 с.
21. Аджаба А.Э., Величко Н.Ю. Влияние лояльности персонала на эффективность компании // Управление и экономика в XXI веке. – 2015. – № 1. – С.12-15.
22. Баранская С.С. Проблема этимологии понятия «организационная лояльность» // Вестник КГУ им. Н.А.Некрасова. – 2010. – Т. 16. – № 2. – С. 301–304.
23. Бексары Ж. М. Корпоративная культура в организации как фактор повышения эффективности управления // Молодой ученый. – 2016. – № 22 (126). – С. 141-145.
24. Denison D.R. Corporate culture and organizational effectiveness. – New York: John Wiley & Sons, 1990. – 156 p.
25. Корень В.А., Ма Цзын, Семенина С.Е. Анализ методик измерения организационной лояльности // Вопросы студенческой науки. – 2021. – Выпуск №8 (60). – С.33-39.
26. Макеев В.А. Корпоративная культура как фактор эффективной деятельности организации. – М.: Ленанд, 2022 - 248 с.
27. Колесников А.В. Корпоративная культура. - М.: Издательство Юрайт, 2024. – 167 с.
28. Кирхлер Э., Майер-Пести К., Хоффман Е. Психологические теории организаций. - М.: Гуманитарный центр, 2022 – 322 с.

REFERENCES:

1. Schein, E. (1990) Organizational culture – American Psychologist, Vol 45(2), 111-152 (in English).
2. Shejn, E. H. (2002) Organizacionnaya kul'tura i liderstvo [Organizational culture and leadership]. SPb.: Piter, 311 (in Russian).
3. Deal, T. E., & Kennedy, A. A. (2000) Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life. Preissue Perseus Books, 17-40 (in English)
4. Ryttinger, R. (1992) Kul'tura predprinimatel'stva [Culture of entrepreneurship]. Moscow: ECOM, 1992, 147-158 (in Russian).
5. Hofslede Geert. (1980) Culture's Consequences: International Differences in Work Related Values. Sage Beverly Hills, Calif, 211 (in English).
6. Kim, S. Cameron, & Robert, E. Quinn. (1997) Diagnosing and Changing Organizational Culture Based on the Competing Values Framework. Revised Edition, 210 (in English).
7. Kim, S. Cameron & Robert, E. Kuinn. (2001) Diagnostika i izmenenie organizacionnoj kul'tury [Diagnosis and change of organizational culture]. St. Petersburg: Peter, 310 (in Russian).
8. Gandossy, R., & Sonnenfeld, J., ed. (1991). Leadership and Governance from the Inside

- Out. Hoboken, NJ: John Wiley. Oxford University Press. N.Y.: Oxford, 211 (in English).
9. Thu Chang, To. (2014) Issledovanie organizacionnoj kul'tury: metodologiya kolichestvennoj ocenki i analiza [Organizational culture research: methodology of quantitative assessment and analysis] – Economy, 2, 130-133 (in Russian).
10. Thu Chang, To. (2014) Issledovanie organizacionnoj kul'tury: metodologiya kolichestvennoj ocenki i analiza [Comparative analysis of organizational culture research methods] – Izvestiya FEFU. Economics and management, 4, 28-36 (in Russian).
11. Krasovskij, YU.D. (2004) Organizacionnoe povedenie [Organizational behavior]. M.: YUNITI-DANA, 458 (in Russian).
12. Haet, G.L., & Es'kov, O.L. (2003) Korporativnaya kul'tura. Uchebnoe posobie [Corporate culture]. Moskva, 403 (in Russian).
13. Valimaa, A. et al. (2008) Higher education looking forward: An agenda for future research. Strasbourg: European Science Foundation, 222 (in English).
14. Barnard, Ch. (2012) The Foundation of the Executive. Carnegie School, 351 (in English).
15. Dalton, M. (1959) Man Who Manage. N.Y., Wiley, 318 (in English).
16. Simon, G. (1947) Administrative Behavior. Carnegie School, 211 (in English).
17. Gromov, I.A. et al. (2003) Zapadnaya sociologiya. Uchebnoe posobie dlya VUZov [Western sociology. Study guide for universities]. St. Petersburg: LLC «DNA Publishing House», 142 (in Russian).
18. Konstantinov, G.N. & Filonovich S.R. (2007) Chto takoe predprinimatel'skij universitet? [What is an entrepreneurial university?]. – Education issues, 1, 49-62. (in Russian).
19. Yablonskene, N. L. (2006) Korporativnaya kul'tura sovremennogo universiteta [Corporate culture of a modern university]. – University administration, 2 (42), 7-25. (in Russian).
20. Armstrong, M. (2004) Praktika upravleniya chelovecheskimi resursami [Human resource management practice]. 8th ed. St. Petersburg, «St. PETERSBURG», 233 (in Russian).
21. Adzhba, A.Z. & Velichko N.YU. (2015) Vliyanie lojal'nosti personala na effektivnost' kompani i [The impact of staff loyalty on the company's efficiency] – Management and economics in the XXI century, – 1, 12-15 (in Russian).
22. Baranskaya, S.S. (2010) Problema etimologii ponyatiya «organizacionnaya lojal'nost'» [The problem of the etymology of the concept of «organizational loyalty»]. – KGU newspaper name N.A.Nekrasova, т. 16, 2, 301–304 (in Russian).
23. Beksary, Zh. M. (2016) Korporativnaya kul'tura v organizacii kak faktor povysheniya effektivnosti upravleniya [Corporate culture in an organization as a factor in improving management efficiency]. – Young Scientist, 22 (126), 141-145. (in Russian)
24. Denison, D.R. (1990) Corporate culture and organizational effectiveness. New York: John Wiley & Sons, 156 (in English)
25. Koren', V.A., Ma Czyn, & Semunina S.E. (2021) Analiz metodik izmereniya organizacionnoj lojal'nosti [Analysis of methods for measuring organizational loyalty]. – Questions of student science, Issue 8 (60), 33-39 (in Russian)
26. Makeev V.A. (2022) Corporate culture as a factor of effective organization activity. Moscow, Lenand, 248 p. (in Russian)
27. Kolesnikov A.V. (2024) Corporate Culture, Moscow, Yurayt Publishing House, 2024, 167 p. (in Russian)
28. Kirchler E., Mayer-Pesti K., Hoffman E. (2022) Psychological Theories of organizations. Moscow, Humanitarian Center, 322 p. (in Russian)

Жанар Төлендинова

*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің докторанты
(Астана, Қазақстан).
email: zh.tulindinova@gmail.com*

ОРТА АЗИЯДАҒЫ СУ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада Орталық Азиядағы су ресурстарын басқару мәселелері жан-жақты сараланады. Алдымен су арналары мен су қоймаларын салудың тарихи үдерісі қарастырылып, Орталық Азия елдеріне негізгі су ағынын жеткізетін екі ірі бассейн – Өмудария мен Сырдария талданады. Тарихи дамудың өзі аймақ мемлекеттерінің су ресурстарын басқарудағы маңызды рөлін айқындауға үлкен ықпал етті. Кеңес Одағы кезеңінде суды орталықтандырылған түрде реттеу бүкіл Одаққа ауыл шаруашылығы өнімдерін таратуға мүмкіндік берді. Алайда, КСРО ыдырап, елдер тәуелсіздігін алғаннан кейін, Орталық Азия мемлекеттері су және энергетикалық дағдарысқа тап болып, трансшекаралық ағынды суларды ауыл шаруашылығы мен энергия өндірісіне бөлу өзекті мәселеге айналды. Мақалада сондай-ақ су ресурстарын басқарудағы қиындықтардан зардап шегетін Орталық Азия елдері мен олардың негізгі шекаралары талданып, осы жағдайға әсер ететін маңызды факторлар көрсетіледі. Мемлекетаралық деңгейде мәселені шешудің негізгі жолдары ұсынылып, орнықты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін тұжырымдамаларды біріктіру арқылы ортақ құқықтық базаны қалыптастырудың қажеттілігі айтылады. Қазіргі уақытта заңгерлер, тарихшылар, географтар және әртүрлі сала мамандары су қорын қамтамасыз ету және пайдалану мәселелерін терең зерделеуде. Мақалада Орталық Азиядағы су ресурстарын басқару жайы кешенді зерттеліп, бес мемлекеттің жағдайы және тарихи-посткеңестік кезеңнің қазіргі ахуалға ықпалы талданады.

Түйін сөздер: *Орталық Азия, су мәселесі, тапшылық, шекара, басқару, КСРО, суару жүйелері, механизм.*

Жанар Тулиндинова
**КЛЮЧЕВЫЕ ПРОБЛЕМЫ В УПРАВЛЕНИИ ВОДНЫМИ
РЕСУРСАМИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

Аннотация. Статья посвящена изучению основных проблем в управлении водными ресурсами в Центральной Азии. В статье в первую очередь рассматривается исторический процесс создания водоканалов иохранилищ. Анализируется два крупных бассейна – Амударья и Сырдарья, то есть основной приток воды в странах Центральной Азии от двух рек. Исторический процесс дал огромную значимость в управлении водными ресурсами стран. В период Советского Союза было центральное водопользование, которое позволяло распределять сельхоз продукцию по всему Советскому Союзу, но в период распада СССР, и получением стран независимости почти все центрально азиатские государства столкнулись с водно-энергетическим кризисом, данная система произвела большую проблему, то есть началось деление между аграрным и энергетическим использованием трансграничного водостока. Также в статье анализируются страны Центральной Азии, и основные границы, которые страдают от проблемы управления водными ресурсами и приводятся основные факторы, влияющие на данную проблему. Таким образом, в статье показаны основные пути решения проблемы на межгосударственном уровне. На нынешнем этапе требуется разработка единого языка правовой базы в части унификации понятий для выработки эффективных решений и более разумного подхода с тем, чтобы выполнить цели устойчивого развития. В настоящее время исследованием данного вопроса, затрагивающего разные области наук, изучением проблем обеспечения и управления водными ресурсами занимаются юристы, историки, географы. В статье идет комплексное изучение проблемы воды в Центральной Азии, анализируются 5 стран, как исторический и постсоветский процесс повлиял на современное состояние стран.

Ключевые слова: Центральная Азия, водная проблема, дефицит, граница, управление, СССР, оросительные системы, механизм.

Zhanar Tulindinova

KEY PROBLEMS IN WATER RESOURCES MANAGEMENT IN CENTRAL ASIA

Abstract. The article is devoted to the study of the main problems in water resource management in Central Asia. The article primarily examines the historical process of creating water utilities and storage facilities. Two large basins are analyzed - the Amudarya and the Syr Darya, that is, the main influx of water in the countries of Central Asia from two rivers. The historical process has given enormous significance in the management of water resources of countries. During the period of the Soviet Union, there was central water use, which made it possible to distribute agricultural products throughout the Soviet Union, but during the collapse of the USSR, and the countries gained independence, almost all Central Asian states faced a water and energy crisis,

this system created a big problem, that is, division began between agricultural and energy use of transboundary runoff. The article also analyzes the countries of Central Asia and the main borders that suffer from the problem of water resource management and provides the main factors influencing this problem. Thus, the article shows the main ways to solve the problem at the interstate level. At the current stage, it is necessary to develop a common language of the legal framework in terms of unifying concepts to develop effective solutions and a more reasonable approach in order to achieve sustainable development goals. Currently, lawyers, historians, and geographers are studying this issue, which affects various fields of science, and studying the problems of providing and managing water resources. The article provides a comprehensive study of the water problem in Central Asia, analyzes 5 countries and how the historical and post-Soviet process has influenced the current state of the countries.

Keywords: *Central Asia, water problem, deficit, border, management, USSR, irrigation systems, mechanism.*

Кіріспе

Су ресурстары маңызды стратегиялық ресурс болғандықтан, Орталық Азия аймағы экономикасының дамуына тікелей әсер етеді. Орталық Азия (ОА) аймағындағы елдерге Қазақстан, Қырғыз Республикасы, Өзбекстан, Тәжікстан және Түркіменстан кіреді.

Аймақтың су ресурстары табиғаты бойынша негізінен трансшекаралық өзендер. Аймақтың жер үсті су ресурстарының басым бөлігі Қырғызстан, Тәжікстан және Ауғанстан аумағындағы таулы өңірлерде түзіледі. Бұл өзендер Қазақстан, Түркіменстан және Өзбекстанға ағатын, Арал теңізі бассейнінің құрамына кіретін екі ірі су арнасын құрайды. Су ресурстары өңір экономикасы, халықтың әл-ауқаты және қоршаған орта үшін аса маңызды.

Соңғы онжылдықта ғылыми қауымдастық өкілдері, ғалымдар мен сарапшылар климаттың өзгеруі мен оны зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, шаруашылық субъектілері, әлеуметтік-экономикалық мекемелер, өнеркәсіптік кәсіпорындар мен ауыл шаруашылығы салаларында тұщы су тапшылығының күшейіп келе жатқанын жиі талқылайды.

БҰҰ-ның болжамы бойынша 2050 жылға қарай Жер халқының жартысынан астамы су тапшылығын сезінуі мүмкін. Қазірдің өзінде өңірдегі барлық елдерде таза судың жетіспеушілігі байқалып отыр. Орталық Азиядағы ірі трансшекаралық өзендердің суын бөлу мәселелері саяси қарым-қатынастарын шиеленістіретін факторлар бола бастады. Сондықтан, орнықты даму тұрғысынан су ресурстарын басқару тақырыбы өңір елдерінің күн тәртібінен түспейді.

Мақалада жедел шолу әдісін қолдану арқылы Орталық Азия елдеріндегі су ресурстарын басқару саласындағы проблемалардың қордалануына әсер еткен тарихи, географиялық және саяси себептер мен факторлар зерттелген.

Зерттеу нысаны

Орталық Азия аймағындағы су ресурстарын басқаруда бірқатар проблемалар анықталды. Осы негізгі проблемалық мәселелердің анықтау үшін осы елдердегі су-экологиялық және су-энергетика мәселелерін шешу тәсілдерін зерделеу және талдау қажет. Осы өзекті мәселені жан-жақты қамту мақсатымен, осы проблемаларды тудыратын негізгі себептер мен факторлар, сондай-ақ су ресурстарын басқарудың қолданыстағы құқықтық және институционалдық тетіктері зерттеу нысаны ретінде таңдалды.

Зерттеу әдістері

Орталық Азия елдеріндегі су ресурстарын басқару проблемасы әртүрлі елдердің сала ғалымдары кеңінен зерттеген тақырып. Соған қарамастан, зерттеліп отырған мәселелерді кешенді шешуге ықпал ететін су ресурстарын басқарудың мемлекетаралық құқықтық тетіктері әлі толық әзірленбеген.

Қазақстанда География институтының ғалымдары А.Р. Медеу, И.М. Мальковский, Л.С. Төлеубаева және басқа зерттеушілер 22 томдық «Қазақстанның су ресурстары: бағалау, болжау, басқару» монографиясын дайындады, ол Қазақстан Республикасының орнықты дамуға көшудегі өзекті мәселелердің бірі – елдің су қауіпсіздігін қамтамасыз етудің стратегиялық негіздеріне арналған.

Қазақстанның Арал өңірінің экологиялық тұрақсыз аймақтарында гидрологиялық мониторинг жүйесін құруға үлес қосқан ғалымдардың бірі география ғылымдарының докторы Игорь Михайлович Мальковский.

Су шаруашылығы мен оны тиімді пайдалану мәселелерімен Қазақ су шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының (ҚазҒЗИ) ғалымдары мен зерттеушілері де белсенді айналысады.

В.Д. Журин атындағы Орта Азия ирригация ғылыми-зерттеу институтының (САНИИРИ) ғалымдары, ауыл шаруашылығы және ирригация салаларының мамандары В.Ф. Булаевский, М.М. Бушуев, Н.А. Димо, С.Ф. Островский, Г.К. Ризенкла (Өзбекстан) су шаруашылығы құрылысы және қазіргі мелиорация ғылымының негізін салды. Өзбекстанда Ташкент ирригация және мелиорация институтында және Өзбекстан ТИМИ жанындағы Ирригация және су проблемалары ғылыми-зерттеу институтында және Қырғыз суландыру ғылыми-зерттеу институтында гидрология ғылымын дамытуға негіздер бар.

Қазіргі уақытта ғылымның әртүрлі салаларын қозғайтын зерттелетін тақырыптың күрделі сипатын ескерумен, су ресурстарын қамтамасыз ету және пайдалану мәселелерін заңгер-ғалымдар, экономистер, географтар, басқа да салалас ғылымдардың мамандары және ғалымдары зерттеуде.

Зерттеу нәтижелері

Егіншілік пен ежелгі ирригация жүйелерінің дамуы. Ежелгі Азия мен Египетте де шөлейт жерлерді суаруға пайдаланылған су арналарының

және су қоймаларының қарапайым жүйелері болған. Тайпалардың көпшілігі егін егу, мал шаруашылығымен айналысу үшін өзендер мен табиғи су қоймаларының жағасын бойлап, табиғи түрде қоныстанды.

Ірі суландыру жүйелерінің құрылысы ежелгі Хорезмнің қала өркениеті мен жоғары егіншіліктің мәдениетінің дамуына айрықша ықпал етті. Мұндай күрделі суару жүйелерін құру күшті орталықтандырылған мемлекеттік билік пен мәжбүрлі еңбекті кеңінен қолданудың арқасында мүмкін болды.

Экономиканың өскендеуімен қатар ауыл шаруашылығы, қалалық қолөнер өндірісі және сауда дамыды. Әмударияның оң жағалауындағы Қой-Қырылған және Жанбасқала каналдары салынып, олар маңайдағы егістік алқаптары мен көптеген бекіністерді қамтамасыз етті. Біздің дәуірімізге дейінгі төртінші ғасырда. Әмудария мен Сырдарияның төменгі ағысындағы суармалы жерлердің жалпы ауданы шамамен 3,5 миллион гектарды құрады. Мұнда тары, бидай, арпа, қарбыз, қауын, асқабақ, техникалық дақылдар өсірілді. Бақшаларда өрік, қара өрік, шабдалы, жүзім, анар өсірілді.

Әмудария каналдары мен салалары бойына қуатты қабырғалары мен күрделі лабиринт қақпалары бар көптеген елді мекендер мен бекініс қалалар салынды [1].

Кеңес Одағы кезеңінде су шаруашылығы мен су шаруашылығы құрылыстарын орталықтандыру арқылы басқарылды. Орталық Азия елдерінің жоспарлы экономикасында ауыл шаруашылығы басым сала болды, суару жүйелері орталықтан басқарылып, қадағаланды, ал ауыл шаруашылығы өнімдері бүкіл Одақтық ауқымда таратылды. Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан халқының көпшілігі тікелей немесе жанама түрде суармалы егіншілікке тәуелді болды. Ауылшаруашылық дақылдарын өсіру үшін суару жүйелерінің маңыздылығы жоғары болды.

КСРО ыдырағаннан кейін Орталық Азия аймағы трансшекаралық өзендер бассейні суларын басқарудың орталықтандырылған жүйесінен ажырап қалды. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бастап Орталық Азия мемлекеттерінің барлығы дерлік су-энергетикалық дағдарысқа тап болды, бұл трансшекаралық су ағындарын ауыл шаруашылығы мен энергетикалық пайдалану арасындағы қайшылықтардың артуына байланысты болды. Бұған қоса, отын-энергетика және су ресурстарын салыстыру кезінде қиындықтар туындады, бұл елдер әлі де айырбастауды жөн санайды.

Экономикалардың стихиялық өсуі су ресурстарын белсенді және ұтымсыз пайдаланумен қатар жүрді, бұл жағдай да дағдарыстың туындау себептерінің бірі болды. Шаруашылық көзқарастың болмауы, шешімдерді кейінге қалдыру және қаржыландырудың жеткіліксіздігі осы мәселелерді шешуге білікті мамандар мен сарапшыларды тарта отырып, ақылға қонымды тәсілді әзірлеуге кедергі келтіреді.

Ал, бүгінде Дүниежүзілік ресурстар институты жасаған 2040 жылы су дағдарысын бастан кешіретін әлем елдерінің рейтингі бойынша

Қазақстан және басқа да Орталық Азия елдері суға аса мұқтаж (>80%) елдердің қатарына жатқызылып отыр [2].

Нәтижелерді талқылау

Әрбір елдің су ресурстарын басқаруға қатысты өзінің заңнамалық базасы бар, ол бөлшектелген реттеу форматында жүзеге асырылады.

Қырғыз Республикасында 5-бапқа [3] сәйкес жергілікті мемлекеттік басқару органдарының және министрліктер мен әкімшілік ведомстволардың аумақтық органдарының шешімдері су ресурстарын басқарудың бассейндік тәсілі негізінде қабылданады.

Қырғыз Республикасының ең өзекті мәселелері арасында Г.Ч. Донбаева және басқа авторлар су тапшылығының артуын, жер үсті және жер асты суларының ластануын, судың орасан зор ысыраптарын, халықты сапалы ауыз сумен қамтамасыз етуді, мемлекетаралық су бөлінісі және халық санының өсуі мен экономиканың дамуына байланысты су ресурстарының сарқылу қаупін қарастырады. Мақала авторлары бұл мәселелердің негізгі себептері ретінде су секторын әкімшілік басқарудағы кемшіліктер, функциялардың әлсіреуі және салааралық байланыстардың жоғалуын көрсетеді, бұл себептер су көздерін сақтау, су ресурстарын ұтымды пайдалану және молықтыру мәселелерін шешуге мүмкіндік бермеуде. [4].

Қырғыз Республикасында жер асты суларының қорын басқаруға қатысты билікке сын күшейіп келеді. Бұл әсіресе жаз айларында байқалады, Бішкек тұрғындары су тапшылығын қатты сезінеді.

Өзбекстанның бірқатар облыстарында, әсіресе Қарақалпақстанда су тапшылығы әлеуметтік және экологиялық дағдарысқа алып келуі мүмкін екендігін ескерсек, Өзбекстан үшін су тапшылығы өте өзекті мәселе болып табылады. Қазірдің өзінде ауыл шаруашылығына ғана емес, халықтың тұрмыстық қажеттіліктерін қамтамасыз етуде де су тапшылығы айқын сезіледі.

Өзбекстанның гидроэнергетикалық ресурстары республиканың бүкіл аумағының 4,92% ғана құрайды, жалпы су қоры жылына 50–60 км³ құрайды, оның 12,2 км ғана республика аумағында, ал қалған су ресурстары сырттан – Тянь-Шань мен Памир–Алтай тауларынан, жазда еріген қар мен мұздықтардан келеді. Су ресурстарының негізгі бөлігі мақта алқаптарын суаруға жұмсалады.

2030 жылға қарай республика халқының саны шамамен 40 миллион адамға дейін өседі деп болжануда, бұл қолда бар су ресурстарының 7-8 км³ қысқаруына әкеледі. Бұл жағдайда су ресурстарының тапшылығы 2030 жылға қарай қазіргі 13-14%-дан 44-46%-ға дейін артады, бұл тек ауыл шаруашылығының ғана емес, басқа да салалардың дамуын тежейтін болады [5].

Өзбекстан Республикасының «Су және суды пайдалану туралы» Заңында «Трансшекаралық сулар – екі немесе одан да көп мемлекеттердің шекарасын кесіп өтетін немесе осындай шекараларда орналасқан кез келген жер үсті немесе жер асты сулары» [6] деген анықтама берілген.

Қазақстанның заңнамасында дәл осындай анықтама жоқ, бірақ су ресурстарын басқарудағы бассейндік тәсіл принципі айқын белгіленген.

Қазақстан Республикасына келетін болсақ, біздің еліміз 1992 жылы Траншекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы конвенцияға қосылған [7]. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2023 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында су саясатының бірқатар стратегиялық маңызды мәселелерін атап өтті.

Халық санының өсуі мен экономикалық дамудың үрдісін ескеріп, 2040 жылға қарай Қазақстандағы су тапшылығы 12-15 миллиард текше метрге жетуі мүмкін деп болжануда, бұл ретте жақсы ойластырылған су саясатын жүзеге асыру, көршілес елдермен трансшекаралық өзендерді пайдалану мәселелерін шешу, су ресурстарын басқару саласында бірлескен шешімдерді әзірлеу, Үкіметтің бірінші кезектегі міндеті болып табылады.

Еріген судың ішкі қорын жинақтау және оны беру кезінде ысыраптарды болдырмау мәселесін шешу үшін 20 жаңа су қоймасын салу және 15 қолданыстағы су қоймасын қайта құру, 3500 шақырымға дейін каналдарды жаңғыртуды және цифрландыру жұмыстарын жүргізу қажет.

Президенттің Жолдауында суды үнемдейтін технологияларды енгізудің маңыздылығы атап өтілді, оның ішінде – жылына 150 мың гектарға дейін ауыл шаруашылығында қолданумен. Қазіргі уақытта судың негізгі тұтынушысы болып табылатын ауыл шаруашылығындағы ысырап кейбір өңірлерде 40%-ға жетеді. Сонымен қатар, су шаруашылығы нысандарының нақты тозуы 60%-дан асады [8]. Яғни, бұл жоғары саяси деңгейде өзекті проблемалардың, оның ішінде гидротехникалық құрылыстарды, оның ішінде трансшекаралық өзен бассейнінде жаңғырту қажеттілігінің танылуын талап етеді.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Су кодексінде трансшекаралық әсер – табиғи көзі шектес мемлекеттің немесе көршілес мемлекеттердің аумағында толық немесе ішінара орналасқан трансшекаралық сулардың адамның қызметінен туындайтын сандық немесе сапалық жағынан өзгеруі нәтижесінде пайда болатын зиянды зардаптар деп анықталған. Қазақстан көрші мемлекеттермен мемлекетаралық су объектілерін жөндеуге қатысады. Ол үшін мемлекеттік су шаруашылығы ұйымдары құрылады [9].

Қазақстан Республикасының Су кодексінде суларды пайдалану мен қорғау саласындағы мемлекетаралық ынтымақтастықтың бағыттары, принциптері, тетігі және экономикалық негіздері сипатталатын арнайы бөлімде трансшекаралық суларды пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастық мәселесі қарастырылған. Мемлекет басшысы сумен қамтамасыз ету мәселелерінің дағдарыстық сипатын атап өтіп, дербес министрлік – Қазақстан Республикасының Су ресурстары және ирригация министрлігін құруды ұсынды.

Алайда, бұл құқықтық шаралар жеткіліксіз; Институционалдық негіз – Су ресурстары және ирригация министрлігі құрылғанымен, ел ішінде де және трансшекаралық өзендер мәселесіне қатысты әлі де көптеген мәселелерді шешу қажет.

Орталық Азия елдеріндегі су ресурстарын басқарудың жоғарыда аталған проблемаларын шешу мақсатымен Орталық Азия мемлекеттерінің басшылары құрған және уәкілеттік берілген мемлекетаралық орган – Орталық Азияның мемлекетаралық үйлестіру су комиссиясы 30 жылдан астам уақыт бойы жұмыс істеп келеді. Мемлекетаралық комиссия мемлекетаралық суды бөлу мен суды пайдаланудың ағымдағы және болашақтағы мәселелерді шешуге бағытталған міндетті шешімдерді қабылдайды [10].

Мемлекетаралық комиссия Орталық Азия аймағындағы жағдайға әсер ететін негізгі факторларды, сондай-ақ әрбір ел ішіндегі жағымсыз факторларды анықтады.

1-кесте. ОА-да су ресурстарын басқаруға әсер ететін жағымсыз факторлар: аймақтық және ұлттық деңгей

Орталық Азия аймағындағы негізгі тұрақсыздандыратын факторлар	Ұлттық деңгейдегі жағымсыз факторлар
Демографиялық өсу және ауыл тұрғындарының жоғары үлес салмағының тұрақтылығы;	бассейндік және жергілікті деңгейде су тапшылығы және ластануы;
Бассейндердің су ресурстарын кешенді пайдалану мен қорғаудың қолданыстағы схемаларында экологиялық талаптардың төмен ескерілуі;	Халықтың басым бөлігін қауіпсіз ауыз сумен қамтамасыз етудің төмендігі;
Су-энергетикалық ресурстарды бірлесіп қолдану мен алмасуға қатысты елдердің әртүрлі басымдықтары;	Су және жер өнімділігінің төмендігі немесе суармалы судың әр гектарынан төмен өнімділігі;
Бассейннің басқа мемлекеттермен келісусіз трансшекаралық деңгейде әсер ететін жаңа су инфрақұрылымын құру;	Ұлттық заңнамалық актілердің жеткіліксіз әзірленуі;
Жаһандық жылынумен байланысты белгісіздік;	Су шаруашылығы ұйымдарының негізгі қорларының тозуы;
Қақтығыстарды шешу тетіктерінің және су ресурстарын бірлесіп пайдалану туралы келісімдерді бұзудан туындаған экономикалық шығындарды өтеу әдістерінің болмауы;	Су шаруашылығы ұйымдарының материалдық-техникалық базасының әлсіздігі;

Судың болуы туралы неғұрлым нақты болжамдарды қамтамасыз ету және трансшекаралық су ресурстарын басқаруды жақсарту үшін өңір елдері арасында ақпараттың, ең алдымен гидрометеорологиялық деректермен алмасудың жеткіліксіздігі;	Су пайдаланушылардың сумен жабдықтау қызметтерін төлеуге қабілетсіздігі;
Өңірлік экономикалық интеграцияның стратегиялары мен бағдарламаларының жоқтығы, өңірдегі еңбек дифференциациясын оңтайландыруға мүмкіндік беретін үлгі негізінде суармалы егіншіліктің өнімділігін арттыру бойынша ынтымақтастықтың жеткіліксіздігі;	Ұйымдастыру мәселелері (ұйымдастырудағы және басшылықтағы кемшіліктер);
Ауғанстанның суды болашақта пайдалануына қатысты аймақтық деңгейдегі белгісіздік және т.б.	Әлсіз салааралық интеграция (негізгі су пайдаланушылар арасында);
	Су шаруашылығы саласындағы кадрлық саясатта кемшіліктердің болуы;
	Қайтарымды (ағынды) суды басқару проблемалары;
	Трансшекаралық жер асты суларын пайдалану бойынша тиісті ережелердің болмауы.

Су ресурстарына тұрақты қол жеткізу мәселесі аймақ елдері үшін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан маңызды. Орталық Азия елдеріне, яғни ішкі (ұлттық) су мәселелеріне назар аударумен, мәселелерді сала мамандарын тарта отырып шешу ұсынылады.

Алайда, М.С. Мавлонидің пікірінше «Орталық Азиядағы суды тиімді пайдалану мәселесі мемлекеттердің мүдделерінің қақтығысына байланысты, Орталық Азия аймағындағы барлық су ресурстарының 90%-дан астамы Қырғызстан мен Тәжікстан аумағында шоғырланған. Гидроэнергетиканы дамытуға мүдделі елдер (бірқатар себептер бойынша) және төменгі ағыста орналасқан елдер (Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан) өзендердің жоғарғы ағысынан алатын суды негізінен ирригацияға пайдаланады, ал оның ресурстары және оларға негізделген ауыл шаруашылығы өндірісі Орталық Азияда бүтінде іс жүзінде сарқылған және болашақта елдердің және жалпы аймақтың тұрақты экономикалық даму мақсаттарына қызмет ете алмайды» [11].

М.С. Мавлони мәселені шешу үшін Орталық Африка елдерінің экономика салаларын әртараптандыруды, суға экономикалық құндылық беруді, СЭК құруды, заманауи агротехнологияларға көшуді, суды ұтымды пайдалануды және т.б. ұсынады.

Елдердің институционалдық және экономикалық мүмкіндіктеріндегі айырмашылықтар мен ерекшеліктер, олардың халықаралық міндеттемелерін орындауға кедергі келтіреді.

Сондықтан мұндай сын-қатерлерді еңсеру үшін халықаралық қоғамдастық, сондай-ақ басқа қатысушы мемлекеттермен кеңейтілген диалог пен ынтымақтастық қажет. Бұл туралы Трансшекаралық сулар туралы Конвенцияны енгізу жөніндегі нұсқаулықта көрсетілген [12].

2014 жылы ірі трансшекаралық өзендерді басқару проблемалары бойынша зерттеу жүргізілді, зерттеуде әртүрлі деңгейдегі басқару өкілеттіліктері бар шенеуніктер назар аударуы тиісті маңызды сабақтар анықталды. Оларға:

- тұтынушылардың кең ауқымына ақпаратты тарату;
- іс-шаралардың әсерін өлшеу мен бақылаудың маңыздылығы;
- сұраныс пен ұсынысты басқару;
- тиімді басқарудың маңыздылығы жатқызылды [13].

Осы мәселелер 10 жылдан астам уақыт өтсе де, өз шешімін таппастан, әлі күнге дейін өзекті болып отыр.

Зерттеуші Ю.А. Гаврилова трансшекаралық су проблемаларына трансшекаралық өзендердің, көлдердің, теңіздердің және басқа да су ресурстарының суды бөлу, ластану, бітелу, сарқылуы сияқты мәселелер жатады деп көрсетеді. Бұл мәселелер тек экологиялық тұрғыдан ғана емес, саяси тұрғыдан да маңызды. Өңірдегі мемлекеттердің ұлттық заңнамалары суды ел өз қалауы бойынша иелік ететін ресурс ретінде қарастырады. Нәтижесінде су тапшылығының артуы және мемлекеттердің су ресурстарын тек ұлттық мүдделерді қанағаттандыру үшін пайдалануға ұмтылуы Орталық Азиядағы саяси және экономикалық шиеленісті күшейтіп отыр [14].

Зерттеуші А.Мұхтарованың [15] пікірінше Орталық Азия елдеріндегі мәселелерді ашық шешуге кедергі келтіретін тағы бір себеп – билікті асыра пайдаланумен байланысты ауқымды жүйелі сыбайлас жемқорлықтың болуы, патронаттық желілердің үстемдігі, сыбайлас жемқорлықтың қоғамдық қатынастарға енуі және т.б.

Қорытынды

Дүниежүзілік жабайы табиғат қорының сарапшылары су дағдарысы әлемдік экономикаға 58 триллион доллар шығын әкелетінін анықтады, бұл әлемдік ЖІӨ-нің 60% құрайды. Біріккен Ұлттар Ұйымының баяндамасы жақындап келе жатқан жаһандық су дағдарысы мен шамадан тыс тұтыну және климаттың өзгеруі салдарынан су тапшылығының «сөзсіз болатын қаупі» туралы ескертеді.

Осы жағдайда су ресурстарын орнықты басқарудың халықаралық кешенді тетіктерін әзірлеу және осы өмірлік маңызды ресурсты болашақ ұрпақ үшін сақтау мәселесінің өзектілігі арта түседі.

Су ресурстарын басқару проблемаларының жаһандық және күрделі сипаты елдердің бар және туындап жатқан проблемаларды жалғыз еңсере

алмайтындығын көрсетеді. Халықаралық институттар мен донорлардың көмегі мен қаржыландыруымен ауқымды жобалар қолға алынуда. Мәселен, 2019-2022 жылдар аралығында «Еуропалық Одақтың су бастамасы. Орталық Азиядағы Ұлттық саясат диалогтары (NPDS)». 2023 жылғы 7 қарашада Астанада «Орталық Азия БҰҰ КӨНК Тараптарының 28-конференциясы жолында: 5 ел – 1 өңір – 1 дауыс» тақырыбында өңірлік форум өтті.

Бұдан басқа, Орталық Азияның Өңірлік экологиялық орталығы (ОАӨЭО) суды тұрақты пайдалану саласында Орталық Азия елдерінің мүдделі мемлекеттік органдарымен бірлесіп жүзеге асырылатын екі ірі жобаға бастамашылық етуде. «Қазақстандағы Есіл өзені бассейніндегі су айдындарын кешенді басқару» және «Суару суына және инфрақұрылымға қол жеткізу арқылы Орталық Азияның ауылдық жерлеріндегі әйелдердің жағдайын және экономикалық тәуелсіздігін арттыру мен жақсарту» жобалары түпкілікті бенефициарлардың мәселелерін шешуге бағытталған. Жоба нәтижелерін іске асырғаннан кейін 10 мыңнан астам адамның экономикалық жағдайы жақсарып, жанама оң әсерін 180 мыңнан астам адам сезінеді деп күтілуде.

Осылайша, Орталық Азия елдерінің мемлекетаралық деңгейінде елдер арасында тиімді саяси диалогты жалғастыруы маңызды. Қазіргі уақытта тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу мақсатымен тиімді шешімдерді және анағұрлым негізделген көзқарасты әзірлеу үшін тұжырымдамаларды біріктіру тұрғысынан құқықтық базаның ортақ тілін әзірлеу қажет.

Бұл үшін Орталық Азия елдерінің ұлттық заңнамаларында су ағындарын теңдей пайдалану және су ресурстарын жалпы басқару тетіктерін белгілеу қажет. Сонымен қатар, трансшекаралық әсер ету мәселелерін реттеу, қажет болған жағдайда залалдың мөлшерін есептеу әдістерін, орнын толтыру немесе қалпына келтіру әдістерін белгілеу керек. Сонымен қатар, трансшекаралық су объектілерін қорғауға және тиімді пайдалануға бағытталған халықаралық шарттардың нормаларын енгізу қажет.

Халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін су шаруашылықтарын пайдалануға қатысты туындайтын барлық даулар конструктивті түрде, кейінге қалдырылмай шешілуі керек, себебі мәселе кейде адамның бақылауына тәуелді емес табиғи ресурстарға байланысты.

Жобаларды іске асыру кезінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін ескерумен, донорлар мен демеушілердің қаржы ресурстарын бөлу мен игерілуіне мониторинг жүргізу қажет. Бұл ретте мониторинг тобына Орталық Азия елдерінің барлық мүдделі тараптары қатысуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. История Хивы - 3-бөлім / [Электрондық ресурс] // Advantour. [веб-сайт]. — URL: <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/khiva/history/003.htm> (қаралған күні: 02.02.2024).
2. Andrew Maddocks, Robert Samuel Young and Paul Reig Stressed. Countries in 2040 [Текст] / Andrew Maddocks, Robert Samuel Young and Paul Reig // World resources institute. — 2015 жылғы 26 тамыз.
3. Водный Кодекс Кыргызской Республики. — URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/1605/edition/1201418/ru> (қаралған күні: 21.01.2024).
4. Донбаева Г.Ч. Проблемы водных ресурсов Центральной Азии // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Инженерные исследования. — № 2 (2016).
5. Алимджанов Б. Водные проблемы Узбекистана: вопросы экологии и менеджмента // Central Asian Bureau for Analytical Reporting, 22.04.2020 г. — URL: <https://cabar.asia/ru/vodnye-problemy-uzbekistana-voprosy-ekologii-i-menedzhmenta> (қаралған күні: 15.12.2023).
6. Закон Республики Казахстан от 23 октября 2000 года N 94-ІІ. «О присоединении Республики Казахстан к Конвенции об охране и использовании трансграничных водотоков и международных озер от 17 марта 1992 года. — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z0000000094_ (қаралған күні: 14.02.2024).
7. Хронология создания и становления МКВК / / [Электрондық ресурс] // Межгосударственная координационная водохозяйственная комиссия Центральной Азии: [сайт]. — URL: http://www.icwc-aral.uz/chronology_ru.htm (қаралған күні: 07.02.2024).
8. Послание Президента Казахстана Касым-Жомарт Токаев народу Казахстана от 1 сентября 2023 года. — URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (қаралған күні: 09.02.2024).
9. Водный кодекс Республики Казахстан Кодекс Республики Казахстан № 481 от 9 июля 2003 года. — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1042116 (қаралған күні: 07.02.2024).
10. Мавлони М. С. Перспективы развития водного сектора экономики государств Центральной Азии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук, Душанбе – 2019;
11. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. Руководство по внедрению Конвенции по трансграничным водам. 2013 год.
12. Интегрированное управление водными ресурсами в Центральной Азии: Проблемы управления большими трансграничными реками © Глобальное водное партнерство, 2014 год.
13. Колосова И.В., «Водная Одиссея» Центральной Азии, журнал Вестник Дипломатической академии МИД России. Россия и мир. 2019. № 2 (20). — URL: <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/12/CA.D.352-Vodnaja-odisseja-Centralnoj-Azii.pdf> (қаралған күні: 11.02.2024).
14. Гаврилова Ю.А. О некоторых проблемах охраны и использования трансграничных водных объектов, расположенных на территории Республики Казахстан и сопредельных государств. Вестник КАСУ №4 – 2010. — URL: <https://www.vestnik-kafu.info/journal/25/1074/> (қаралған күні: 10.02.2024).
15. Мухтарова А., (2023). Коррупция в сфере водных ресурсов в Центральной Азии: краткий обзор. Центрально-Азиатский журнал водных исследований, 9(2), 35-56. — URL: <https://doi.org/10.29258/CAJWR/2023-R1.v9-2/35-56.eng> (қаралған күні: 05.02.2024)

REFERENCES:

1. Istoriya Hivy - 3-belim [History of Khiva - part 3] / [Electronic resource] // Advantour. [website]. — URL: <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/khiva/history/003.htm> (accessed: 02.02.2024).
2. Andrew Maddocks, Robert Samuel Young and Paul Reig Stressed. Countries in 2040 [Text] / Andrew Maddocks, Robert Samuel Young and Paul Reig // World resources institute. — August 26, 2015.

3. Vodnyj Kodeks Kyrgyzskoj Respubliki. [Water Code of the Kyrgyz Republic]. — URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/1605/edition/1201418/ru> (accessed: 21.01.2024).
4. Donbaeva G.Ch. Problemy vodnyh resursov Centralnoj Azii [Problems of water resources of Central Asia] // Bulletin of the Russian University of Friendship of Peoples. Series: Engineering research. — No. 2 (2016).
5. Alimdzhanov B. Vodnye problemy Uzbekistana: voprosy ekologii i menedzhmenta [Water problems of Uzbekistan: environmental issues and management] // Central Asian Bureau for Analytical Reporting, 22.04.2020. — URL: <https://cabar.asia/ru/vodnye-problemy-uzbekistana-voprosy-ekologii-i-menedzhmenta> (accessed: 15.12.2023).
6. Zakon Respubliki Kazahstan ot 23 oktyabrya 2000 goda N 94-II. «O prisoedinenii Respubliki Kazahstan k Konvencii ob ohrane i ispolzovanii transgranichnyh vodotokov i mezhdunarodnyh ozer ot 17 marta 1992 goda. [Law of the Republic of Kazakhstan dated October 23, 2000 N 94-II. "On the accession of the Republic of Kazakhstan to the Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes dated March 17, 1992.] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000094_ (accessed: 14.02.2024).
7. Hronologiya sozdaniya i stanovleniya MKVK [Chronology of the creation and establishment of the ICWC] / / [Electronic resource] // Interstate coordination water management commission of Central Asia: [site]. — URL: http://www.icwc-aral.uz/chronology_ru.htm (accessed: 02/07/2024).
8. Poslanie Prezidenta Kazahstana Kasym-Zhomart Tokaev narodu Kazahstana ot 1 sentyabrya 2023 goda. [Message of the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan on September 1, 2023.] — URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588> (accessed: 09.02.2024).
9. Vodnyj kodeks Respubliki Kazahstan Kodeks Respubliki Kazahstan № 481 ot 9 iyulya 2003 goda. [Water Code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan No. 481 dated July 9, 2003]. — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1042116 (accessed: 07.02.2024).
10. Mavloni M. S. Perspektivy razvitiya vodnogo sektora ekonomiki gosudarstv Centralnoj Azii. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata geograficheskikh nauk [Prospects for the development of the water sector of the economy of Central Asia. Author's abstract of the dissertation on the competition for the degree of candidate of geographical sciences], Dushanbe — 2019.
11. Konvenciya po ohrane i ispolzovaniyu transgranichnyh vodotokov i mezhdunarodnyh ozer. Rukovodstvo po vnedreniyu Konvencii po transgranichnym vodam. [Convention on the protection and use of transboundary watercourses and international lakes. Guide to implementing the Convention on Transboundary Waters.] 2013.
12. Integrirovannoe upravlenie vodnymi resursami v Centralnoj Azii: Problemy upravleniya bolshimi transgranichnymi rekami [Integrated management of water resources in Central Asia: Problems of management of large transboundary rivers] © Global Water Partnership, 2014.
13. Kolosova I.V., «Vodnaya Odisseya» Centralnoj Azii ["Water Odyssey" of Central Asia] // Journal Vestnik Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of Russia. Russia and the world. 2019. No. 2 (20). URL: <https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/12/CA.D.352-Vodnaya-odisseya-Centralnoj-Azii.pdf> (accessed: 11.02.2024).
14. Gavrilova Yu.A. O nekotoryh problemah ohrany i ispolzovaniya transgranichnyh vodnyh obektov, raspolozhennyh na territorii Respubliki Kazahstan i sopredelnyh gosudarstv. [Some problems of protection and use of transboundary water bodies located on the territory of the Republic of Kazakhstan and neighboring states.] Vestnik KASU No. 4 — 2010. — URL: <https://www.vestnik-kafu.info/journal/25/1074/> (accessed: 10.02.2024).
15. Muhtarova A., (2023). Korrupciya v sfere vodnyh resursov v Centralnoj Azii: kratkij obzor. Centralno-Aziatskij zhurnal vodnyh issledovanij, 9(2), 35-56. — URL: <https://doi.org/10.29258/CAJWR/2023-R1.v9-2/35-56> (accessed: 05.02.2024).

Гульсара Каппасова¹, Мейрамгуль Алтыбасарова², Амергалы Бегимтаев³

¹ КЕАҚ Торайғыров Университеті, «Философия және әлеуметтік ғылымдар» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, PhD
email: gulsara_k@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4656-1861>

² КЕАҚ Торайғыров Университеті, «Философия және әлеуметтік ғылымдар» кафедрасының профессоры, саяси ғылымдарының кандидаты
email: mika_al68@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0415-339X>

³ КЕАҚ Торайғыров Университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультетінің деканы, саяси ғылымдарының кандидаты,
email: amergali.begimtaev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6852-4845>

(Павлодар, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖЫЛ САЙЫНҒЫ ЖОЛДАУЫ ТУРАЛЫ ҚОҒАМДЫҚ ШІКІРДІ ЗЕРТТЕУ (АЙМАҚТЫҚ АСПЕКТ)

Аңдатпа. Мақала Павлодар облысы тұрғындарының Мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауына деген көзқарасы мен қабылдауын зерттейді. Қазақстан Президентінің Жолдаулары дәстүрлі түрде мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын айқындайды және алдағы кезеңге стратегиялық басымдықтарды белгілейді. Мақалада Павлодар облысы Ақпарат және қоғамдық даму басқармасы тапсырысы бойынша жүргізілген әлеуметтанулық сауалнаманың деректері талданады, бұл ақпараттандыру деңгейін, сенім дәрежесін және қоғамның айтылған бастамаларға реакциясын анықтайды.

Зерттеу нәтижелері Жолдаудың қоғамдық пікірді қалыптастыруға және азаматтарды мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға қатысуға жұмылдыруға айтарлықтай әсерін көрсетеді. Ақпаратқа қол жетімділікті кеңейту және мемлекеттік бастамаларға деген сенімді нығайту қажеттілігін қоса алғанда, мемлекет пен қоғам арасындағы байланысты жақсарту тетіктері мақалада талқыланады. Зерттеу азаматтарды мемлекеттік басқару және өңірді дамыту процестеріне кеңінен тартуды қамтамасыз ету үшін әртүрлі әлеуметтік топтармен өзара іс-қимылға баса назар аударып, Жолдаулардың тиімділігін және оларды өңірлік деңгейде қабылдауды жақсарту бойынша негізгі ұсынымдарды авторлар ұсынады.

Түйін сөздер: Жолдау, президент, ішкі саясат, мемлекет, аймақ, саяси стратегия.

Гульсара Каппасова, Мейрамгуль Алтыбасарова Амергалы Бегимтаев

ИССЛЕДОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ О ЕЖЕГОДНОМ ПОСЛАНИИ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ)

Аннотация. Данная статья исследует восприятие и отношение жителей Павлодарской области к ежегодному Посланию Главы государства. Послания Президента Казахстана традиционно определяют основные направления государственной политики и задают стратегические приоритеты на ближайший период. В статье анализируются данные социологического опроса, проведенного по заказу Управления и информации общественного развития Павлодарской области, чтобы выявить уровень информированности, степень доверия и реакцию граждан на озвученные инициативы.

Результаты исследования демонстрируют значительное влияние Послания на формирование общественного мнения и мобилизацию граждан к участию в реализации государственных программ. Обсуждаются механизмы улучшения коммуникации между государством и обществом, включая необходимость расширения доступа к информации и укрепления доверия к государственным инициативам. Авторы в исследовании выдвигают основные рекомендации по улучшению эффективности Посланий и их восприятия на региональном уровне, с акцентом на взаимодействие с различными социальными группами для обеспечения более широкого вовлечения граждан в процессы государственного управления и развития региона.

Ключевые слова: Послание, президент, внутренняя политика, государство, регион, политическая стратегия.

Gulsara Kappassova, Meiramgul Altybassarova Amergaly Begimtaev PUBLIC OPINION RESEARCH ON THE ANNUAL ADDRESS OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN (REGIONAL ASPECT)

Abstract. This article explores the perception and attitude of residents of the Pavlodar region to the annual Address of the Head of State. The messages of the President of Kazakhstan traditionally define the main directions of state policy and set strategic priorities for the coming period. The article analyzes the data of a sociological survey commissioned by the Department of Public Development and Information of the Pavlodar region in order to identify the level of awareness, the degree of trust and the reaction of citizens to the announced initiatives.

The results of the study demonstrate the significant impact of the Message on the formation of public opinion and the mobilization of citizens to participate in the implementation of government programs. Mechanisms for improving communication between the state and society are discussed, including the

need to expand access to information and strengthen confidence in government initiatives. The authors of the study put forward the main recommendations for improving the effectiveness of Messages and their perception at the regional level, with an emphasis on interaction with various social groups to ensure wider involvement of citizens in the processes of public administration and development of the region

Keywords: *Message, president, internal policy, state, region, political strategy.*

Кіріспе

Президенттердің халыққа ресми үндеу формасы ретіндегі Жолдаулары алғаш рет XIX ғасырда қолданыла бастады. Алайда, бұл құбылыстың тамыры тарихқа, монархтардың өз субъектілеріне жүгіну дәстүрлеріне тереңірек енеді. Алғашқы мысалдардың бірі-АҚШ президенті Джордж Вашингтонның 1790 жылы Конгреске Жолдауы [1], ол кейінгі мемлекет басшылары үшін дәстүрге айналды. Әр түрлі елдерде бұл үндеулер бірнеше форматтар мен мақсаттарға ие болуы мүмкін, бірақ тұтастай алғанда олар азаматтарды маңызды оқиғалар, саяси курстар және әлеуметтік бастамалар туралы ақпараттандыруға қызмет етеді. Алайда, президенттік Жолдаулар пайда болғанға дейін, рухани көшбасшылар маңызды нұсқауларды жеткізу және өзекті мәселелерді шешу үшін осындай үндеулерді қолданды. Мысалы, «The authenticity of the epistle is confirmed by the realities reflected in it of the situation of the parish clergy in Russia in the 16th–17th centuries: the patriarch writes in detail about violations of the liturgy; concerns the question of hired priests; denounces the practice of custom liturgies» [2]. Бұл өзекті мәселелерді шешу және маңызды хабарламаларды жеткізу мақсатында халықтың кең тобына жүгіну тәжірибесінің қазіргі саяси формаларға дейінгі ұзақ тарихы бар екенін көрсетеді.

Президенттік Жолдауларының нысанасы – мемлекеттік секторды реформалаудың, ұйымдастырушылық, реттеушілік және заңнамалық қызметтің бағыттарын белгілеу. Осы мақсатта Жолдаулар тезистері үкіметтің, министрліктердің және жергілікті атқарушы органдардың іс-шаралар жоспары түрінде болады. Осыған байланысты ресейлік құқықтанушысы А.Н. Надин [3], мемлекет басшысының ел парламентіне Жолдауының нәтижелері бойынша қалыптастырған соңғы жылдардағы тапсырмаларын іске асыру тәжірибесін келтіреді. Ал, ғалым В.В. Зубов 10 жыл көлеміндегі Жолдауларды зерттеп қарастырады [4], мұнда мәліметтерді саяси-құқықтық жағынан бағалайды.

Павлодар облысы тұрғындарының Мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауына қатынасын және оны жүзеге асыруға қатысу дәрежесін анықтау мақсатында КЕАҚ «Торайғыров университеті» 2023 жылы Павлодар облысы Ақпарат және қоғамдық даму басқармасы тапсырысы бойынша әлеуметтанулық зерттеу жүргізді. Осы жарияланым аясында зерттеудің негізгі қорытындыларын объективті түрде ұсынуға әрекет жасалды.

Зерттеу әдістері

Мақалада зерттеудің саясаттану әдістері қолданылады: жүйелік, институционалдық, социологиялық, құрылымдық-функционалдық және статистикалық әдістер.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Қазақстан Президентінің Жолдауларының әрқайсысы белгілі бір кезеңдегі елдегі жағдайды, негізгі ішкі саяси және сыртқы саяси міндеттерді талдауды қамтиды, оларды шешу қазіргі уақытта ғана емес, болашақта да өзекті. Жағдайға байланысты елдегі істер бойынша Президент билік органдарының мұқият назар аударуы мен жедел реакциясы қажет болатын салалар мен бағыттарды анықтайды. Қазақстан Республикасы Конституциясының кепілі бола отырып, Президент өз Жолдауларында елдің дамуын, басым бағыттарды айқындайды.

Мемлекет басшысының өз халқына үндеуі кез-келген мемлекетте әрдайым маңызды саяси оқиға болып табылады. Осылайша, 2023 жылдың 1 қыркүйегінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жаңа Жолдауын жариялады. Бұл елдің дамуын қорытындылап қана қоймай, оның одан әрі дамуының негізгі бағыттарын, жетекші саяси күштердің орналасуын анықтайтын мағыналы құжаттардың бірі. Жолдау саяси маусымның басталуына байланысты маңызды оқиғалардың бірі болып табылады.

Жолдау бойынша әлеуметтанулық зерттеу Павлодар облысы тұрғындарының Мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауына қатынасын бағалау мақсатында, және келесі міндеттерді орындауды ескере отырып, оларды жүзеге асыруға қатысуға дайын болуын зерттеуге бағытталған:

- облыс халқының өмір сүру деңгейін анықтау;
- облыс халқының мемлекет Басшысының жыл сайынғы жолдауы туралы хабардар болу дәрежесін және дереккөздерін бағалау;
- Мемлекет басшысының жыл сайынғы жолдауын хабардар етуде, насихаттауда және жүзеге асыруда жергілікті атқарушы органдардың қатысуын бағалау;
- халықтың Мемлекет басшысының жыл сайынғы жолдауының негізгі бағыттарын жүзеге асыруға қатысуын бағалау.

Ұсынылатын болжам: Мемлекет басшысының жыл сайынғы жолдауының негізгі бағыттарын жүзеге асыру үшін Павлодар облысында ыңғайлы әлеуметтік-экономикалық жағдай орнаған.

Іріктемені сипаттау бойынша, басты жиынтық ретінде зерттелетін аумақта тұрақты тұрып жатқан, облыстың 18 жастан асқан ересек халқының барлығы таңдалып алынды. Сауалнама стандартталған «face-to-face» сұхбат әдісі арқылы жүргізілді. Пайдаланылған құралдар: сауалнама – сұрау парағы.

Зерттеуде бағыттық кездейсоқ квоталы іріктеме пайдаланылды. Пікіртерімнің іріктемелі жиынтығы 1000 респондентті құрады. Респонденттерді таңдап алу берілген квоталарға сәйкес жүргізілді. Жынысы,

жасы, білім деңгейі мен ұлты бойынша байланыс квотасы қолданылды.

Әлем біздің көз алдымызда өзгеруде және Қазақстан әлемдік қоғамдастықтың бөлігі бола отырып, жаһандық процестерден тыс қала алмайды. Жаңа уақыт жаңа сын-қатерлерді, жаңа міндеттерді және сәйкесінше жаңа әрекеттерді тағайындайды. Біз қаласақ та, қаламасақ та, біз өткен жол бойында қол жеткізілген нәтижелерді талдауға және бағалауға тырысамыз.

Мемлекет басшысы өзінің президенттігінің алғашқы күндерінен бастап маңызды әлеуметтік-экономикалық мәселелер, шағын және орта бизнес пен цифрлық экономиканы дамыту жөніндегі шараларды қамти отырып, саяси қайта құрудың негізгі бағыттарын айқындады; мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруда көрініс тапқан және Қазақстан халқы оң қабылдаған медициналық қызметтер мен білім беру сапасын қамтамасыз ету.

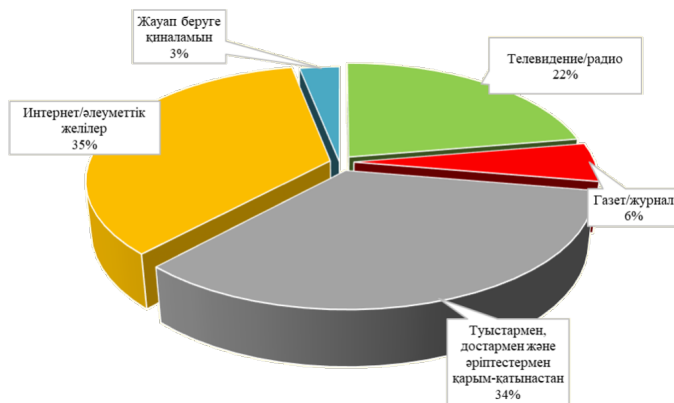
Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасының Президенті, халқына мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттары туралы жыл сайын Жолдау арнайды [5].

Президенттің кезекті Жолдауын жариялау қазақстандық қоғам өмірінде саяси дәстүрге айналғандықтан, Павлодар облысының тұрғындары маңызды саяси құбылыс туралы біледі және қазіргі Президенттің сөзіне сөзсіз қызығушылық танытады.

Президенттің Қазақстан халқына Жолдауын түсіндіру және насихаттау бойынша саяси партиялардың, жергілікті атқарушы органдардың, облыстың қоғамдық ұйымдарының белсенді жұмысын атап өту қажет.

Зерттеу нәтижелері Павлодар облысы тұрғындарының Президенттің Қазақстан халқына Жолдауына деген қызығушылығының жеткілікті жоғары деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты халықты Президент Жолдауы туралы ақпараттандыру көздеріне қатысты сұрақ орынды болып қалыптасты.

1-диаграмма. Президент Жолдауы шыққаны жайлы қандай дереккөздерден білесіз? Сұрақ бойынша жауаптарды тарату

Мемлекет басшысының Жолдауынан кейін біраз уақыт өткеніне қарамастан, сауалнама Жолдауда айтылған негізгі идеялармен халықтың жоғары деңгейдегі хабардарлығы мен қызығушылығын анықтады. Респонденттердің басым көпшілігі қандай-да бір түрде оның мазмұны туралы хабардар. Сауалнама жүргізілген кезде респонденттердің кем дегенде жартысы толық немесе ішінара құжаттың негізгі ережелерімен танысуға үлгерді. Қазақстандықтар Жолдаудың мазмұнын жоғары бағалады.

Сонымен бірге респонденттер Президенттің жыл сайынғы Жолдауының шығуы туралы білетін негізгі ақпарат көздері: Интернет/әлеуметтік желілер – 35%, туыстармен, достармен және әріптестермен қарым-қатынастан – 34%, теледидарлар – 22% [6, 8].

Павлодар облысының тұрғындары Жолдаулардың жариялану фактісі туралы біліп қана қоймай, оның мазмұнымен танысады. Респонденттердің әрбір үшінші бөлігі Мемлекет басшысының сөйлеген сөздерін тамашалады, оқыды немесе тыңдады. Жалпы алғанда, респонденттердің 80% -ы сол немесе басқа деңгейде, 2023 жылдың 1 қыркүйегінде Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдау жолдағандығы туралы хабардар етті.

Сауалнама нәтижелері бойынша респонденттердің 45,8%-ы Жолдауда жеке өздерін алаңдататын мәселелер бар екенін атап өтті [6, 9]. Респонденттердің бұл санаты Жолдауды оң бағалады. Респонденттердің Қазақстан халқына Жолдауынан не көбірек есінде қалғаны туралы ашық сұраққа берген жауаптары Президенттің халықтың әл-ауқатын сақтау мен арттыру, халықтың жұмыспен қамтылуы мен кірістерін сақтау жөніндегі міндеттердің басымдығы туралы бастамалары қазақстандықтар арасында ең үлкен жауап тапқанын көрсетті.

2-диаграмма. Сіздің Президенттің жыл сайынғы Жолдауына қатынасыңыз қандай? Сұрақ бойынша жауаптарды тарату

Ал, Беларусь Республикасының сарапшысы Э.Северин Былай дейді «Жолдау мемлекеттік билік органдары қызметінің реңін белгілейді, сыртқы және ішкі саясат ережелерін іске асыруға баса назар аударады, қоғамдық дискурсқа, мемлекеттің жаңаруына серпін береді» [7]. Осылайша, Жолдау стратегиялық құжат қана емес, сонымен қатар мемлекеттің алдағы кезеңге

арналған даму векторын айқындайтын саяси және қоғамдық күн тәртібін қалыптастырудың қуатты құралы болып табылады

«Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» Жолдаумен [8] танысқан респонденттердің басым көпшілігінің пікірінше, бұл халықтың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын жақсарту үшін қажетті шаралар айтылған. Дәл осы шаралар халықтың әр түрлі топтарында резонанс тудырды.

Атап айтқанда, сауалнамаға қатысқандардың үштен бірінен астамы ең төменгі жалақы мөлшерін (әлеуметтік блок) ұлғайту жөніндегі шараларды, сондай-ақ салаларында инновациялық шешімдер бірінші орынға шығатын кәсіпкерлерді, фермерлер мен өнеркәсіпшілерді, ал болжамдарда салаларды дамытудың кешенді пайымын есте сақтап, мақұлдайды.

Әрбір оныншы респондент Қазақстанның экономикалық даму стратегиясының негізінде азаматтарымыздың мүдделері мен қажеттіліктері болатынын, яғни ол барынша адам орталықтандырылатынын атап өтті.

3-диаграмма. Сіздің көзқарасыңыз бойынша Жолдаудың қай тарауы маңызды? Сұрақ бойынша жауаптарды тарату

Жолдауда қоғам қажеттіліктеріне жауаптар айтылды. Алыс көкжиектерді көздейтіндер, мүмкін, олардың сұраныстарының жауабын да естіген шығар, кем дегенде оларды есту үшін көп нәрсе жасалды. Бұдан былай көп нәрсе бүкіл қоғамның саяси еркі мен жауапкершілігіне байланысты болады.

Ағымдағы сұрақтарға жауаптардан басқа, 2023 жылғы Жолдау елдің экономикалық дамуының кешенді тәсілін, алдағы жылдарға деген көзқарасын білдіреді. Дегенменде, респонденттердің пікірінше, экономика саласы – 26,1% және ауыл шаруашылық саласы дамуы – 21,6% ең шынайы болып табылады, АЭС (атом электр станцияларын) салу қажеттілігін – 11,8% қолдайды. Ал, көліктік-логистикалық потенциалын респонденттердің 8,1%-ы бағаламайды [6, 11].

Респонденттердің пікірінше, экономикалық жағдай жақсарған сайын әлеуметтік саясаттағы өзгерістер шынайы болуы мүмкін.

Елдің жаңа экономикалық бағытының айқындаушы принциптері әділдік, инклюзивтілік және прагматизм болмақ.

4-диаграмма. Сіздің көзқарасыңыз бойынша Жолдаудың қай тарауы маңызды? Сұрақ бойынша жауаптарды тарату

Тапсырмалардың көпшілігі алдағы үш жылда шешілуі керек, кейбіреулері басқа нақты мерзімдерге ие болады. Мемлекет басшысы ең басты міндет – елдің экономикалық өзін-өзі қамтамасыз етуі деп санайды. Осыған байланысты Үкіметке бірқатар тапсырмалар берілді, оның ішінде сатып алу мен оның жергілікті үлес салмағын реттеу, сирек жер металдарын өндіру, геологиялық барлау және т.б. Сонымен, «Сіздің көзқарасыңыз бойынша Жолдаудың қай ережелері шындыққа жанасады?» деген сауалнамаға жауап бере отырып, респонденттердің басым бөлігі – 57,8% «Иә, жартылай» нұсқасын атап өтті, Президент жоспарының жүзеге асатынына сенімді – респонденттердің 22,4%, күмән келтірді – 6,4%, бұл мүмкін емес деп санайды – 6,9%, Жауап беруге қиналатын - 3,5% респонденттері, басқа нұсқаны респонденттердің 0,4% таңдады, мұнда келесі пікірлер кездеседі: «егер соғыс болмаса», «егер табиғи апаттар кедергі жасамаса», «біз мұны Құдайдың қолында деп есептейміз» [6, 11].

Сауалнамаға қатысқандардың көпшілігінің жауаптары Президенттің Жолдауда айтылған жоспарларын жүзеге асыру мүмкіндігі туралы келіседі.

Реформаның алдыңғы кезеңдерінде қойылған міндеттерді шешуде қол жеткізілген нәтижелер мен табыстарды айта отырып, Мемлекет басшысы өткізілген мүмкіндіктерге, жіберілген қателіктерге назар аударып, ұлттық экономиканың теңгерімді, әртараптандырылған салалық құрылымын құрудың нақты жолдарын атады.

Жолдауда көтерілген мәселелердің барлығы әрбір қазақстандық үшін өзекті және маңызды болып қана қоймай, бүгін де, қазір де өте қажет. Оларды тез және тиімді шешу керек.

Президент сөзінің негізгі бағыты IT-қызметтері, инновациялық құрылым, жасыл экономика, «креативтілер», елдік бюджеттеу, салық есептілігі, зияткерлік меншікті қорғау және елдің толыққанды өмір сүруіне қажетті т.б.

Үстіміздегі жылы Жолдауда («step by step») ел экономикасын реформалау стратегиясын үдемелі түрде жалғастыруда, отандық өндірісті қолдау, ресурстық базаны дамыту платформаларын кеңейту, жоғары қайта бөлу

өнімдерін өндіру кластерлерін құру мәселелері егжей-тегжейлі қаралып, міндеттері қойылды. Ел президенті Қ.К. Тоқаев жаңа Жолдауында әділ Қазақстанның экономикалық бағытын стратегиялық тұрғыдан айқындады.

Жолдаудың ережелерін танымал етуде жергілікті атқарушы органдар маңызды рөл атқарады. Мемлекеттік саясатты жүзеге асыру барысында саяси институттарға, Үкіметке, жалпы билікке сенім қалыптасады. Саяси сенім әрқашан билік мәселесіне қатысты, ол адамдардың мемлекеттік құрылымдардың құрылымы мен қызметіне қатынасын көрсетеді, бұқаралық көңіл-күйдің сипаттамасына айналады.

Респонденттер басым бөлігі жергілікті атқарушы органдар Жолдау идеяларын насихаттау бойынша жеткілікті үлкен жұмыс жүргізіп жатыр деп есептеуге бейім.

Насихаттау және түсіндіру жұмыстарының түрлері әр түрлі, Президенттің Жолдауын талқылау бойынша бұқаралық іс-шаралар облыстың барлық өңірлерінде өткізілді. Сондықтан респонденттердің 14,8%-ы үгіт-насихат топтарымен кездесуге қатыса алды. Әлеуметтік желілер арқылы насихаттау, орталық және аймақтық теледидар арқылы хабарлар өткізу, билбордтар, плакаттар, БАҚ арқылы көрнекі үгіт жүргізу, үгіт-насихат топтарының құрамында кездесулер ұйымдастыру сияқты түрлі нысандар пайдаланылды [6, 14].

Сонымен қатар, әрине, елде болып жатқан маңызды оқиғаларды насихаттауда орталық және аймақтық теледидардың оң рөлін атап өту қажет.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Жолдауында экономиканы одан әрі әртараптандыру, халықтың әл-ауқатын арттыру мәселелеріне ерекше назар аударылды.

Өткен кезеңде елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы үлкен өзгерістер атап өтілді. Сонымен қатар, Президент шектеулі ресурстар үшін әлемдік ауқымдағы бәсекелестіктің күшеюін, IT-технологиялардың, жасанды интеллекттің және т.б. дамуын атап өтті.

Биылғы Жолдау қоғамдық қатынастардың барлық салаларындағы өзекті мәселелер мен шешімдерді алға қойған құқықтық салаға ерекше мән беретін мазмұнды, стратегиялық, әлеуметтік, көлемді Жолдаулардың бірі болып табылады. Мұның бәрі ұлттық қауіпсіздік мәселелеріне қатысты.

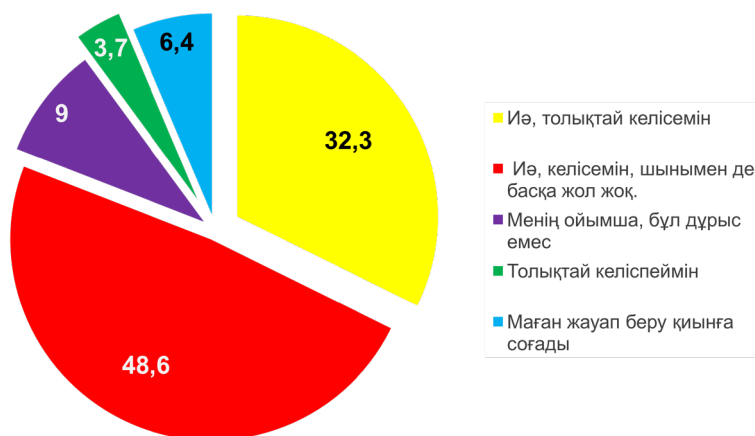
Жолдауда көптеген міндеттер қойылды, халықты толғандыратын өзекті тақырыптардың барлығы – АЭС құрылысы, инновациялық экономика, әлеуметтік мәселелер, ауыл шаруашылығы өнімдері, өнеркәсіпшілер мен фермерлер, т.б. Оның үстіне, өткен жылдардағыдай емес, биылғы жылы анау-мынау деңгейге жету, анау-мынау көрсеткішке жету жайдан-жай қойылған жоқ. Барлық дерлік тапсырмалар үшін біз өз мақсаттарымызға қалай, не арқылы, қандай құралдар арқылы, қандай шектеулер, құжаттар немесе заңдар арқылы қол жеткіземіз деген нақты рецепт бар.

«Әділетті Қазақстан – Адал азамат» ұлттық құрылтайының отырысында ел Президенті Қ.К. Тоқаев әділ Қазақстанды құру – бүкіл қоғамның міндеті екенін, ол үшін жеке және қоғамдық құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерін жаңғырту, халықтың дүниетанымы өзгергенін атап өтті

[9]. Осылайша, Қазақстан халқының алдында жүргізіліп жатқан саяси және экономикалық реформаларды қоғамдағы терең әлеуметтік-мәдени өзгерістермен ұштастыру міндеті тұр.

Мәселен, сауалнамаға қатысқандардың 32,3%-ы Президент Қ. Тоқаевтың «Сіз Жолдаудың осы үзіндісімен келісесіз бе? «Ешкім де сырттан келіп, Қазақстанды көркейтіп жібермейді. Халқымыз осындай дағдарыс кезінде біртұтас болуы керек. Басқа жол жоқ», 48,6% басқа нұсқа жоқ деп санайды. Алайда, 9% бұл дұрыс емес деп санайды, респонденттердің 3,7%-ы үзіндімен мүлдем келіспейді [6, 18].

5-диаграмма. Сіз Жолдаудың осы үзіндісімен келісесіз бе?
«Ешкім де сырттан келіп, Қазақстанды көркейтіп жібермейді.
Халқымыз осындай дағдарыс кезінде біртұтас болуы керек.
Басқа жол жоқ». Сұрақ бойынша жауаптарды тарату

Диаграммадан көріп отырғанымыздай, сауалнамаға қатысқандардың басым көпшілігі басқа нұсқаны көрмейді, олар Жолдаудың үзіндісімен толық келіседі, бірлік пен ұйымшылдықты сақтауға дайын, сондай-ақ ешкім сырттан келіп, Қазақстанды үздік етпейтіндігімен, яғни қоғам Президент қойған міндеттерді шешуге белсенді түрде араласады. Осы кезде, ғалым Еркін Тұқымовтің келесі көзқарасы өте қызықты: «... біздің қоғамның бір бөлігі, аз болса да, жаңғыртудан өтіп, постматериалистік құндылықтарға негізделгенін көреміз. Негізінен бұл жоғары білімді, орта және одан жоғары орта тапқа жататын ірі қалалардың тұрғындары. Олардың аздығы әдетте азаматтық белсенділікпен және еркіндікке ұмтылумен өтеледі, дәл солар көбінесе демократияландыру бағытындағы бейбіт өзгерістердің қозғаушы күші болады» [10]. Бұл пікір халықтың осы тобының мемлекеттік саясатты бағалаудағы маңыздылығын көрсетеді. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығын, атап айтқанда мемлекеттік саясатты жетілдіру бағыттарын анықтауды көрсетеді.

Қазақстан Президенті жариялаған Жолдау біздің қоғамның барлық топтарына арналғандықтан, аз адамды бей-жай қалдырды. Өйткені, ел

халқы жақын арада біздің халқымызға Әділетті Қазақстан салу жолында не күтетінін білгісі келетіні жасырын емес. Павлодар облысының халқы үшін жыл сайынғы Жолдаулардың мазмұны (78,6%) маңызды екенін айқын көрсетеді. Осылайша, өтініш тыңдалып, саналы түрде қабылданды. Бірақ, өкінішке орай, сауалнамаға қатысқандардың 14,8%-ы маңызды емес, респонденттердің 6,6%-ы жауап беруде қиындықтарға тап болды [6, 20]. Дәл осы респонденттер құзыретті тұлғалардың көмегімен хабарды нақтылау мақсатында егжей-тегжейлі талдауға ниет білдірді, мүмкін бұл қажеттілік, және егжей-тегжейлі түсіндіруден кейін респонденттерге жауап беру қиын болмайды және олар үшін Жолдаудың мәні маңызды болады. Мүмкін, дәл осы бағытқа мұқият назар аударудың мағынасы бар шығар.

Павлодар облысы тұрғындарының Мемлекет басшысының жыл сайынғы Жолдауына деген көзқарасын анықтау мақсатында жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша келесі ұсыныстарды шағын бөлігің ұсынамыз:

1. Ішкі саясат пен халықаралық өмірдің өзекті жаңалықтары туралы аудиторияны хабардар ету үшін облыс тұрғындарымен тұрақты негізде саяси ақпарат жүргізу.

2. Респонденттердің қызығушылығын (71%) назарға алып, Президенттің жыл сайынғы Жолдауларының негізгі тармақтарын егжей-тегжейлі түсіндіру бойынша жұмысты ұлғайту, сонымен қатар мемлекеттің маңызды стратегиялық міндеттерін жариялау бойынша жұмысты арттыру қажет.

3. Өңірдің уәкілетті мемлекеттік органдары Павлодар облысының аумағын дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған бағдарламасын SWOT талдауына сүйене отырып, Бағдарламада баса айтылған және осы зерттеу барысында анықталған әлсіз жактарын еңсеру жөніндегі іс-шаралардың нақты жоспарын әзірлесін.

4. Облыс халқының саяси сауаттылығын және танымалдылығын арттыру мақсатында уәкілетті органдар жастар секторына, оқу орындарының студенттеріне (саясаттанушыларға, мәдениеттанушыларға, тарихшыларға т.б.), белсенді ұзақ өмір сүру орталығына және т. б. жүгініп Мемлекет басшысының TikTok типі бойынша жыл сайынғы Жолдаулары туралы қысқаша роликтер жасауға назар аударылсын.

Қорытынды

Сауалнамаға қатысқан респонденттер Мемлекет басшысының 2023 жылы 1 қыркүйекте жеткізген «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» жыл сайынғы Жолдауына Павлодар облысы тұрғындарының көзқарасын анықтау мақсатында сауалнаманың бірқатар сұрақтарына жауап берді. Бұл оны жүзеге асыру қазақстандықтардың өмірінің маңызды бағыттарын реформалау жолындағы батыл және сенімді қадамдарға айналады деп санайтын сарапшылар арасында кең резонанс тудырды.

Жолдаумен танысқан респонденттердің басым көпшілігінің пікірінше, бұл халықтың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын жақсарту үшін қажетті шараларды ескерді. Атап айтқанда, сұралғандардың үштен бірінен астамы ең төменгі жалақы мөлшерін (элеуметтік блок) ұлғайту, агроөнеркәсіптік

кешенді одан әрі дамыту жөніндегі шараларды есте сақтап, мақұлдайды, энергетика саласын дамытуға, протекционистік саясатты жүргізу қажеттілігіне басымдық берілді.

Әрбір оныншы респондент тұрғын үйдің қол жетімділігін қамтамасыз ету шараларын атап өтті, олар әсіресе қала тұрғындары арасында сұранысқа ие. Жас буын жастарды және отбасы институтын жан-жақты қолдау шараларын оң қабылдады. Қазақстан халқы Жолдаудың айтылған шараларын бірінші кезекте іске асыру қажеттігін қолдап қана қоймай, ерекше атап өтеді.

Әлеуметтік салаға назар аудару әрқашан түсінікті – Денсаулық сақтау және медицина (61%), білім беру саласы (29,9%) Павлодар өңірі тұрғындарының назарын аударады [6, 25].

Біздің мемлекетіміздің ұлттық экономикасы үшін аса маңызды міндеттердің бірі – жоғары технологиялық өндірісті дамытуға назар аударғымыз келеді. Ұлттық экономиканы дамытудың барлық негізгі көрсеткіштері (35,8%) өнеркәсіп салаларындағы өндірістің технологиялық деңгейіне тікелей байланысты.

Аймақ тұрғындарын алаңдататын факторлар да анықталады, мысалы, қажетті тауарлар бағасының өсуі; коммуналдық қызметтерге тарифтердің өсуі; жалақының өсуіне қарамастан кірістердің төмендеуі. Мүмкін, дәл осы бағытқа мұқият назар аударудың мағынасы бар шығар.

Зерттеу нәтижелерін қорытындылай келе, зерттеудің гипотезасы расталды деп айтуға болады: Павлодар облысында Мемлекет басшысының Жолдауында ұсынылған іс-шараларды жүзеге асыру үшін орташа қолайлы әлеуметтік-экономикалық жағдай.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Washington G., Annual Message to Congress. State of the Union address. [Электрондық ресурсы]. Url:<https://teachingamericanhistory.org/document/second-annual-message/> (қаралған күні 10.09.2024)
2. Savelyeva N. A Newly Discovered Epistle of Patriarch Hermogenes to Priests and Laity. Вестник Санкт-Петербургского университета Т.69. С.209-232. 2024. [Электрондық ресурсы]. // Url:<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85192732887&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sot=b&sdt=b&s=TITLE-ABS-KEY%28D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%29&sessionSearchId=3069f45387f9d1a0ddd6ab85cd4182f2&relpos=1> (қаралған күні 10.09.2024)
3. Надин А.Н. Роль Посланий президента Российской Федерации федеральному собранию и их влияние на материальную конституцию государства // Вопросы российской юстиции. Право. 2021.
4. Zubov B.B. Политической и юридическое в феномене послания президента РФ федеральному собранию в разрезе 2011-2021 гг. // Власть. 2021.
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995жыл 30 тамыз қабылданған. Алматы: Жеті Жарғы. – 2012 ж. – 96 б.
6. Мемлекет басшысының жыл сайынғы жолдауына Павлодар облысы тұрғындарының қатынасын анықтау. Әлеуметтік зерттеу қорытындысы бойынша талдау баяндамасы. КЕАҚ Торайғыров университеті. Павлодар, 2023.
7. Северин Э. Эксперт: Послание Президента - уникальная белорусская модель политической коммуникации [Электрондық ресурсы]. Url:<https://belta.by/society/>

view/ekspert-poslanie-prezidenta-unikalnaja-belorusskaja-model-politicheskoy-kommunikatsii-558838-2023/ (қаралған күні 10.09.2024)

8. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы [Электрондық ресурс]. Url:<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333> (қаралған күні 10.09.2024)

9. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзі. Url:<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-ulttyk-kuryltaydyn-adiletti-kazakstan-adal-azamat-atty-ekinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1752959> (қаралған күні 10.09.2024)

10. Тұқымов Е. Модернизациялық үдерістер мен құндылықтардың өзгеруінің өзара әсер ету факторлары: шетелдік тәжірибені талдау және Қазақстан // Қоғам және дәуір. Т. 84. № 4. – 2024. 76-91 б.

REFERENCES:

1. Washington G., Annual Message to Congress. State of the Union address. [Elektronдық resurs]. – Url:<https://teachingamericanhistory.org/document/second-annual-message/> (accessed: 10.09.2024)
2. Savelyeva N. A Newly Discovered Epistle of Patriarch Hermogenes to Priests and Laity. Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta T.69. S.209-232. 2024. // Url:<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85192732887&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&sot=b&sdt=b&s=TITLE-ABS-KEY%28D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%29&sessionSearchId=3069f45387f9d1a0ddd6ab85cd4182f2&relpos=1> (accessed: 10.09.2024)
3. Nadin A.N. Rol Poslanij prezidenta Rossijskoj Federacii federal'nomu sobraniyu i ih vliyanie na material'nyu konstituciyu gosudarstva [The Role of the Addresses of the President of the Russian Federation to the Federal Assembly and their] Impact on the Material Constitution of the State // Issues of Russian Justice. Law. 2021.
4. Zubov V.V. Politicheskoy i yuridicheskoe v fenomene poslaniya prezidenta RF federal'nomu sobraniyu v razreze 2011-2021 gg. [Political and legal aspects in the phenomenon of the Russian President's address to the Federal Assembly in the context of 2011-2021] // Vlast'. 2021.
5. Kazakhstan Respublikasynyn Konstituciyasy. 1995zhyl 30 tamyz kaby'ldangan [Constitution of the Republic of Kazakhstan. Adopted on August 30, 1995. Almaty: Zhety Zhargy. – 2012 – 96 p.
6. Memleket basshysynyn zhyl sajyngy zholdauyna Pavlodar oblysy tyrgyndarynyn katynasyn anyktau. Aleumettik zertteu korytyndysy boiynsha taldau bayandamasy [Determining the attitude of the population of Pavlodar region to the annual address of the Head of State. Analytical report based on the results of a social survey]. Toraigrov University of the Republic of Kazakhstan. Pavlodar, 2023.
7. Severin E. Ekspert: Poslanie Prezidenta - unikal'naya belorusskaya model' politicheskoy kommunikacii [Expert: The President's Address is a Unique Belarusian Model of Political Communication]. – Kiru rezhimi : <https://belta.by/society/view/ekspert-poslanie-prezidenta-unikalnaja-belorusskaja-model-politicheskoy-kommunikatsii-558838-2023/> (accessed: 10.09.2024)
8. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevty-n «Adiletti Kazakstannyn ekonomikalyk bagdary» atty Kazakstan xalkyna Zholdauy [President Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address "Economic course of a Just Kazakhstan"] // Url:<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-adiletti-kazakstannyn-ekonomikalyk-bagdary-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy-18333> (accessed: 10.09.2024)
9. Memleket basshysy Kasym-Zhomart Tokaevty-n Yltyk kuryltaidyn «Adiletti Kazakstan – Adal azamat» atty ekinshi otyrysynda soilegen sozi [Speech by Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the second session of the National Congress entitled "Just Kazakhstan – Fair Citizen"] <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-ulttyk-kuryltaydyn-adiletti-kazakstan-adal-azamat-atty-ekinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1752959> (accessed: 10.09.2024)
10. Tykymov Y. Modernizaciya'lyk yderister men kyndylyktardyn ozgeruinin ozara aser etu faktorlary: sheteldik tazhibeni taldau jane Kazakstan [Factors influencing the interaction of modernization processes and changes in values: analysis of foreign experience and Kazakhstan] // Qogam jane dauir T. 84. № 4. – 2024. 76-91 b.

Saule Iskendiroya¹, Saule Zeinolla², Assel Aben³

¹ Branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan in the Akmola Region,

E-mail: 1s.iskendiroya1968@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3596-8831>

(Kokshetau, Kazakhstan)

² Kazakh-German University,

zeinollasaule@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9504-9629>

³ Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan

abena2312@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2594-4940>

(Almaty, Kazakhstan)

ON SOME ISSUES OF ALLOCATING STATE EDUCATIONAL GRANTS AS AN ASPECT OF ENSURING THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Abstract. Higher education in Kazakhstan is a relevant research topic, as it is key to developing the country's human capital. The main objective of this study is to assess the accessibility of higher education and develop recommendations for improving the funding system, taking into account labor market needs. The research focuses on the financial aspects of educational accessibility, including the state grant system and university funding mechanisms.

The scientific significance of this work lies in the analysis of the existing educational grant system in Kazakhstan and its impact on the accessibility of higher education for students from various social groups. The research methodology includes economic-statistical and abstract-logical methods for analyzing data on student financial support and state educational orders.

The study reveals both the positive aspects of the per capita funding system for universities and its limitations, such as the concentration of resources in major universities and possible declines in educational accessibility in certain regions. Study data confirm the need for more precise planning of educational grants to labor market demands.

The practical significance of the work lies in its proposals for enhancing the higher education funding system in Kazakhstan, which will ensure equal access to education and improve its quality. The study's contribution is well-founded recommendations for creating a more balanced system focused on training professionals needed under contemporary conditions.

Keywords: administration, higher education, grant allocation, state educational order, state educational grant, human capital.

Сәуле Искендинова, Сәуле Зейнолла, Әсел Әбен
ҚАЗАҚСТАНДА МЕМЛЕКЕТТІК БІЛІМ БЕРУ ГРАНТТАРЫН
БӨЛУДЕГІ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР ЖОҒАРЫ БІЛІМ САПАСЫН
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ АСПЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Қазақстандағы жоғары білім адам капиталының дамуына үлкен үлес қосатын өзекті тақырып болып табылады. Осы зерттеудің негізгі мақсаты – жоғары білімнің қолжетімділігін бағалау және еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, қаржыландыру жүйесін жетілдіруге арналған ұсыныстарды әзірлеу. Зерттеу білімнің қаржылық қолжетімділігіне, мемлекеттік гранттар жүйесі мен жоғары оқу орындарын қаржыландыру механизмдеріне бағытталған.

Жұмыстың ғылыми маңызы – Қазақстанда бөлінетін мемлекеттік білім гранттары жүйесін және оның әртүрлі әлеуметтік топтардағы студенттер үшін білімге қолжетімділігіне әсерін талдау. Зерттеу әдістемесі – студенттерге қаржылық қолдау көрсету және мемлекеттік білім беру тапсырысын талдауда экономикалық-статистикалық және абстрактілі-логикалық әдістерді қолдану.

Зерттеу барысында жоғары оқу орындарын жан басына қаржыландыру жүйесінің артықшылықтары мен шектеулері, атап айтқанда, ірі университеттерде ресурстардың шоғырлануы және аймақтардағы білімге қолжетімділіктің төмендеу мүмкіндігі анықталды. Зерттеу деректері гранттарды еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес жоспарлау қажеттілігін растайды.

Жұмыстың практикалық маңызы – Қазақстандағы жоғары білімді қаржыландыру жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар, бұл білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз етіп, оның сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысының қосқан үлесі – кадрларды даярлауға бағытталған, қазіргі заман талаптарына бейімделген теңгерімді жүйені құруға арналған негізделген ұсынымдар.

Түйін сөздер: басқару, жоғары білім, гранттарды бөлу, мемлекеттік білім беру тапсырысы, мемлекеттік білім беру гранты, адами капитал.

Сәуле Искендинова, Сәуле Зейнолла, Әсел Әбен
О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГРАНТОВ КАК
АСПЕКТ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Высшее образование в Казахстане является актуальной темой для исследований, поскольку оно играет ключевую роль в развитии человеческого капитала страны. Основной целью данного исследования является оценка доступности высшего образования и разработка рекомендаций по совершенствованию системы финансирования с учетом

потребностей рынка труда. Исследование фокусируется на финансовых аспектах доступности образования, включая систему государственных грантов и механизмы финансирования вузов.

Научная значимость работы заключается в анализе существующей системы образовательных грантов, выделяемых в Казахстане, и её влияния на доступность высшего образования для студентов из различных социальных групп. Методология исследования включает экономико-статистические и абстрактно-логические методы для анализа данных о финансовой поддержке студентов и государственном образовательном заказе.

В ходе исследования выявлены как положительные стороны системы подушевого финансирования вузов, так и её ограничения, такие как концентрация ресурсов в крупных университетах и возможное ухудшение доступности образования в регионах. Данные исследования подтверждают необходимость более точного планирования образовательных грантов в соответствии с потребностями рынка труда.

Практическая значимость работы заключается в предложениях по улучшению системы финансирования высшего образования в Казахстане, что позволит обеспечить равный доступ к образованию и повысить его качество. Вклад исследования – это обоснованные рекомендации для создания более сбалансированной системы, ориентированной на подготовку кадров, востребованных в современных условиях.

Ключевые слова: управление, высшее образование, распределение грантов, государственный образовательный заказ, государственный образовательный грант, человеческий капитал

Introduction

Higher education in Kazakhstan has become one of the most significant topics of discussion in recent years. In Kazakhstan, higher education is provided by various universities and colleges, both public and private. The educational system is based on the Bologna approach, which enables students to receive education in line with international standards, as most universities undergo the necessary accreditation.

Currently, Kazakhstan offers various levels of higher education, including bachelor's, master's, and doctoral programs. Students have the opportunity to choose a specialty and field of study that aligns with their interests and professional goals.

However, it is essential to assess higher education in Kazakhstan in terms of its accessibility to all population segments, particularly its financial accessibility. This study explores issues related to the accessibility of higher education associated with state funding in Kazakhstan.

Financial accessibility is one of the main components of educational accessibility. In Kazakhstan, the government actively provides educational grants that fully or partially cover tuition costs. The grant system includes support for students from vulnerable groups, such as students from rural areas, orphans, and

people with disabilities, among others.

Kazakhstan actively works to improve the accessibility of higher education through grants. However, several challenges require careful attention when planning state educational orders to meet labor market needs and current trends.

Review

Let us consider approaches to funding higher education that exist globally, which provide various financial mechanisms to support students, making higher education more accessible.

A review of works by T. Sedash, E. Kameneva [1], A.A. Aryn [2], D.A. Ashirbekova, and G.Zh. Nurmukhanova [3] analyzing the funding practices of higher education in various countries helps structure the existing approaches to financing education in higher education systems:

1. Free Education: In countries such as Germany, Norway, and Finland, public universities provide free education for everyone, including certain categories of international students. Governments fully cover educational expenses, with students paying only minimal administrative fees. These countries strive to make education accessible to all, regardless of financial status.

2. Grant and Scholarship System: In the USA and Canada, certain students receive grants or scholarships. The Pell Grant program in the USA provides financial aid to low-income students. In Canada, the national scholarship system, such as the Vanier Canada Graduate Scholarships, supports graduate researchers.

3. Educational Loans: In countries like the USA and the UK, students can take educational loans with deferred payment until employment. In the USA, programs such as the Federal Student Loan Program allow students to pay tuition after employment.

4. Combined System: In France and Italy, students partially pay for education, with the remainder covered by government subsidies. This model helps ensure access to education while maintaining universities' financial sustainability.

These countries actively support students by providing financial assistance and enabling opportunities to study with minimal costs.

For instance, the UK, USA, and Sweden use per capita university funding mechanisms to distribute budgetary funds among universities based on the quality and accessibility of education. Universities receive funding based on the number of students, motivating them to improve the quality of educational services.

The experience of these countries served as a model for implementing a more effective distribution of state resources for higher education in Kazakhstan.

The financing of higher education from the state budget was previously carried out through the allocation of annual direct transfers to universities, proportional to the declared number of students enrolled under the state educational order at the beginning of the period. This approach had certain drawbacks, such as the justification of the allocated funds based on the results of relevant monitoring and control, which was regulated through annual withdrawals or subsidies according to the actual number of such students. Consequently, this led to excessive financial movements across budgetary levels.

As noted by Adambekova A.A. and Amankeldi N.A. [4], when examining the level of state involvement in the education sector in Kazakhstan, the issue of significant underfunding of the higher education system had already emerged. It was observed that the training of specialists did not meet the demands and realities of the labor market, nor did it align with the requirements for economic and social development. This situation necessitated the effective redistribution of resources to enable an expansion of state funding.

One such approach was the introduction of per capita financing in the higher education system in 2023. The per capita funding system in Kazakhstan is based on the principle that university funding depends on the number of students who have received a state educational grant on a competitive basis. This creates a fairer system for budget allocation among universities and encourages them to attract more students by improving the quality of educational services.

The main principles of the per capita funding system are:

1. Funding is proportional to the number of students.
2. Budget allocation considering the demand for educational programs.
3. Encouraging competition among universities to improve quality.

This funding system has several advantages: it increases university accountability for educational outcomes, fosters competition among institutions, leads to service quality improvement, and ensures efficient use of budget funds. However, there are some drawbacks, such as the concentration of funding in large universities, which may reduce access to education in remote areas, potentially worsening the situation in sparsely populated regions where universities struggle to attract students, as most high school graduates choose metropolitan areas for higher education.

The current economic and demographic conditions in the country highlight the importance of aligning the state educational order with labor market needs. It should be noted that the topic of grant allocation remains largely underexplored despite its relevance. The main hypothesis of this research is that there is an imbalance in the quantitative formation of the state educational order with labor market requirements. This study will focus on analyzing this hypothesis.

Methodology

Various scientific methods were applied throughout this study to collect, examine, process, and analyze information. The approaches used include:

- Causal analysis to identify relationships and causes for increased performance indicators.
- Economic-statistical method for processing quantitative data.
- Abstract-logical analysis for synthesizing information and constructing theoretical conclusions.
- Comparative method to compare data and identify differences.
- Systematic analysis for a comprehensive examination of the research object.

Economic-statistical and abstract-logical methods were employed to monitor and evaluate the performance of universities, analyzing the current state of Kazakhstan's higher education system and studying its development trends.

Economic-statistical methods enabled quantitative data assessment, while the abstract-logical method was used to identify existing issues and develop recommendations for improving the planning system for the state educational order in higher education.

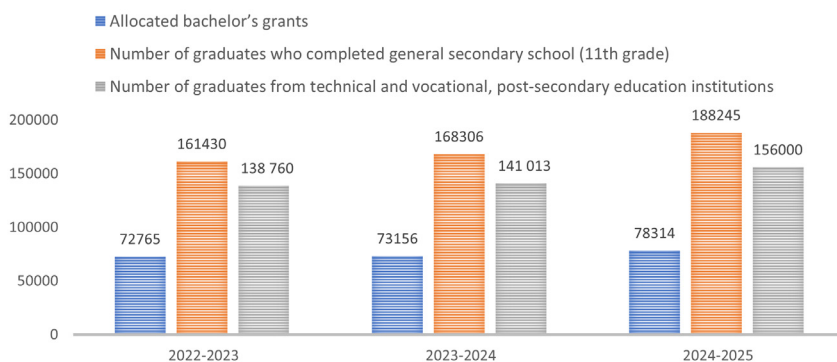
Data visualization through diagrams made it easier to perceive and track indicator dynamics presented in the study. Analyzing Kazakhstan's regulatory documents ensured that the research conclusions were well-founded and relevant.

The information base consisted of data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan, as well as published works by economists, legislative, and program documents. This research seeks to address the challenges the current higher education system faces. Despite the existence of a system for forming the state educational order in higher education, there is still a need to review its effectiveness, convenience, transparency, and adaptability to new conditions.

Results and Discussion

To analyze the current situation in ensuring financial accessibility of higher education in Kazakhstan, we will begin by examining the trends in high school and technical and vocational education (TVE) graduates, who represent potential applicants for universities. According to Figure 1, in 2022, 2023, and 2024, the number of high school graduates and grants for university education in Kazakhstan continues to grow, reflecting the increasing demand for higher education.

Figure 1. Dynamics of secondary school and TVET graduates and the number of grants allocated to higher education

Note: Compiled by the authors based on [7,8,9]

In 2022, over 161,430 students graduated from high schools in Kazakhstan, along with 138,760 graduates from TVE and post-secondary institutions. In 2023, the number of high school graduates increased to 168,306, while TVE and post-secondary graduates reached 141,013. This growth is attributed to demographic factors and an increase in students completing high school. On average, around 15%

of TVE graduates pursue university education. [5] Consequently, approximately 37% of high school and TVE graduates can access university education through government-funded grants.

In 2024, the number of high school graduates continued to rise, reaching 188,245, along with about 156,000 TVE graduates. This increase, on one hand, ensures a higher quality for first-year students; on the other hand, it significantly raises competition for educational grants, underscoring the need for measures to meet the growing demand for higher education. [6]

An analysis of the dynamics of allocated educational grants in the Republic of Kazakhstan in Table 1 shows positive dynamics in general, an increase from 73,174 for undergraduate degrees (except for grants allocated for foreign citizens) in 2022 to 78,314 in 2024 [6,7]. These measures are aimed at making education accessible to more students and supporting industries that require highly qualified specialists.

Table 1. Dynamics of state orders for training specialists with higher education

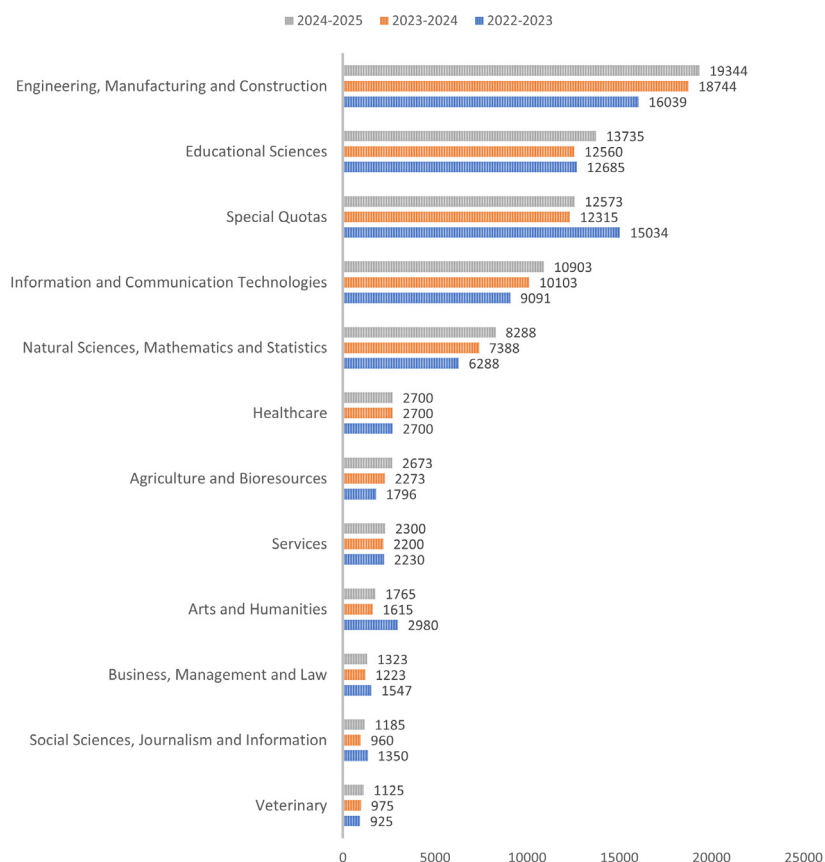
	Codes and Classification of Study Fields	State order		
		2022-2023	2023-2024	2024-2025
1	6B01 Education Sciences	12685	12560	13735
2	6B02 Arts and Humanities	2980	1615	1765
3	6B03 Social Sciences, Journalism, and Information	1350	960	1185
4	6B04 Business, Management, and Law	1547	1223	1323
5	6B05 Natural Sciences, Mathematics, and Statistics	6288	7388	8288
6	6B06 Information and Communication Technologies	9091	10103	10903
7	6B07 Engineering, Processing, and Construction Industries	16039	18744	19344
8	6B08 Agriculture and Bioresources	1796	2273	2673
9	6B09 Veterinary Science	925	975	1125
10	6B11 Services	2230	2200	2300
11	Reserve	100	100	100
12	Differentiated Grants with Partial Tuition Coverage			300
	Total MNVO (Ministry of Science and Higher Education)	55430	58141	63041
13	6B10 Healthcare	2700	2700	2700
	Total MZ (Ministry of Health)	2700	2700	2700
	Total MNVO and MZ	58130	60841	65741
14	For training citizens of the Republic of Kazakhstan from rural areas relocating to regions designated by the Government of Kazakhstan.	1394	3653	3903
15	For training youth from densely populated, western, and newly established regions in leading higher education institutions.	10000	5000	5000
16	For training students at Nazarbayev University.	1250	1192	1250
17	For training students in the preparatory department at Nazarbayev University.	550	600	550
18	For training students at branches of foreign universities.	340	370	620

19	For training students in higher and postgraduate educational institutions under trust management (NAO "North Kazakhstan University named after Manash Kozybayev")	1500	1500	1250
	Total Additional Categories for Kazakhstan Citizens	15034	12315	12573
	Total Bachelor's Degree	73164	73156	78314

Note: Compiled by the authors based on [7,8,9]

The analysis of the structure of the allocated grants in Figure 2 shows that annually for the last three years the largest share is in the training areas 6B07 Engineering, Manufacturing, and Construction (28-31%), 6B01 Pedagogical Sciences (18%), 6B06 Information and Communication Technologies (13-14%), which is due to the focus of the economy on the development of industry, digitalization and the growing birth rate, which will lead to a demand for teachers in different areas. Traditionally, the smallest share in the volume of allocated grants is in 6B09 Veterinary Science (1%), 6B03 Social Sciences, Journalism and Information (1-2%), 6B04 Business, Management and Law (2%).

Figure 2. Dynamics of the allocation of state educational grants of bachelor's degree in the context of training directions

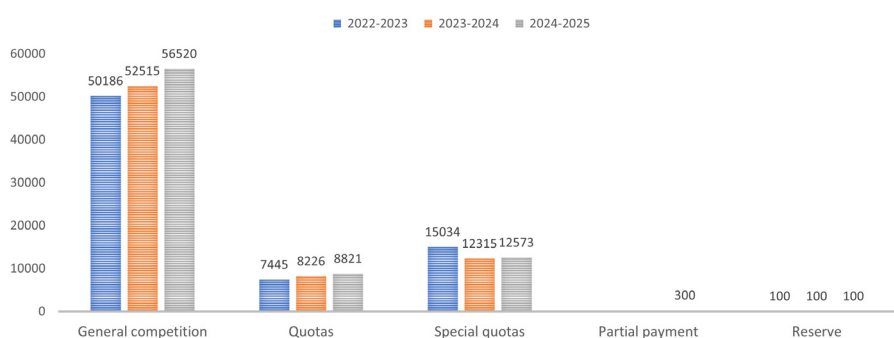
Note: Compiled by the authors based on [7,8,9]

Data dynamics shows a significant increase in grants in the training areas 6B07 Engineering, Manufacturing and Construction (increase from 16039 in 2022 to 19344 in 2024), 6B01 Educational Sciences (increase from 12685 in 2022 to 13735 in 2024), 6B06 Information and Communication Technology (increase from 9091 in 2022 to 10903 in 2024), 6B05 Natural Sciences, Mathematics and Statistics (increase from 6288 in 2022 to 8288 in 2024), 6B09 Veterinary Science (increase from 925 in 2022 to 1125 in 2024). At the same time, the number of grants allocated to the training of doctors remains unchanged - 2,700 annually and the number of grants allocated to the training areas 6B03 Social Sciences, Journalism and Information (from 1,350 in 2022 to 1,185 in 2024), 6B04 Business, Management and Law (from 1,547 in 2022 to 1,323 in 2024), 6B02 Arts and Humanities (from 2,980 in 2022 to 1,765 in 2024) has decreased.

Funding of educational grants for higher education is provided by the Ministry of Health of the RK and the Ministry of Science and Higher Education of the RK.

The main share of grants is for those allocated through general competition, which increased from 69% in 2022 (50186 grants) to 72% in 2024 (56520 grants). The quota of grants for different categories of population, such as applicants from rural areas, orphans, children from large families, and persons with disabilities is designed to ensure fairness in distribution and provide training opportunities for socially vulnerable categories of citizens. 10-11% is allocated to quotas within the training areas, the share of special quotas decreased from 21% in 2022 to 16% in 2024, an annual reserve of 100 quotas is envisaged, and in 2024, for the first time, differentiated grants with partial payment of tuition fees (300 grants) are allocated, which imply joint participation in financing the education of the student and the state (Figure 3).

Figure 3. Dynamics of distribution of state educational grants of bachelor's degree in the context of training directions

Note: Compiled by the authors based on [7,8,9]

There are also special quotas in the list of state order, presented in Figure 4 (15034 grants in 2022-2023, 12315 grants in 2023-2024, 12573 grants in 2024-2025), namely:

- For training of citizens of the Republic of Kazakhstan from among rural

youth resettling in the regions determined by the Government of the Republic of Kazakhstan (tripling from 1394 in 2022 to 3903 in 2024).

- For training in leading higher education institutions for young people from densely populated and western and newly created regions (decrease from 10,000 in 2022 to 5,000 in 2024).

- To train students at the preparatory department of Nazarbayev University (1,250 grants).

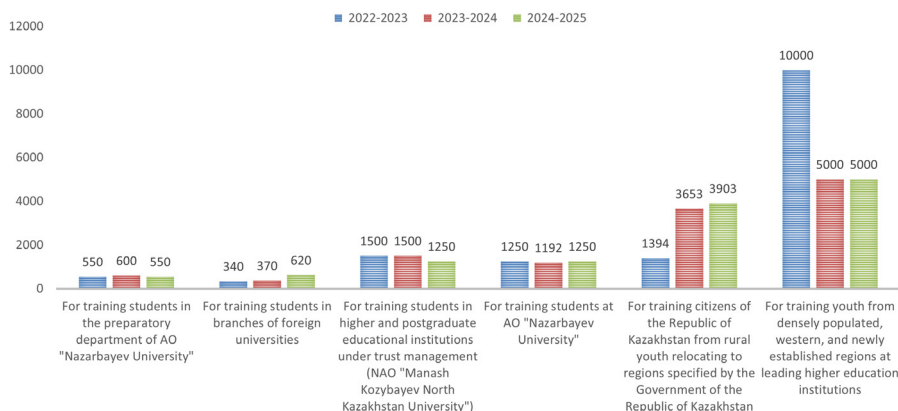
- For training students in branches of foreign universities (a 1.8-fold increase from 340 in 2022 to 640 in 2024).

- For the education of students in organizations of higher and postgraduate education, which are under trust management (NAO "North Kazakhstan University named after Manash Kozybaev") (1500-1250 grants)

- На обучение студентов в АОО «Назарбаев Университет» (550 грантов).

These indicators are associated, among other things, with the general economic situation in the regions affected by floods in the spring of 2024, an increase in the number of branches of foreign universities in Kazakhstan.

Figure 4. Dynamics of allocation of special quotas

Note: Compiled by the authors based on [7,8,9]

In addition, there is an item of expenditure on education of foreign citizens and persons of Kazakh nationality living outside Kazakhstan, which are not taken into account in this study, as they are not of interest to school and college graduates within the country.

The system of distribution of educational grants of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is a key mechanism that allows talented applicants to access higher education. State educational grants are provided on a competitive basis and are distributed among the most successful school leavers based on their results of the Unified National Test (UNT). The main purpose of this system is to support students with high academic performance and ensure equal access to education regardless of social and economic status.

The distribution takes into account test results as well as the chosen specialties. The distribution of grants also takes into account the prioritization of certain specialties that the state considers important for the socio-economic development of the country. As noted earlier, the largest number of grants is allocated to engineering and IT fields, while humanities and social sciences receive less funding.

Despite the positive aspects of the system, some shortcomings are criticized by the public and experts. Let us focus on the problem of the concentration of grants on certain specialties such as IT, engineering, education, and medicine, so 60% of all grants were allocated to technical and engineering specialties in 2024. While this is in the national interest, students who choose humanities and social sciences receive fewer opportunities. This leads to an imbalance in the distribution of grants, and talented students who seek to develop in other fields may face a lack of financial support.

Planning the state order for training specialists with higher education in accordance with the needs of the labor market is an important task for any country, including Kazakhstan. Effective planning makes it possible to prepare the personnel demanded in the labor market and reduce the imbalance between labor supply and demand.

To test the hypothesis we will analyze employment in the labor market of Kazakhstan. So in the sphere of wholesale and retail trade and repair of cars and motorcycles employed 1 540 743 people (or 16.76%) of all employed, in education - 1 192 500 people (or 12.98%), in industry 1 162 323 - people (or 12.65%), in agriculture, 1,061,205 persons (or 11.55%) in agriculture, forestry and fishery, 669,893 persons (or 7.29%) in transportation and warehousing, 644,678 persons (or 7.01%) in construction, and 570,494 persons (or 6.21%) in health care and social services.

At the same time, the smallest number of employed persons was in financial and insurance activities - 205,458 persons (or 2.24%), information and communication - 187,653 persons (or 2.04%), real estate operations - 156,053 persons (or 1.7%) and arts, entertainment, and recreation - 155,277 persons (or 1.69%). (See Table 2)

Table 2. Dynamics of state orders for training specialists with higher education

	Arts, Entertainment and Recreation		Including:			
			higher and postgraduate education		technical and vocational education	primary, basic, and general secondary education
	person	%	person	% of employees in the industry		
Employed Population, Total	9 190 346	100,00	3 864 185	42	4 768 724	557 437
including:						

Wholesale and Retail Trade; Repair of Motor Vehicles and Motorcycles	1 540 743	16,76	553 932	36	915 154	71 657
Education	1 192 500	12,98	774 378	65	372 762	45 360
Industry	1 162 323	12,65	408 754	35	717 226	36 343
Agriculture, Forestry, and Fishing	1 061 205	11,55	200 103	19	607 832	253 270
Transportation and Storage	669 893	7,29	213 230	32	444 206	12 457
Construction	644 678	7,01	187 102	29	392 717	64 859
Healthcare and Social Services	570 494	6,21	276 763	49	285 149	8 582
Public Administration and Defense; Mandatory Social Security	507 705	5,52	328 242	65	167 820	11 643
Provision of Other Types of Services	351 052	3,82	141 035	40	194 082	15 935
Professional, Scientific, and Technical Activities	286 448	3,12	174 394	61	109 178	2 876
Administrative and Support Services Activities	280 768	3,06	123 506	44	146 983	10 279
Accommodation and Food Services	218 096	2,37	65 568	30	139 535	12 993
Financial and Insurance Activities	205 458	2,24	126 242	61	76 924	2 292
Information and Communication	187 653	2,04	127 536	68	59 122	995
Real Estate Activities	156 053	1,70	87 285	56	64 801	3 967
Arts, Entertainment, and Recreation	155 277	1,69	76 115	49	75 233	3 929

Note: Compiled by the authors based on [7,8,9]

At the same time, the structure of the employed with higher education differs, so if on average only 3 864 185 employees or 42% have higher education, the highest indicator is in the field of information and communication - 127 536 people or 68% of those employed in this field, as well as a high rate in public administration, defense, and compulsory social security (65%), education (65%), financial and insurance activities (61%), while the lowest proportion of employees with higher education in agriculture, forestry, and fisheries (19%) and construction (29%). In the sphere of industry, the number of specialists with higher education is 35%.

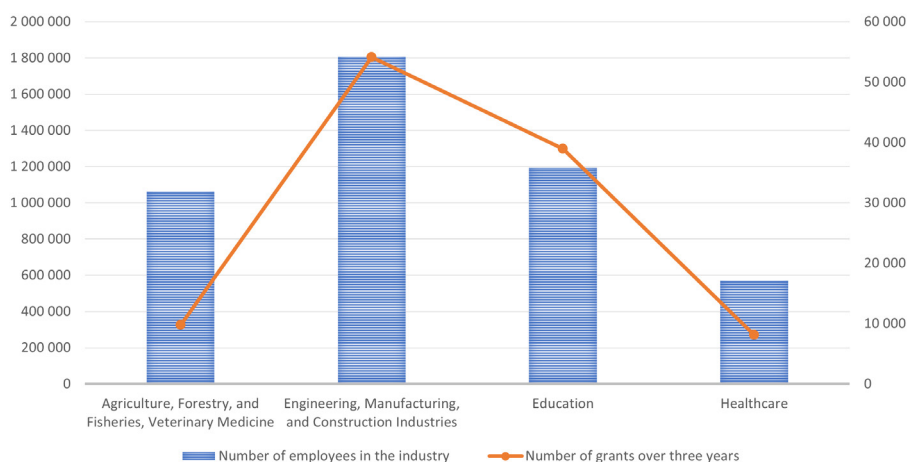
Let us compare these indicators with the number of state educational grants allocated to these spheres.

Thus, Figure 5, where we have combined some groups of the employed for a more convenient grouping for analysis, shows that the number of grants allocated over the three years for the respective field of activity ranges from 0.92% to 3.27% of the number of the employed. Thus, the lowest indicator is in the sphere

of agriculture, forestry, and fishery (0.92%), and the highest indicator is in the sphere of education (3.27%), while in the sphere of engineering, manufacturing and construction industries the number of grants allocated is 3% of the employed, and in the sphere of health care 1.42%. These data can be considered correct with a certain degree of relativity, as it is impossible to establish how many of the employed have education in this particular sphere. Analysis of the rest of the sectors causes certain difficulties because the classification of employment and areas of higher education training have differences, for example, it is difficult to determine with which area of training can be compared the indicators of the sphere "Activities in the field of administrative and educational support services", etc.

In addition, one of the conclusions can be that such several allocated grants in agriculture, forestry, and fisheries, which is only 0.92% of the number of employed, in the future may hurt the qualitative composition of labor resources in this area, as there will not be sufficient renewal of personnel with higher education over time due to the aging of the population and migration processes. This may hurt the development of the industry as a whole, as qualified personnel should ensure the effective development of agriculture, forestry, and fisheries, as agriculture in Kazakhstan is one of the most important sectors of the economy, requiring a constant inflow of qualified personnel.

Figure 5. Comparative data on some industries in terms of the number of employed persons and grants allocated for higher education in 2022-2024

Note: Compiled by the authors based on [7,8,9]

The data also show that even though the number of people employed in agriculture, forestry, and fisheries 1,061,205 people is 1.8 times less than the number of people employed in engineering, manufacturing, and construction industries (1,807,001 people, while the number of grants allocated over three years is respectively 5.5 times less (9,767 vs. 54,127 grants).

In Kazakhstan, industry plays an important role in the economy, and its successful development requires qualified engineering personnel. However, there

is a gap between the needs of the labor market and the number of engineering graduates. We consider it important to note that not all university graduates work in their chosen specialization. Even though the government of Kazakhstan has increased the number of educational grants for engineering specialties, many of the graduates do not find a job in their specialty or have to undergo additional training at workplaces.

Only education and health care are legally enshrined in the relevant sphere, so the question arises about the effectiveness of the existing system of distribution of the state educational order by areas of training, especially in areas where there is no compulsory training in the direction of training.

Conclusions and recommendations

Thus, although Kazakhstan has mechanisms for distributing educational grants based on priority sectors of the economy, which allows to orient of the education system to the needs of the market, however, the implementation of this mechanism faces challenges such as insufficient flexibility of the system and slow adaptation to changes in the market. The state needs closer cooperation with business and analysis of long-term trends to meet the current and future needs of the labor market.

There are several approaches to determining the future needs of the labor market in specialists:

- Current Trend Analysis: Assessment of current trends in the economy and the labor market (digitalization, transition to a green economy).
- Data-driven forecasting: Using big data, artificial intelligence, and econometric models to forecast demand for different professions.
- Business Surveys and Consultation: Working closely with employers to determine their workforce needs.
- Modeling demographic change: Taking into account population aging and migration processes.

Labor Market Forecasts

Based on global trends and changes in the economy and technology, labor market forecasts for the coming decades indicate an increasing demand for specialists in the following areas:

- Information Technology (IT): With the growth of digitalization and automation, there will be a high demand for specialists in programming, cybersecurity, and data analysis.
- Green Economy: Experts anticipate significant demand for environmental scientists, renewable energy engineers, and sustainability specialists.
- Healthcare: Due to an aging population, the need for healthcare professionals, including doctors, nurses, and pharmacists, is expected to rise.
- Education: The demand for educators, especially in technical and scientific disciplines, will remain high.

These data demonstrate that the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan aims to encourage the training of specialists in strategically important sectors such as engineering, education, and healthcare. However, fields like

agriculture and veterinary science face less competition for grants, while high-achieving high school graduates with solid scores on the UNT (Unified National Testing) and a strong background in social sciences, humanities, law, and arts experience intense competition due to the limited number of grants allocated to these fields. Although the country also needs highly qualified economists, lawyers, and other professionals, the grant distribution remains minimal in these disciplines.

According to data from the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of Kazakhstan, the country's industry urgently needs a high number of engineers and technical specialists to support digitalization and transition to new industrialization, particularly in sectors such as:

- Mining Industry (mining engineers, automation specialists),
- Energy (renewable energy engineers),
- Mechanical Engineering and Metallurgy (design engineers, technologists),
- Oil and Gas (petroleum engineers, equipment maintenance specialists).

However, as practice shows, there remains a substantial gap between labor market needs and the level of specialist training provided by universities, often failing to ensure quality employment in chosen fields. This calls into question the efficiency of budget funds allocated for training higher education specialists.

The educational grant distribution system in Kazakhstan plays a crucial role in ensuring access to higher education. However, to enhance its effectiveness, it is necessary to address existing challenges, particularly in improving collaboration between the Ministry of Science and Higher Education and the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan to determine the actual demand for specialists in the labor market. This includes:

- a more balanced distribution of grants across specialties, considering modern Big Data analysis capabilities, which aggregate data from various government and business databases;
- the use of artificial intelligence for multi-year forecasting, taking into account labor market trends and demographic processes.

Moreover, the system's quality must be supported by ensuring high-quality education at universities and developing new approaches to the employment of graduates who received state-funded education. Only by these means can the state educational order system fully achieve its mission of supporting talented students, developing human capital, and meeting the labor market's demands for skilled workers in Kazakhstan.

Acknowledgments and Conflict of Interest

This article was prepared as part of the project BR21882434, "A Systematic Approach to Monitoring, Analyzing, and Assessing the Quality of Higher Education in Kazakhstan," funded by the targeted funding program of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for scientific and/or scientific-technical programs for 2023-2025.

REFERENCES:

1. Sedash T., Kameneva E. Analiz mirovoj i rossijskoj praktiki finansirovaniya vysshego obrazovaniya [Funding for Higher Education: International and Russian Experience]. Rossijskij vneshejekonomicheskij vestnik. [Russian Foreign Economic Journal]. 5. 50-58 (2021), <https://doi.org/10.24411/2072-8042-2021-5-50-58> [in Russian]
2. Aryn Ə.A. Sravnitel'nyj analiz finansirovaniya vysshego obrazovaniya v razlichnyh stranah [Comparative analysis of financing of higher education in different countries]. [Central Asian Economic Review]. 4. 112-126 (2018), [in Russian]
3. Ashirbekova D.A., Nurmuhanova G.Zh. Finansirovanie vysshego obrazovaniya v kontekste novyh vyzovov. [Financing high education in the context of new challenges]. Vestnik universiteta «Turan» [Bulletin of "Turan" University]. 1. 297-305 (2022), <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-1-297-305> [in Russian]
4. Adambekova A. A., Amankeldi N. A. (2016). Finansirovanie sistemy obrazovaniya Kazakhstana (dinamika rashodov na obrazovanie: otechestvennyy i mezhdunarodnyy opyt) [Financing of the education system in Kazakhstan (dynamics of education expenditures: domestic and international experience)]. Nauchnyy rezultat. Ekonomicheskie issledovaniya, 1(7). // URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/finansirovanie-sistemy-obrazovaniya-kazakhstana-dinamika-rashodov-na-obrazovanie-otechestvennyy-i-mezhdunarodnyy-opyt>
5. Oficial'nyj sayt Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] - <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/publications/6390/> (accessed 30.11.2023)
6. ENT-2024: po itogam 4 dnej testirovanie proshli bolee 7 tys abiturientov [ENT-2024: Over 7,000 Applicants Completed Testing After Four Days] URL:<https://primeminister.kz/ru/news/ent-2024-po-itogam-4-dney-testirovanie-proshli-bolee-7-tys-abiturientov-28446> (accessed 25.10.2024).
7. O raspredelenii gosudarstvennogo obrazovatel'nogo zakaza na podgotovku kadrov s vysshim i poslevuzovskim obrazovaniem v razreze grupp obrazovatel'nyh programm na 2021-2022, 2022-2023, 2023-2024 uchebnye gody [On the Allocation of the State Educational Order for Training Personnel with Higher and Postgraduate Education by Groups of Educational Programs for the 2021-2022, 2022-2023, and 2023-2024 Academic Years]. Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 2 ijulja 2021 goda № 316 [Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100023268> (accessed 25.09.2024).
8. O raspredelenii gosudarstvennogo obrazovatel'nogo zakaza na podgotovku kadrov s vysshim i (ili) poslevuzovskim obrazovaniem v razreze grupp obrazovatel'nyh programm na 2024-2025, 2025-2026, 2026-2027 uchebnye gody [On the Allocation of the State Educational Order for Training Personnel with Higher and/or Postgraduate Education by Groups of Educational Programs for the 2024-2025, 2025-2026, and 2026-2027 Academic Years]. Prikaz Ministra nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan ot 26 aprelja 2024 goda № 193 [Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan]. URL:<https://adilet.zan.kz/rus/docs/G24HN000193> (accessed 25.09.2024).
9. Oficial'nyj sayt Bjuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan [Official website of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. URL:<https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-edu-science-inno/> (accessed 30.10.2024)

**Руслан Сабденов¹, Гаухар Абдрахманова²,
Дулат Өтеғали³**

*¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
саясаттану кафедрасының докторанты
e-mail: sabdenov.r.a.22@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7181-3653>*

*² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану
кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
e-mail: gauhar-abdrahmanova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-7648-8063>
(Астана, Қазақстан)*

*³ «Еңбек ресурстарын дамыту орталығы» АҚ, жетекші сарапшы
e-mail: otegalidulat@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-5356-737X>
(Астана қ., Қазақстан)*

ЖЕРГІЛІКТІ ДЕНГЕЙДЕГІ ЭЛЕКТРОНДЫ ДЕМОКРАТИЯ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРІБЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АХУАЛ

Андатпа. Еңбекте бүгінгі күні маңыздылығы мен қажеттілігі жағынан алғанда мемлекет пен қоғам үшін басты мәселелердің біріне айналған электронды демократия, оның түсінігі мен қағидаттары, әлемдік тәжірибе мен Қазақстандағы осы бағыттағы қадамдар, нәтиже мен даму перспективасы туралы айтылады. Мақалада зерттеудің салыстырмалы талдау және қосалқы статистикалық деректерді талдау әдісі қолданылады. Жергілікті жерлерде билік пен адамдар арасындағы қарым-қатынастың осы жаңа түрін ендіру барысындағы қиыншылықтар мен кедергілердің объективті және субъективті себептері анықталып, талдаулар жасалады және ұсынымдар беріледі.

Түйін сөздер: электронды демократия, электронды үкімет, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, цифрландыру.

Руслан Сабденов, Гаухар Абдрахманова, Дулат Өтеғали ЭЛЕКТРОННАЯ ДЕМОКРАТИЯ НА МЕСТНОМ УРОВНЕ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В работе рассказывается об электронной демократии, ее понимании и принципах, мировом опыте и шагах в этом направлении в Казахстане, о результатах и перспективах развития, которые сегодня стали одной из главных проблем для государства и общества с точки зрения важности и необходимости. В статье используются такие

методы исследования, как сравнительный анализ и анализ вторичных статистических данных. Будут выявлены и анализированы объективные и субъективные причины трудностей и препятствий в ходе внедрения этого нового вида взаимоотношений между властью и людьми на местах, а также предложены рекомендации.

Ключевые слова: *электронная демократия, электронное правительство, информационно-коммуникационные технологии, цифровизация.*

Ruslan Sabdenov, Gaukhar Abdrakhmanova, Dulat Otegali
E-DEMOCRACY AT THE LOCAL LEVEL: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND THE SITUATION IN KAZAKHSTAN

Abstract. The work tells about e-democracy, its understanding and principles, world experience and steps in this direction in Kazakhstan, about the results and prospects of development, which today have become one of the main problems for the state and society in terms of importance and necessity. The article uses such research methods as comparative analysis and analysis of secondary statistical data. Objective and subjective reasons for difficulties and obstacles in the implementation of this new type of relationship between government and people in the field will be identified and analyzed, as well as recommendations will be proposed.

Keywords: *E-democracy, e-government, information and communication technologies, digitalization.*

Кіріспе

Бүгінгі мемлекеттік басқару жүйесінде электронды демократия (e-democracy) мемлекет пен қоғам арасындағы өзара әрекеттестікті нығайтудың маңызды тетігі ретінде жиі қарастырылады. Дәстүрлі саяси қатысу тәсілдерінен айырмашылығы – мұнда азаматтарды қамту аясы кең, процестер ашық, ал уақыт пен қаржы шығындары азаяды. Осы себепті электронды демократия тек ұлттық деңгейде ғана емес, жергілікті деңгейде де кеңінен қолданыс табады. Өйткені шешімдер жергілікті қауымдастыққа тікелей қатысты және олардың күнделікті өміріне әсер етеді. Мәселен, электронды дауыс беру платформаларын, онлайн қоғамдық тыңдауларды, электронды петициялар мен тұрғындар арасындағы цифрлық кеңестерді енгізу азаматтардың муниципалдық саясатқа ықпал ету мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді.

Бұл тақырыптың өзектілігі бірнеше факторға байланысты. Біріншіден, технологиялардың үздіксіз дамуы және интернетке қол жеткізудің кеңеюі жергілікті билік органдарынан цифрлық сервистер мен интерактивті қатысу құралдарын күту деңгейін арттырады. Халықаралық электр байланысы одағының (ITU) соңғы мәліметтеріне сүйенсек, 2024 жылдың қорытындысы бойынша әлемде шамамен 5,5 миллиард интернет пайда-

ланушы болады, бұл – жер шары халқының 68% құрайды [1, 9 б.]. Жылдан жылға бұл көрсеткіш өсіп келеді, ал сонымен бірге онлайн байланыстар, деректермен алмасу және шешімдерді бірлесіп қабылдау ауқымы да кеңейе түсуде. Екіншіден, COVID-19 пандемиясы және онымен байланысты әлеуметтік байланыстарға қойылған шектеулер жергілікті басқару органдарын ең алдымен цифрлық шешімдерді белсенді іздеуге итермеледі. Халықаралық тәжірибе жергілікті өзін-өзі басқару саласында азаматтармен диалогты жеңілдетуге, онлайн бюджеттеуді енгізуге және жергілікті әкімдіктер жұмысына қоғамдық бақылауды күшейтуге бағытталған инновациялық жобалардың саны көптеп жүзеге асатынын көрсетіп отыр.

2024 жылы БҰҰ-ның Электрондық үкіметті дамыту жөніндегі есебіне (UN E-Government Survey 2024) сүйенсек, 2022 жылғы көрсеткіштермен салыстырғанда 2024 жылы әлемдегі электронды үкімет дамуы бойынша артта қалған халықтың бөлігі 45%-дан 22,4%-ға азайды. Алайда цифрлық жетілу деңгейі жоғары және төмен елдер арасындағы алшақтық әлі де сақталады. Әсіресе Африка мен Океания құрлықтарында бұл айқын байқалады [2, 23 б.]. Соның салдарынан электронды қатысу платформаларын енгізу әлеуеті әр өңірде әркелкі. Дегенмен жалпы үрдіс тіпті инфрақұрылымы салыстырмалы түрде әлсіз аудандарда да электронды құралдар санының тұрақты өсуін дәлелдейді. Мысалы, 2022 және 2024 жылдар аралығындағы кезеңде қалалық порталдарда азаматтардың онлайн-қатысу тетіктерін енгізу көрсеткіштерінің айтарлықтай өскені байқалды. Атап айтқанда, онлайн-дискуссиялардың үлесі 32%-дан 42%-ға дейін артты [2, 175 б.]. Бұл жергілікті деңгейде тікелей демократия мен қатысуға негізделген басқарудың электронды формаларына жаһандық сұраныстың артып келе жатқанын аңғартады.

Тағы бір маңызды себеп – бүгінгі қоғамдардағы басқарудың ашықтығына және биліктің азаматтар алдындағы есептілігіне деген сұраныстың күшеюі. Муниципалитеттерде қолданылатын электронды платформаларда тұрғындар тек ұсынымдар мен жобаларды айтып қана қоймай, олардың жүзеге асу кезеңдерін, бюджет шығыстарын және орындалу барысын да бақылай алады. Бұл жергілікті өзін-өзі басқару институттарына деген сенімді арттырады, ал офлайн кездесуге негізделген дәстүрлі тәсілдер азаматтар үшін онша қолайлы болмауы мүмкін.

Қазақстан үшін де жергілікті деңгейде электронды демократияны дамыту мәселесі аса маңызға ие болып отыр. Бір жағынан, мемлекет «Цифрлы Қазақстан» және басқа да бастамалар аясында цифрлық трансформацияны белсенді алға жылжытуда. Екінші жағынан, азаматтық қоғам жергілікті басқарудың ашықтығы мен тиімділігіне қойылатын талаптарды күшейтіп келеді. Қазіргі уақытта елімізде өтініш беру, абаттандыру жобаларына дауыс беру, қоғамдық петицияларға қол жинау және жергілікті сауалнамалар жүргізу сияқты электронды сервистер енгізіле бастады. Десе де, қол жеткізген жетістіктермен қатар, халықтың бір бөлігінің цифрлық дағдыларының жетіспеушілігі, аймақтардағы телекоммуникациялық инфрақұрылымның біркелкі дамымауы және электронды қатысу ны-

сандарын құқықтық тұрғыда реттеудің толық аяқталмауы сияқты елеулі кедергілер бар. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының деректеріне сәйкес, 2023 жылдың соңына қарай Қазақстанда үйден Интернет желісіне қатынау мүмкіндігі бар үй шаруашылықтарының үлесі 96,8% құрады [3]. Бұл электронды тәсілдерді дамытудың мүмкіндіктерін ашатыны сөзсіз, бірақ қала мен ауыл арасындағы алшақтықты азайту мәселесі әлі де өзекті.

Осылайша, жергілікті деңгейде электронды демократияны халықаралық тәжірибе аясында және Қазақстандағы ағымдағы процестерді сараптай отырып зерттеу – өте өзекті міндет. Біріншіден, бұл азаматтарды шешім қабылдау ісіне тартудың қандай нәтижелі тетіктері бар екенін көрсете отырып, оларды еліміздің нақты ерекшеліктеріне бейімдеуге жол ашады. Екіншіден, әлемдік үрдістер мен қазақстандық практиканы салыстыру арқылы цифрлық құралдарды жергілікті жерлерде қолдануды тиімді ете түсу және кездесетін кедергілерді еңсеру жолдары жөнінде тұтас түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Соңында, зерттеу нәтижелері электронды платформалардың ашық және есеп беретін жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастырудағы ролін тереңірек ұғынуға ықпал етіп, оларды жетілдіру жөнінде нақты ұсыныстар жасауға көмектеседі.

Әдебиеттерге шолу

Ғылымда «электронды демократия» ұғымына қатысты бірыңғай, жалпыға ортақ анықтама әлі қалыптаспағанмен, көптеген авторлардың пікірінше, электронды демократия – цифрлық құралдар мен интернет-технологияларды азаматтардың қоғамдық саясат пен мемлекеттік басқарудағы қатысу аясын кеңейтуге пайдалану [4]. Мұнда «қатысу» ұғымы азаматтардың тек мемлекеттен ақпарат алуымен шектелмей, қоғам мен билік институттары арасында түрлі форматтарда өзара әрекеттесуін білдіреді: онлайн-консультациялар, электронды петициялар, қашықтан дауыс беру, партисипаторлық бюджеттеу және заң жобаларын бірлесіп әзірлеу.

Жалпыалғанда, цифрлық саясат ИКТ-ның (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) демократиялық әлеуетін зерттеуді қамтиды. Макинтош, Ферро, Молинали және Неуер секілді ғалымдар мұндай зерттеу бағыты көбіне нұсқаулық немесе нормативтік сипатта болады деп санайды. Мұнда азаматтық қатысу көбіне «төменнен жоғарыға дейінгі континуум» ретінде ұғынылады [5; 6; 7]. Осы тұрғыдан, электронды демократияның мәні электронды қатысу (e-participation) идеяларымен тығыз байланысты: цифрлық технологиялар азаматтардың мемлекеттік шешім қабылдау процесіне қатысуын жеңілдетіп, ашықтық деңгейін жоғарылатады.

Мысалы, зерттеуші Брайан Лодж электронды демократия тек сайлау процесін (e-voting) қолдаумен шектелмей, азаматтардың шешім қабылдауға үздіксіз қатысуын қамтамасыз етуі тиіс екенін атап көрсетеді. Бұл тәсіл электронды демократияның процеске бағытталған сипатына – қоғам мен билік арасындағы тұрақты диалогқа – басымдық береді. Ал Нэнси Робертс интерактивтілік пен ашықтыққа мән беріп, технология-

лар билік институттарының есеп беру міндетін күшейтіп, азаматтарға қабылданған шешімдерді бақылау тетігін ұсынып отырса ғана электронды демократияның шынайы жүзеге асатынын атап өтеді [8].

Сол сияқты Ван Дик электронды демократияны «онлайн және офлайн саяси коммуникацияда цифрлық медианы қолдану арқылы демократияны кез келген қырынан дамыту және оны тәжірибеде іске асыру» деп анықтайды. Ол электронды демократияны түрлі идеалды үлгідегі демократиялар шеңберінде талдайды [9, 51 б.]. Меер, Гелдерс және Ротие секілді авторлар электронды демократияны осыған дейінгі электронды құралдардың (e-services) жалғасы деп санайды, яғни бұл электронды үкіметтің (e-government) соңғы сатысы ғана емес [10]. Шын мәнінде, 1990 жылдары-ақ электронды демократия жөніндегі басты тұжырымдар азаматтардың шешім қабылдауға қатысуы, қоғамдық пікірталастарды қолдау және қауымдастықтарды нығайту деген идеяларды қамтыды. Бұған қоса, электронды референдумдар (e-referenda), электронды сауалнамалар (e-polls), электронды дауыс беру (e-voting) сияқты тетіктер электронды үкіметпен (e-government) үндесе отырып, «Афинадағы агораға» ұқсас тікелей демократия дәуірін ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қазіргі мүмкіндіктерімен сабақтастыра алады [9, 52 б.].

Зерттеуші Т. Ровинская «Теория мен тәжірибе жүзіндегі электронды демократия» атты еңбегінде электронды демократияның келесі түрлерін бөліп көрсетеді:

1. Электронды дауыс беру (eVote).
2. Саяси партиялардың, мемлекет қайраткерлерінің ресми сайттарын құру және сол платформаларда электронды түрде өтініштерді қабылдау және қарау, оларды орындау үшін қабылданған шаралар бойынша есептер беру бөлігін жетілдіру.
3. Елдің негізгі заңдары мен саяси оқиғалары бойынша интернет желісінде қоғамдық пікірді анықтау бойынша жобалар жасау.
4. Заңнамалық бастама көтеру және референдум өткізу құқығы.
5. Пікірлерді онлайн тіркеп, заң шығарушы, сот билігінің электрондық органдарын құру.
6. Электронды партияларды құру.
7. Сайлау жүйесінде ақпараттық-түсіндіру қызметін жүргізу үшін алаң ретінде интернет желісін пайдалану.
8. «Электронды» саяси және қоғамдық көшбасшыларды қалыптастыру үшін ақпараттық және коммуникациялық база құру.
9. Интернет желісінің көмегімен маңызды саяси оқиғалар туралы ақпараттандыру.
10. Мемлекеттік басқару жүйесін электронды үкіметті кеңінен қолдану [11].

Жалпы алғанда, «электронды демократия» — ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып қоғамдағы демократиялық процестерді жақсарту немесе жаңа деңгейге көтеру деп тұжырымдауға болады. Оның негізгі принципі — цифрлық құралдарды

кеңінен қолдану арқылы басқару процесіне қоғам мен азаматтардың қатысу белсенділігін арттыру. Белгілі бір мемлекеттегі, қоғамдағы электронды демократияның нақты көрсеткіші ретінде электронды үкіметті айтуға болады. Айта кететін жайт, электронды үкімет мемлекеттік басқару мен қызметтің жеделдігі мен ыңғайлығы дегенді білдіреді, ал электронды демократия ақпараттық технологияны пайдалана отырып, қоғам мен жеке азаматтардың мемлекеттік басқаруға қатысуы.

Электронды демократияны жергілікті, аймақтық, ұлттық және халықаралық деңгейде қарастыруға болады. Оның басты мақсаты – шешім қабылдау жүйесінің барынша ашық болуына қол жеткізу.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу барысында электронды демократия саясатын жергілікті деңгейде жүзеге асырған өзге мемлекеттердің тәжірибесі және Қазақстандағы осы саладағы жағдай салыстырмалы түрде талданады. Атап айтқанда, Эстония, Оңтүстік Корея, Тайван, Швейцария, Исландия, Испания, Италия, Ұлыбритания, Германия, Венгрия және АҚШ мемлекеттеріндегі электронды демократия саясатының ерекшеліктері талданады. Осы саладағы жоғарыда аталған мемлекеттерді салыстыру технологиялық инфрақұрылымға, саяси мәдениетке, азаматтардың қатысу деңгейіне, заңнамалық бастамаларға және мемлекеттік институттардың цифрлық шешімдерді енгізуге жалпы дайындығына байланысты бірқатар критерийлер бойынша жүргізілді. Мақалада Эстония және Оңтүстік Корея мемлекеттерінің тәжірибесіне кеңірек тоқталынады. Себебі, Эстония мемлекеті электронды дауыс беру (e-voting) және электронды үкімет саласындағы көшбасшы мемлекеттердің бірі. Оңтүстік Корея электронды үкімет үшін инфрақұрылымды жедел дамыту және азаматтардың қатысуы үшін цифрлық технологияларды белсенді пайдаланған мемлекет.

Сонымен бірге зерттеуде қосалқы статистикалық деректерді талдау әдісі қолданылады. Халықаралық тәжірибе бойынша деректер негізінен халықаралық және академиялық журналдардан, мемлекеттік ресми есептерден алынған. Қазақстандағы ахуал бойынша қосалқы статистикалық деректер 2022 жылғы БҰҰ электронды үкімет саласындағы зерттеуінен алынды. Сонымен бірге, 2023 жылы Қазақстандық қоғамдық даму институты жүргізген «Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқаруды реформалаудың ерекшелігі мен перспективасы» атты зерттеуінің деректері көрсетілген. Алғашқы статистикалық деректер ағымдағы жылдың 4 сәуірі мен 3 маусымы аралығында «ePetition» Қазақстанның ресми онлайн-петиция сайтынан алынды.

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі уақытта көптеген мемлекеттер басқару жүйесін электронды демократияға бұру мәселесін қарастыруда. Осы бағытта кейбір елдер эксперименталды әдістерді қолданса, басқа бір елдерде жергілікті деңгейде пилотты жобалар жүзеге асырылуда. Ақпараттық кеңістікте азаматтық

қоғам өкілдері де электронды демократияға көшу мәселесін белсенді түрде көтере бастады. Осыған байланысты, жалпы электронды демократия, оның түрлері мен тұжырымына қатысты түсінік қажеттілігі туындады.

Электронды демократияны қалыптастырудағы халықаралық тәжірибеге тоқталсақ.

Эстония тәжірибесі. Ғалымдар мен зерттеушілердің пікіріне сүйенетін болсақ, Эстония мемлекетін электронды демократияны алғашқы енгізген мемлекеттер қатарында. Зерттеуші Н.В. Лавриктің мәліметтерді бойынша 2005 жылы Эстония мемлекеті әлем бойынша бірінші рет жергілікті деңгейдегі сайлауда электронды дауыс беру технологиясын пайдаланған еді. 2007 жылы бұл елде интернет-дауыс беру парламенттік сайлауларда кеңінен қолданыла бастады. 2005 жылғы сайлау қорытындысы бойынша интернет арқылы дауыс беруді сайлаушылардың 2%-ы пайдаланса, 2011 жылы парламент сайлауында бұл көрсеткіш 24%-ға дейін өскен [12]. Осы көрсеткіштер елде бұл бағыттағы жұмыстың жоспарлы және жүйелі түрде жүргізіліп жатқанын көрсетеді

Жалпы, Эстония мемлекетін электронды демократияны енгізу бойынша әлемде үлгі болатын мемлекет ретінде көрсетуге болады. Себебі, 2000 жылдардың бас кезінен елдің Министрлер кабинеті құжаттардағы қағазбастылықтан арылып, толықтай электронды жүйеге ауысты. Сонымен қатар, білім беру саласы интернет желісімен жасақталды және мектепте «Компьютерлік бағдарламалау» міндетті пән ретінде енгізілді [13]. Эстония тәжірибесіне сүйене отырып, электронды демократияға байланысты өзгерістердің жергілікті деңгейден басталатынын байқауға болады. Микродеңгейде басталған трансформациялар макродеңгейге жетіп, жалпы мемлекеттің бұл бағыттағы саясатының тиімді жүргізілуіне әсерін тигізгені анық.

Оңтүстік Корея тәжірибесі. Оңтүстік Корея мемлекеті де электронды демократия саясатын нәтижелі жүзеге асырып жатырған елдер қатарына кіреді. Бұл мемлекетте белсенді түрде қоғамдық пікірді анықтау мақсатында электронды және цифрлы платформаларды пайдалану арқылы сауалнама әдісі қолданылады. Сонымен қатар, билік халықтың қоғамдық процестерге белсенді қатысуына ықпал ететін онлайн-петиция жүйесін іске қосқанын атап өткен жөн. Атап айтқанда, 2017 жылдың 19 тамызында Мун Чжэ Ин Үкіметі азаматтардың белсенділігін және қоғамдық пікірін анықтау үшін «Көк үй» веб-сайтын құрған кезден бастап, елде ұлттық петиция парақшасы ашылды. Онлайн петиция парақшасының жұмыс істеу ережелері келесідей: егер қандай да бір азамат шешілмеген ұлттық мәселе бойынша пікір жазса және 30 күн ішінде 200 000-нан астам адамнан қолдау алса, үкіметтік ұйымдар немесе көгілдір үйдің лауазымды тұлғалары (тиісті министрліктер, Президенттің Бас хатшысы, арнайы кеңесшілер және т.б.) жауап береді [14]. Аталған платформада жергілікті деңгейден бастап ұлттық деңгейдегі мәселелер көтеріледі. Бір жағынан, бұл жүйе көпшіліктің пікірсайыс алаңына айналып, петицияларға қоғамның қол жетімділігін кеңейтіп, адамдарға қоғамдық пікір қалыптастыруға мүмкіндік

берді жән өз тиімділігін көрсетті. Екінші жағынан, бірқатар кемшіліктері де байқалды. Мәселен, билік органдарының лауазымына кірмейтін мәселелер бойынша өтініштердің шамадан тыс көп болуы және олардың қайталанып келуі.

Тайвань тәжірибесі. Бұл елде электронды демократияның дамуы жоғары технологиялық деңгеймен (Тайвань – «азиялық жолбарыс») және азаматтық белсенділіктің өсуімен тығыз байланысты. Әсіресе 2014 жылы болған «Күнбағыс қозғалысынан» кейін Қытаймен жасалатын сауда келісіміне қарсы шыққан жастар парламентті басып алды, бұл оқиға gov (gov-zero) хактивистік қауымдастығының құрылуына түрткі болды [15]. Аталған қауымдастық үкімет пен азаматтар арасында онлайн-платформаларды кеңінен енгізуге ықпал етті [16].

2015 жылы Тайвань үкіметі Join порталын іске қосты [17]. Ол электронды қатысуға арналған бірыңғай алаң ретінде қызмет етіп, электронды петиция беру, ашық консультациялар мен бірлесіп идея әзірлеу мүмкіндіктерін ұсынады. «Directions for Implementing Online Participation in Public Policy» (2015) актісі азаматтық ұсыныстарға заңды күш береді, мұндай ұсыныс 60 күн ішінде 5000 қол жинаса, билік өкілдері оны міндетті түрде қарап, 2 ай ішінде ресми жауап беруге тиіс. Ал тексеру кезінде ұсыныс заңнамаға қайшы келмеуі және бұрынғы петицияларды қайталамауы шарт.

2019–2022 жылдар аралығындағы деректер бойынша: аталған жүйеге 7510 бастама түскен, соның 7130-ы модерациядан өтіп, қол жинауға жіберілген.

Шектен өткен бастамалардың үлесі (5000-нан астам қол) бар-жоғы 1,4% (112 бастама), алайда электронды қолдардың (e-signatures) жалпы саны тұрақты өсуде: мысалы, 2021 жылы 449–456 мыңға жетіп, 23 миллион халқы бар Тайвань үшін шамамен 2%-ды құрайды [18].

Join порталының басты нәтижесі – мемлекеттік органдардың жауапкершілігі күшейді: шекті деңгейден асқан әр ұсыныс 2 ай ішінде ресми жауап алады. Сондай-ақ 2018 жылдан бастап порталға Тайваньда заңды түрде тұрып жатқан шетелдіктер де қатыса алады. Дегенмен, қол жинау шегінің жоғары болуына және «петициялық мәдениеттің» басымдығына байланысты табысты петициялардың үлесі төмен болып отыр.

Соған қарамастан, электронды қатысу аясында азаматтардың белсенділігі біртіндеп өсіп келеді. Электронды құралдарға сенім артқан сайын бастамалар мен жиналған қолдар саны ұлғаяуда. Макарышев пен Вишник бұл тәсілді мемлекеттік қолдау мен ашық деректер саясаты арқылы заңнамалық негізде бекітудің нәтижесі деп санайды. Нәтижесінде электронды демократия қоғам мен билік арасындағы диалогты нығайтып, саяси механизмдерді заманауи талаптарға сәйкестендіріп отыр.

Электронды демократияны әр мемлекет өзіндік даму ерекшелігін ескере отырып, жүзеге асыруда (1-кесте). Айта кететін мәселе, электронды демократия жүйесінің табысты жүзеге асырылуы әр мемлекеттегі билік басқару жүйесінің ашық болуына тікелей байланысты. Өйткені электронды

демократияның да басты мақсаты билік пен басқару жүйесінің барынша ашық болуына қол жеткізу.

1-кесте. Электронды демократияны жүзеге асырудағы халықаралық тәжірибе [11, 92 б.]

Ел	Саясатының ерекшелігі
Эстония	Азаматтарға мемлекеттік басқару мен заң шығару жүйесін жетілдіру бойынша өз ойларын және ұсынымдарын ашық білдіретін портал жасау,
Швейцария	Электронды дауыс беру тәжірибесі; қалалар мен кантондардағы «азаматар – билік органдары өкілдері» электронды кеңес беру жүйесі
Исландия	Өлеуметтік желіде елдің Конституция жобасының ұжымдық талқылануы
Испания	Жергілікті жерлерде электрондық демократия жобаларын қолдаудың мемлекеттік бағдарламасының болуы, Мадрид қаласында азаматтардың электрондық өтініштері негізінде өмір сүру деңгейін күнделікті бақылау жүйесінің іске қосылуы; мемлекеттік бюджеттерді қалыптастыру мәселелері бойынша электронды сауалнамаларды жүйелі түрде жүргізуді жүзеге асыру
Италия	Электронды демократия құралдарын іс жүзінде енгізу, осы саладағы қоғамдық жобаларды қолдау үшін арнайы мемлекеттік ұйымның құрылуы
Ұлыбритания	Электронды дауыс беру бойынша эксперименттер жүргізілуі, интернет-блог форматындағы сайлауда кандидаттар арасында ресми пікірталастар өткізілуі, «Жергілікті жерлерде Э-демократия жөніндегі ұлттық жоба» (UK Local E-DemocracyNational Project) құрылуы және қаржыландырылуы
Германия	Азаматтардың өтініштерін ескере отырып, электронды заңнама тұжырымдамасын, депутаттардың заң шығару қызметіне қашықтықтан электронды қатысуын қамтамасыз ету бойынша жұмыстардың жүргізілуі
Венгрия	Қалалардан бастап жалпы мемлекетке дейінгі әртүрлі деңгейдегі мемлекеттік интернет форумдар жүйесінің жұмыс істеуі
АҚШ	Штат губернаторы және қала-муниципалитет деңгейінде электрондық өтініштерді қарау жүйесінің құрылуы, партиялардың электоралдық белсенділікті арттырудағы электрондық-ақпараттық жүйелерінің әзірленуі

Электронды демократия бойынша Қазақстандағы ахуал

Жоғарыда атап өткендей, электронды демократияның көрсеткіші – басқару жүйесінде электронды үкіметті кеңінен қолдану. Бұл бағытта Қазақстанда жоспарлы жүйелі жұмыс бар екендігін атап өтуге болады. Мәселен, Біріккен Ұлттар ұйымының 2022 жылғы зерттеу нәтижелеріне сәйкес, Қазақстан Орталық Азия мемлекеттері ішінде электронды үкіметтің даму индексіне бірінші орында және Азия мемлекеттері арасында дамушы топтың қатарында орналасты [19].

Сонымен бірге, электронды демократияның қағидаттарын енгізуде елде белгілі бір қиындықтар мен кедергілер де бар. Ол түрлі объективті және субъективті себептерге байланысты болып келеді. Мысалы, Қазақстанда да 2005 жылы ішінара электронды сайлау жүйесі пилоттық жоба негізінде енгізілген еді. Алғашқы рет жергілікті деңгейде маслихат депутаттарын сайлау кезінде санаулы сайлау учаскелерінде өткізілді. Кейіннен дауыс берушілер арасында сұранысқа ие болмауы, саяси партиялар мен қоғам белсенділерінің қарсы болуы себептеріне байланысты және бұл жүйені

енгізу үшін қомақты қаржы жұмсалуды керек болғандықтан бастама тоқтатылды. Бұл объективті фактор. Яғни, қазақстандық қоғамда электронды демократия ұғымының әлі де кеңінен таралмай отырғандығының мысалы.

Оңтүстік Корея тәжірибесінде көрсетілгендей, онлайн-петиция институтының қоғамда тиімді пайдаланылуы – электронды демократияның дамуының бірден бір көрсеткіші. Қазақстанда бұл бағытта жұмыс жүйелі түрде енді қолға алына бастады. Елімізде петиция беруге арналған ресми сайт epetition.kz 2024 жылдың 4 сәуірінен бастап іске қосылған. Бұл платформада жергілікті және республикалық деңгейдегі мәселелер қарастырылады. 2-кестеден байқағандарыңыздай, платформа іске қосылған кезден бастап, барлығы 30 петиция берілген. Оның ішінде көпшілігі (63,3%) үкіметтің құзыретіне жататын мәселелер бойынша берілсе, ал 36,7%-ы тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің маслихаты және әкімдіктердің құзыретіне тиісті сұрақтар бойынша берілген. Бұл петициялардың басым бөлігі (63,6%) республикалық маңызы бар Алматы мен Астана қалаларындағы мәселелер бойынша берілген. Тек 36,4%-ы облыстық маңызы бар қалалар және аудандар бойынша ұсынылған [20]. Статистикалық деректер бұл бағытта жұмысты әсіресе жергілікті жерлерде жүргізудің маңыздылығы мен қажеттілігін айқындайды.

2-кесте. «ePetition» платформасына берілген петициялар

№	Саясатының ерекшелігі	Саны/%
1	Республикалық (Үкіметтің құзыретіне жататын мәселелер бойынша 50 мың дауыс)	19/63,3
2	Жергілікті (тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің маслихаты құзыретіне жататын мәселелер бойынша (мысалы, аудан немесе ауыл) халық санынан азаматтардың 2% дауысы; әкімшілік-аумақтық бірліктің әкімдіктері құзыретіне жататын мәселелер бойынша тиісті халық санынан азаматтардың 1% дауысы)	11/36,7
Барлығы		30/100

** Ескертпе: Ақпарат 2024 жылдың 3 маусымына өзекті.*

Цифрлық құралдарды кеңінен қолдану арқылы басқару процесіне қоғам мен азаматтардың қатысу белсенділігін арттыратын жолдардың бірі – жергілікті деңгейде «халық қатысатын бюджет» жобасының жүзеге асуы. Бұл жоба жергілікті маңызы бар мәселелер бойынша жобалық ұсыныстарды дайындау және дауыс беру арқылы қала тұрғындарының арасынан азаматтардың жергілікті бюджет қаражатын бөлуге қатысуын білдіреді. Қазақстанда бұл жоба 2019 жылдан бастап, Астана мен Алматы қалаларында пилотты түрде іске қосылды. 2020 жылдан бастап, аталған қалаларда қарастырылып, елдің бюджеттік жүйесіне ресми енгізілді. Атап айтқанда, Алматы қаласында 2019-2021 жж. халық қатысатын бюджет аясындағы жобалық ұсыныстардың саны 333-тен 934-ке дейін, ал оларға дауыс берген азаматтардың саны – 3,3 мыңнан 84,5 мың адамға дейін өсті [21]. Осы дерек аталған жобаны қолдаушылардың артып жатқанын

көрсетеді. Яғни, қазақстандық қоғамда жергілікті деңгейде электронды демократияны дамытудың бұл жолына сұраныс бар екені байқалады. Аталған екі қаланың сәтті тәжірибесін ескере отырып, басқа да аймақтарда, жергілікті жерлерде осы жобаны жоспарлауға болады деген сөз.

Нәтижелерді талқылау: салыстырмалы талдау және негізгі факторлар

Эстония, Оңтүстік Корея, Тайвань тәжірибесін Қазақстандағы жағдаймен салыстыру электронды демократиялық практикалардың сәтті немесе сәтсіз іске асуына әсер ететін бірқатар ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктерді айқындайды:

Саяси-құқықтық орта және саяси ерік. Зерттелген елдерде электронды қатысу биліктің жоғары деңгейдегі қолдауы және заңды кепілдіктері нәтижесінде табысты дамыды. Эстонияда электронды қызметтер мен қатысу 2000-жылдардың басында стратегиялық цифрландыру тұжырымдамасының негізінде қалыптасып, заңнамалық тұрғыда электронды дауыс беру мен қолтаңба қоюдың легитимдігі қамтамасыз етілді. Оңтүстік Кореяда Gwanghwamoon 1st Street немесе президенттік петициялар сияқты бастамалар биліктің транспаренттілік саясатына сәйкес жүзеге асты. Тайваньда цифрлық министрлік және қоғамдық кеңестерді нормативті бекіту электронды демократияны ресми институт ретінде күшейтті. Қазақстанда «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» қағидаты жарияланғанмен, әлі күнге электронды демократия тетіктері толыққанды заңға негізделмеген. Мемлекеттің электронды бастамаларға қызығушылығы бар, бірақ нақты өзгерістер «жоғарыдан» қолдаусыз баяу жүреді. Озық елдер тәжірибесі көрсеткендей, билік шынымен азаматтардың кері байланысын қажет етсе және соның негізінде өзгерістер енгізуге дайын болса, электронды демократия дамиды. Ал егер платформалар тек «көрек көзге» енгізілсе, нәтижесі шектеулі болады.

Технологиялық инфрақұрылым және қолжетімділік. Зерттелген үш ел интернет пен цифрлық сауаттылық бойынша әлемдік деңгейде көш бастап тұр. Бұл электронды демократияның шешуші алғышарты. Қазақстанда да соңғы жылдары интернет инфрақұрылымы айтарлықтай жақсарды, дегенмен ауыл-аймақ пен қалалар арасындағы цифрлық теңсіздік сақталуда. Эстония мысалы электронды куәлік және бірыңғай қолтаңба жүйесін бүкіл халыққа қолжетімді еткенде, электронды қызметтер кеңінен тарады. Оңтүстік Корея біртұтас порталды (e-People) қолдана отырып, мәселе қай органның құзырына жататынын анықтау қиындықтарын жойды. Қазақстандық «Ашық НҚА» немесе ePetition.kz сайттары да түсінікті интерфейс пен қолдануға оңай авторизация ұсынуы тиіс, себебі пайдаланушыларға ыңғайлы болмаған жүйелер халықтың белсенділігін шектейді.

Жетекші тәжірибелер және Қазақстанға бейімдеу. Әр келесідей тәжірибелерді қазақстандық шынайылыққа бейімдеуге болады:

- Эстония: электронды бастамаларды парламент (не жергілікті орган) тарапынан міндетті қарау, заңдастыру (азаматтарға «заң шығару процесіне қатыса аламын» деген сенім беретін шынайы тетік).
- Оңтүстік Корея: халықтың ұсыныстарына және шағымдарына шұғыл жауап беретін бірыңғай портал (e-People), ірі ауқымды қоғамдық бастамаларды біріктіру (Gwanghwamoon 1st Street).
- Тайвань: дискурсты модерациялаудың жаңа әдістері (vTaiwan), азаматтық технологиялық қауымдастықпен серіктестік (g0v) және нақты онлайн-/офлайн талқылаулар негізінде сындарлы шешім табу.

Қазақстанда бастамалар оң нәтижеге жету үшін заңнаманы жетілдіру (онлайн-петицияларға заңды мәртебе беру, порогты төмендету не дифференциациялау), талқылау ашықтығын арттыру, кері байланыс жүйесін жақсарту қажет.

Қорытынды

Біріншіден, зерттеу электронды демократияны енгізу жолында Қазақстанда нақты қадамдар жасалғанын растайды. Бұл — еpetition.kz порталынан бастап «халық қатысатын бюджет» жобаларына дейінгі бастамалар. Алайда халықаралық тәжірибе көрсеткендей, электронды демократия институттары тек бір порталмен шектелмеуі керек. Олар кешенді түрде, қоғамның цифрлық сауаты мен заңнамалық базаны дамыту арқылы нығаяды. Мысалы, Эстония алдымен жергілікті сайлауда электронды дауыс беруді сынап көріп, біртіндеп парламенттік деңгейге дейін кеңейтті. Бұл тәжірибе жаңа тәсілдерді бірден бүкіл елге таратудан гөрі, бастапқыда шағын ауқымда тексерудің тиімділігін дәлелдейді.

Екіншіден, Оңтүстік Корея үлгісі мемлекеттік органдардың азаматтық бастамаларға міндетті түрде жауап беру тетігін заңнамалық түрде бекітудің маңызын көрсетеді. Елде Президент әкімшілігінің веб-сайтында петиция 30 күн ішінде 200 мыңнан астам қол жинаса, үкімет өкілдері немесе тиісті министрліктер оған ресми жауап беруге тиіс. Қазақстанда еpetition.kz платформасындағы өтініштер негізінде нақты шаралар қабылдау практикасын кеңейту ұсынылады. Бұл қадам азаматтардың мемлекеттік басқаруға деген сенімін арттырады және жергілікті мәселелерді шешудің тиімді жолына айналады.

Үшіншіден, Тайвань тәжірибесінен келіп шығатын тағы бір маңызды тұжырым — билік пен азаматтық қоғам арасында ашық байланыс механизмдерін орнату. «Күнбағыс қозғалысы» нәтижесінде Тайваньда g0v қауымдастығы мен Join порталы өмірге келді. Бұл жерде тек петиция ғана емес, қоғамдық ұсыныстарды бірлесіп әзірлеп, заң жобаларына цифрлық қолдау көрсету қалыптасқан. Қазақстандағы «халық қатысатын бюджет» жобасы осыған ұқсас принципті жүзеге асырады, бірақ ол әлі жергілікті деңгейде ғана кең етек алып отыр. Тиісінше, бұл жобаны әрі қарай дамытып, оған кеңірек қоғамдық топтарды жұмылдыру қажет.

Төртіншіден, электронды демократия «құралдарына» сұраныс тек орталық немесе ірі қалалармен шектеліп қалмауы шарт. Эстония өзінің

аймақтарында да цифрлық сауаттылық деңгейін арттыру бағдарламасын жүргізді, Оңтүстік Корея мен Тайвань жергілікті өзін-өзі басқару құрылымдарында халықпен бірге белсенді жұмыс жасауды алдыңғы орынға қойды. Қазақстанда да, әсіресе шалғай аудандарда, ақпараттық түсіндіруді күшейту арқылы тұрғындардың интернет пен электронды платформаларға қолжетімділігін қамтамасыз ету ұсынылады.

Бесіншіден, зерттеу көрсеткендей, электронды демократия институцияларының табысты болуы заңнамалық қолдауға тікелей байланысты. Бұл — электронды дауыс беруді заңдастырудан бастап (Эстония үлгісі) онлайн-петициялардың заңдық күшін нығайтуға дейінгі (Оңтүстік Корея, Тайвань үлгілері) процестерді қамтиды. Қазақстанда да петициялар арқылы жинақталған қолдарды тиісті заңмен бекіту, қажетті шекті межеден асқаннан кейін автоматты түрде мәслихат немесе Парламент қарауына жіберу сияқты ережелерді нақтылап, реттеуді жетілдіру ұсынылады.

Алтыншыдан, электронды демократияны енгізу кезінде жергілікті мемлекеттік қызметкерлер мен басшылардың кәсіби құзыреті шешуші рөл атқарады. Оңтүстік Кореядағыдай онлайн-петицияларды сараптап, сұрыптай алатын мамандардың, Эстониядағыдай электронды дауыс беру жүйесін ұйымдастыруға жауапты IT-кадрлардың болуы қажет. Қазақстанда қысқа мерзімді біліктілікті арттыру курстарын ұйымдастыру арқылы жергілікті биліктің цифрлық мүмкіндіктерін күшейтуге болады.

Жетіншіден, цифрлық сауалнама және консультация тәсілдері басқару органдарына қоғамның нақты сұраныстарын шынайы әрі жедел түрде анықтауға мүмкіндік береді. Эстония тұрғындар ұсыныстарын алдымен жинап, заң жобасы деңгейіне дейін апарса, Тайвань билігі Join порталында заңнамалық бастамаларды дауысқа салып, оны толықтыратын өзгерістерді қоғаммен бірге әзірлейді. Қазақстанда да әлеуметтанулық зерттеу әдістемесін электронды үкімет платформаларымен ұштастырып, тұрғындармен жедел кері байланыс алуды дамытуға болады.

Қорытындылай келе, Қазақстанда электронды демократияны ілгерілету үшін ең алдымен қоғамдық ақпараттандыру жұмысын жандандыру, жергілікті деңгейде пилоттық жобаларды рет-ретімен енгізу және озық халықаралық тәжірибені (Эстония, Оңтүстік Корея, Тайвань) бейімдеп пайдалану қажет. Заңнамалық негіздерді нақтылау, мемлекеттік қызметкерлердің цифрлық біліктілігін арттыру мен халықтың электронды құзырет деңгейін көтеру үйлесімді жүзеге асырылған жағдайда, елімізде электронды демократияның әлеуеті едәуір артып, басқару жүйесінің ашықтығы мен қоғаммен кері байланысы күшейе түспек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. International Telecommunication Union. Measuring Digital Development: Facts and Figures 2024. Geneva: ITU Development Sector, 2024. // Url: <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/facts>. (қаралған күні: 04.06.2024).
2. United Nations Department of Economic and Social Affairs. E-Government Survey 2024: Accelerating Digital Transformation for Sustainable Development, with the Addendum on Artificial Intelligence. New York: United Nations, 2024. // Url: <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/> (қаралған күні: 04.06.2024).
3. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы. 2023 жылы үй шаруашылықтарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану: статистикалық бюллетень. – Астана, 2024. // Url: <https://stat.gov.kz> (қаралған күні: 04.06.2024).
4. Chadwick, A. (2006). Internet Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies. Oxford University Press.
5. Macintosh, A. (2004) 'Characterizing e-participation in policy-making', in Proceedings of the 37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 2004. IEEE, p. 10 pp. Available at: <https://doi.org/10.1109/HICSS.2004.1265300>.
6. Ferro, E. and Molinari, F. (2010) 'Framing web 2.0 in the process of public sector innovation: Going down the participation ladder', European Journal of ePractice, 9, pp. 20–34.
7. Kneuer, M. (2016) 'E-democracy: A new challenge for measuring democracy', International Political Science Review / Revue internationale de science politique, 37(5), pp. 666–678.
8. Loader, B. & Mercea, D. (Eds.). (2011). Social Media and Democracy: Innovations in Participatory Politics. Routledge.
9. van Dijk, J.A.G.M. (2012) 'Digital Democracy: Vision and Reality', IOS Public Administration in the Information Age: Revisited, 19, pp. 49–62. Available at: <https://doi.org/10.3233/978-1-61499-137-3-49>
10. Meer, T.G.L.A. van der, Gelders, D. and Rotthier, S. (2014) 'E-democracy: Exploring the current stage of egovernment', Journal of Information Policy, 4, pp. 489–506. Available at: <https://doi.org/10.5325/jinfopoli.4.2014.0489>.
11. Т. Ровинская. Электронная демократия в теории и на практике. Политические отношения и институты. Мировая экономика и международные отношения, 2013, № 12, с. 84–96.
12. Н.В. Лаврик. Электронная демократия: мировой опыт. // Вести. Забайкал. гос. ун-та. 2017. Т. 23. №2. С.67-75.
13. Медведев А.С. Эстонская электронная демократия. Возможности внедрения механизмов в России // Academy. 2018. №9 (36). // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/estonskaya-elektronnaya-demokratiya-vozmozhnosti-vnedreniya-mehanizmov-v-rossii> (қаралған күні: 04.06.2024).
14. Hyeungseob Son, Myunghoon Roh. Digital Democracy using Digital Platform in South Korea: Right to Petition and Election Campaign. Authorea. January 30, 2024. DOI: 10.22541/au.170664385.51997353/v1
15. O'Flaherty, K. (2018) 'Taiwan's revolutionary hackers are forking the government', Wired UK. // Url: <https://www.wired.co.uk/article/taiwan-sunflower-revolution-audrey-tang-g0v> (қаралған күні: 04.06.2024).
16. Biberman, J. (2021) 'E-Governance and Civic Technology: Lessons from Taiwan'. Center for Sustainable Development, Earth Institute, Columbia University. // Url: https://csd.columbia.edu/sites/default/files/content/docs/ICT%20India/Papers/ICT_India_Working_Paper_48.pdf (қаралған күні: 04.06.2024).
17. Huang, H.-Y. et al. (2021) 'Towards a Model of Online Petition Signing Dynamics on the Join Platform in Taiwan', in 2021 Eighth International Conference on eDemocracy & eGovernment (ICEDEG), Quito, Ecuador: IEEE, pp. 199–204. Available at: <https://doi.org/10.1109/ICEDEG52154.2021.9530852>.
18. Makarychev, A. and Wishnick, E. (2022) 'Anti-Pandemic Policies in Estonia and Taiwan: Digital Power, Sovereignty Biopolitics', Social Sciences, 11, p. 112. Available at: <https://doi.org/10.3390/socsci11030112>.
19. Исследование ООН: электронное правительство 2022. Будущее цифрового правительства. Департамент по экономическим и социальным вопросам. ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ. Нью-Йорк, 2022 // Url: <https://publicadministration.un.org/en/publicadministration.un.org/egovkb/en-us/> (қаралған күні: 04.06.2024).
20. «ePetition» – Қазақстанның ресми онлайн-петиция сайты. // Url: <https://epetition.kz/> (қаралған күні: 04.06.2024).
21. «Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқаруды реформалаудың ерекшелігі мен перспективасы» тақырыбындағы талдау баяндамасы: / Астана, KEAҚ «Қазақстандық қоғамдық даму институты», 2023. – 106 бет.

REFERENCES:

1. International Telecommunication Union. Measuring Digital Development: Facts and Figures 2024. Geneva: ITU Development Sector, 2024. // [Url:https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/facts](https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/facts) (accessed: 04.06.2024).
2. United Nations Department of Economic and Social Affairs. E-Government Survey 2024: Accelerating Digital Transformation for Sustainable Development, with the Addendum on Artificial Intelligence. New York: United Nations, 2024. // [Url:https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/](https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/) (accessed: 04.06.2024).
3. Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, Bureau of National Statistics. Use of Information and Communication Technologies in Households in 2023: Statistical Bulletin. – Astana, 2024. – Available at: <https://stat.gov.kz>, open access..
4. Chadwick, A. (2006). Internet Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies. Oxford University Press.
5. Macintosh, A. (2004) 'Characterizing e-participation in policy-making', in Proceedings of the 37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences, 2004. IEEE, p. 10 pp. Available at: <https://doi.org/10.1109/HICSS.2004.1265300>.
6. Ferro, E. and Molinari, F. (2010) 'Framing web 2.0 in the process of public sector innovation: Going down the participation ladder', European Journal of ePractice, 9, pp. 20–34
7. Kneuer, M. (2016) 'E-democracy: A new challenge for measuring democracy', International Political Science Review / Revue internationale de science politique, 37(5), pp. 666–678
8. Loader, B. & Mercea, D. (Eds.). (2011). Social Media and Democracy: Innovations in Participatory Politics. Routledge.
9. van Dijk, J.A.G.M. (2012) 'Digital Democracy: Vision and Reality', IOS Public Administration in the Information Age: Revisited, 19, pp. 49–62. Available at: <https://doi.org/10.3233/978-1-61499-137-3-49>
10. Meer, T.G.L.A. van der, Gelders, D. and Rotthier, S. (2014) 'E-democracy: Exploring the current stage of egovernment', Journal of Information Policy, 4, pp. 489–506. Available at: <https://doi.org/10.5325/jinfopoli.4.2014.0489>.
11. Rovinskaya T. Elektronnaya demokratiya v teorii i na praktike [Electronic democracy in theory and practice]. Politicheskie otnosheniya i instituty. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya - Political Relations and Institutions. World Economy and International Relations. 2013. No 12. pp. 84–96.
12. Lavrik N.V. Elektronnaya demokratiya: mirovoi opyt [Electronic Democracy: World Experience]. Vesti Zabaikalskogo gosudarstvennogo universiteta - News of the Transbaikal State University. 2017. V. 23. No 2. pp. 67–75.
13. Medvedev A.S. Estonskaya elektronnaya demokratiya. Vozmozhnosti vnedreniya mekhanizmov v Rossii [Estonian e-democracy. Possibilities of implementing mechanisms in Russia]. Academy.2018. No 9 (36). pp. 46–48. // [Url:https://cyberleninka.ru/article/n/estonskaya-elektronnaya-demokratiya-vozmozhnosti-vnedreniya-mekhanizmov-v-rossii](https://cyberleninka.ru/article/n/estonskaya-elektronnaya-demokratiya-vozmozhnosti-vnedreniya-mekhanizmov-v-rossii) (accessed: 04.06.2024).
14. Hyeungseob Son, Myunghoon Roh. Digital Democracy using Digital Platform in South Korea: Right to Petition and Election Campaign. Authorea. January 30, 2024. DOI: 10.22541/au.170664385.51997353/v1
15. O'Flaherty, K. (2018) 'Taiwan's revolutionary hackers are forking the government', Wired UK. // [Url:https://www.wired.co.uk/article/taiwan-sunflower-revolution-audrey-tang-g0v](https://www.wired.co.uk/article/taiwan-sunflower-revolution-audrey-tang-g0v) (accessed: 04.06.2024).
16. Biberman, J. (2021) 'E-Governance and Civic Technology: Lessons from Taiwan'. Center for Sustainable Development, Earth Institute, Columbia University. // [Url:https://csd.columbia.edu/sites/default/files/content/docs/ICT%20India/Papers/ICT_India_Working_Paper_48.pdf](https://csd.columbia.edu/sites/default/files/content/docs/ICT%20India/Papers/ICT_India_Working_Paper_48.pdf) (accessed: 04.06.2024).
17. Huang, H.-Y. et al. (2021) 'Towards a Model of Online Petition Signing Dynamics on the Join Platform in Taiwan', in 2021 Eighth International Conference on eDemocracy & eGovernment (ICEDEG). 2021 Eighth International Conference on eDemocracy & eGovernment (ICEDEG), Quito, Ecuador: IEEE, pp. 199–204. Available at: <https://doi.org/10.1109/ICEDEG52154.2021.9530852>.
18. Makarychev, A. and Wishnick, E. (2022) 'Anti-Pandemic Policies in Estonia and Taiwan: Digital Power, Sovereignty Biopolitics', Social Sciences, 11, p. 112. Available at: <https://doi.org/10.3390/socsci11030112>.
19. Issledovanie OON: elektronnnoe pravitel'stvo 2022. Budushchee tsifrovogo pravitel'stva. Departament po ekonomicheskim i sotsial'nym voprosam [UN Study: E-Government 2022. The Future of Digital Government. Department of Economic and Social Affairs]. Organizatsiya Ob"edinennykh natsii - UN. N'yu-lork (New York). 2022 // [Url:https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/](https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/) (accessed: 04.06.2024).
20. «ePetition» – Kazakhstan's official online petition site. [Url:https://epetition.kz/](https://epetition.kz/) (accessed: 04.06.2024).
21. Analiticheskii doklad na temu «Osobennosti i perspektivy reformy mestnogo samoupravleniya v Kazakhstane» [Analytical report on the topic "Features and prospects of local self-government reform in Kazakhstan"]. AOO «Kazakhstanskii institut obshchestvennogo razvitiya» - JSC Kazakhstan Institute of Public Development. Astana. 2023. pp. 106.

Ғани Қарасаев¹, Әсем Қайдарова², Алтынай Мамбетова³

¹ ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты бас ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының докторы
<https://orcid.org/0000-0002-8579-7977>
e-mail: karasayev_gm@mail.ru

² ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының ғалым хатшысы,
саяси ғылымдарының докторы
<https://orcid.org/0009-0007-9059-7347>
e-mail: assemks0382@gmail.com,
(Астан, Қазақста)

³ «Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және
инжиниринг университеті», «Білім» факультетінің
деканы, математика ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0000-0002-2661-1956>
e-mail altyn.mambetova@yu.edu.kz
(Ақтау, Қазақстан)

АҚМОЛА Өңірінің Ресей Империясы тарапынан қоныстандырылуының тарихи-саяси аспектілері: орыс казактары мен шаруаларының қоныстануы және оның жергілікті қазақ халқына әсері

Аңдатпа. Мақалада Ақмола облысындағы халықтардың тұрмыс-тіршілігінің әлеуметтік-саяси қырлары баяндалады. Онда Ақмола жеріне ішкі Ресейден көшіріліп әкелген түрлі халықтардың жергілікті қазақ халқымен өзара қарым-қатынасының саяси салдарлары зерделенген. Сонымен қатар, Ақмола облысы аумағындағы уездердің мал сандары нақты кестелермен беріліп, қыстық жем-шөптерді дайындау, әр он екі жыл сайын келетін қоян жылғы аштықтардағы мал сандарының айырмашылықтары да мақалада толық қамтылады. Ішкі ресейден көшіріліп әкелген шаруалар мен жергілікті қазақ шаруаларының жайылымдық жерлер үшін таластары, патшалық биліктің әр түрлі құйтұрқы заңдарына ретроспективалық талдау жасалды. Ақмола облысының аумағында болған әр түрлі әлеуметтік және экономикалық теңсіздіктер үшін болған қақтығыстардың себептері мен салдарлары талданды.

Түйін сөздер: Ақмола облысы, Омбы, саяси салдар, уезд, отырықшы тұрғындар.

Ғани Қарасаев, Әсем Қайдарова, Алтынай Мамбетова
ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАСЕЛЕНИЯ
АКМОЛИНСКОГО КРАЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ:

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ РУССКИХ КАЗАКОВ И КРЕСТЬЯН, ВЛИЯНИЕ НА МЕСТНОЕ КАЗАХСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ

Аннотация. В статье анализируются социально-политические аспекты о быте народов Акмолинской области. В нем были рассмотрены взаимоотношения различных народов, переселившихся на Акмолинскую землю из Внутренней России, с местным казахским населением в различных направлениях. Кроме того, цифры поголовья уездов на территории Акмолинской области даны с четкими таблицами, подробно освещены в статье о заготовке зимних кормов, различиях в численности поголовья в год кроликов, приходящихся каждые двенадцать лет. Борьба крестьян и местных казахских крестьян за пастбищные угодья, перемещенные из Внутренней России, различные законы царской власти несколько пересматриваются. Выявлены причины и последствия конфликтов из-за различных социальных и экологических неравенств, имевших место на территории Акмолинской области.

Ключевые слова: *Акмолинская область, Омск, политические последствия, уезд, оседлый.*

Gani Karasaev, Assem Kaidarova, Altynai Mambetova HISTORICAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE SETTLEMENT OF THE AKMOLA REGION BY THE RUSSIAN EMPIRE: THE SETTLEMENT OF RUSSIAN COSSACKS AND PEASANTS AND ITS IMPACT ON LOCAL KAZAKHS

Abstract. The article tells about the political and historical ramifications of the settlement of the Akmola region by Russian Cossacks and peasants of the end are of particular interest in this study. The influence of these groups on the local Kazakhs is also a key consideration.. It examined the relationship of various peoples who migrated to the Akmola land from Inner Russia with the local Kazakh population in various directions. In addition, the figures of the number of counties in the territory of the Akmola region are given with clear tables, covered in detail in the article on winter fodder harvesting, differences in the number of rabbits per year, occurring every twelve years. The struggle of peasants and local Kazakh peasants for pasture lands displaced from Inner Russia, various laws of the tsarist government are being somewhat revised. Conflicts of the due to various social and environmental inequalities that took place on the territory of the Akmola region.

Keywords: *Akmola region, Omsk, political consequence, county, settled.*

Кіріспе

Әлемдік даму тарихына назар аударатын болсақ, кез - келген басқа халықты, жерді өзіне күшпен қосу белгілі мақсатты саясат арқылы іске асырылып келді және де бұл саясат мемлекетті нығайтып, одан ары

дамытудың басты көзі болып келді. Осы тұрғыдағы XVI ғасырдың соңынан, Ермактың қазақ жеріне жаулау соғыстарынан бастау алған бірнеше ғасырлық ресейлік қазақ даласын отарлау саясатының да басты мақсаты – бұл жаңа жерлерді өзінің құрамына күшпен және толығымен қосу, жер үсті және астының байлығына ие болу, байтақ жаңа өлкені өнеркәсіптік тұрғыда игеру, оны жаппай орыс шаруаларымен қоныстандыру мақсатынан туды.

Мұнымен қатар осы отарлау саясатының келесі саяси мәні – қазақ жерінің шығысы, Алтай өңірлеріне әскери қамалдар негіздеп, Қытай империясының бұл аймақты өзіне қосуға арналған жоспарын орындатпау болды.

Аталған жоспарларын орындау саясаты Ресей империясының өзі күйреуге ұшыраған XX ғасырдың басына дейін жүргізіліп келді. Нәтижесінде 1917 жылға дейін қазақ даласының келбеті барынша өзгертіліп, жергілікті тұрғындардың үлес салмағы болмаған дәрежеде азайды. Өлке көпұлтты аймаққа айналдырылды. Қазақ халқы барша өмір сүру құқықтарынан айырылып, оларға «бұратана» (инородцы) деген атау берілді. Қазақ жері толығымен патша империясының меншігі деп жарияланды. Қазақ даласын отарлап, тұрғындарын бодандыққа айналдыру оның барлық аймақтарында жүргізіліп, аса қаталдығымен ерекшеленді. Халқымыздың бұл бодандыққа қарсы барша отарлану мерзіміндегі кез келген қарсылықтары аяусыз жазаланып келді.

Яғни, Ресей империясының XX ғасыр басына дейінгі бірнеше жүзжылдықтарға созылған қазақтармен арадағы қатынасы оларды толығымен еркіндіктерінен, барша жерінен айыра отыра отарлауды іске асыруға арналды. Оның бұл қызметі ресей патшалығының үздіксіз жүргізілген басты мемлекеттік саясатына айналды.

Сонымен қатар, кең байтақ қазақ жерінің әр аймақтары мен өңірлерінде аталған империялық саясат өзінің ерекшеліктерімен белгілі болды.

Атап айтқанда, Қазақстанның солтүстік шығыс аймағы, соның ішіндегі Ақмола өңірін XIX ғасыр көлеміндегі отарлаудың да Қазақстанның басқа өңірлерінен жер үсті, асты байлықтарының молдығы, әскери стратегиялық маңызы жағынан ерекше саясатқа айналды. Нәтижесінде осы ғасырдың соңында қазақ халқының байырғы ата-мекені болып келген өмір Ресей империясының құрамына толығымен күшпен қосылып болды.

Ал, мына мақалада патшалық осы отарлау саясатының мақсаты, барысы, нәтижесі, жергілікті қазақтарға әсері нақты деректер негізінде баяндалып, ғылыми баға беріледі.

Ресей империясы тарапынан жоғарыдағы аталған мақсаттағы қазақ даласын әскери отарлау және орыс шаруаларымен қоныстандыру тарихы Ермактың казак әскерлерінің Батыс Сібір өлкесін қарудың күшімен жаулап, Сібір хандығының талқандауынан бастау алды. Бұл отарлау одан ары қазақ жерін толығымен өзіне қосумен жалғастырылғандығы белгілі. Бірнеше ғасыр бойы үздіксіз жүргізіліп, патшалық шексіз биліктің негізгі мақсатына айналған осы жаулаудың нәтижесінде XIX ғасырдың соңына дейін қазақ даласы түгелге жуық аталған империяның

толығымен бағындырылған аймағына айналды. Жергілікті қазақтар тарихи мекендерінен күшпен ығыстырылып, бұл жерлерге славян ұлттары, орыстар, орыс казактары мен шаруалары жаппай қоныстандырылды. Әскери бекіністер мен шекара шептеріне толтырылды.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада отарлау саясатының мақсаты, барысы, нәтижесі, жергілікті қазақтарға әсері нақты мұрағат құжаттарының деректері негізінде баяндалып, ғылыми баға беріледі. Ретроспективалық талдау негізінде қазіргі салдарларына саяси сараптама жасалған.

Зерттеу нәтижелері

Бұл ресейлік отарлаудың барысында алдымен Омбы, одан кейін Дала Генерал-губернаторлықтары құрамына енген Ақмола облысын әскери отарлау мен орыс шаруаларымен қоныстандыру негізінен XIX ғасырдың басынан жүргізіліп, аталған жүзжылдықтың соңына дейін аяқталып болды. Ақмола облысын Ресей империясына күшпен қосу қазақ даласының басқа өңірлерімен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері болғандығы белгілі. Енді тарихи деректерге сипаттама жасайтын болсақ, оның себептері – көрсетілген аймақ өңірлерінің егін шаруашылығына қолайлылығы, табиғат байлығы, қазба кен орындарының молдығы, сонымен бірге оның тура сол мерзімдерде одан ары игеріліп жатқан Сібірдің орта және шығыс, қиыр шығыс өңірлеріне тікелей жақындығы, тағы басқалары болғандығы белгілі. Сол мерзімдегі жарияланған жазба деректерге назар аударатын болсақ, XIX ғасырдың соңына дейінгі Омбы генерал-губернатор орталығының құрамында болған Ақмола облысының негізгі тұрғындары қазақтар еді. Ал, XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап аймақтағы қазақ емес тұрғындардың саны жылдам қарқынмен артып, XX ғасырдың бірінші онжылдығында аталған өңірдегі қазақ емес тұрғындар саны жергілікті халықтың санынан екі есеге жуық молайып, 1 миллион адамнан асты. Автохонды байырғы тұрғындар саны 500 мыңнан сәл ғана артық болды. Міне осылай XX ғасырдың алғашқы онжылдығынан бүкіл қазақ жерінің қатарындағы Ақмола облысы тұрғындарының негізін осында көшіп келген орыстар бастаған қоныс аударушылар құрады. Осындай көрсеткіш арқылы Ақмола облысы Ресей империясының заңды құрамдас бөлігі болып қалыптасты. Енді Ресей империясының отарлық саясатының нақты іске асырылуына арналған деректерге талдау жасайтын болсақ, тарихи жазбалардан бұл саяси шараның жоспарлы да мақсатты іске асырылып келгендігін білуге болады.

Мысалы, «Обзор Акмолинской области за 1881 год (приложение ко всеподданейшему отчету Акмолинского губернатора)» [1] атты жазба деректе: «1881 жылы Ақмола облысында 460,363 адам, соның ішінде: 245,299 ер және 215,064 әйел болды. (100 ер адамға 87,7 әйелден айналады). Тайпалық құрамы және мәдени даму деңгейі бойынша облыс тұрғындары отырықшы (орыстар) және көшпелі (қырғыздар) деп бөлінеді. Біріншілері 63 627 ер және 57 008 әйелдер, жиынтығы 120 635 адам, ал

екіншілері 181672 ер және 158056 әйелдер, жалпы 339 728 адам. Әрбір 100 отырықшыға 281,7 көшпендіден айналады» [1], - дейді. Бұған қарап XIX ғасырдың 80-жылдарындағы облыстағы жергілікті тұрғындардың орналасу барысын білуге болады. Келесі, 1883 жылы жарияланған ресми жинақта [2] аталған жыл көлеміндегі облыстағы көпұлтты тұрғындар саны, олардың әлеуметтік топтары мен тиесілі жер көлемінен нақты мағлұматтар жарияланған. Осы деректерді негізге алатын болсақ: «Ақмола облысының жер көлемі мен тұрғындары негізінен алғанда екі бөлікке бөлінеді: оның игерілу барысына орай ол: Сібір казак әскерлерінің қалалық және қоныс аударушы шаруалар (26. 804.2 шаршы верст) (верст-1066,8 метр Ғ.Қ.) мен қырғыздар пайдаланып отырған мемлекеттік (452 396 шаршы верст) жерлерге бөлінеді. Есепке алынған тұрғындар өздерінің экономикалық және азаматтық тұрмыстары жағынан отырықшы (125 374 адамды құрайтын Сібір казак әскерлері, қалалық шаруалар мен әртүрлі топтардан), солармен бірге (341 050 қазақтар) көшпенділер қазақтардан тұрады.

Шаруалардан 3880 адам өздеріне ерекше бөлінген жерлер негізіндегі арнайы қоныстарда орналасқан, қалған 1046-сы казак станицаларында (станция – Патшалық ресейдегі казак облыстары аумағында сақталған село типтес мекен-Ғ.М.) және 6938-ы қалаларда қоныс тепкен» [2]. Осы жылғы тұрғындар қозғалысының анықтамалығына келетін болсақ, бұл жазба мәліметтер жинағында одан ары баяндалғанындай: «Ақмола облысында 1884 жылдың 1 қаңтарында 246 093 ер және 221 341 әйел, барлығы 466 424 адам, соның ішінде 128 365 адам отырықшы, 338 059 адам көшпелі тұрғындар болды. Өткен жылмен салыстырғанда облыс тұрғындарының саны 1986 адамға немесе 1,5%, ал көшпенділер 3405 тұрғынға азайды» [2]. Тура жоғарыдағы сараланған уақыттан 10 жылдам астам мерзім өткеннен кейін Ресей империясының бұл өлкені әскери және өнеркәсіптік бағыттағы отарлау және оны орыс шаруаларымен жүйелі негіздегі қоныс аударту мақсатындағы істерінің нәтижесінде Ақмола облысы тұрғындары саның едәуір бөлігін орыс казактары мен шаруалары құрай бастады. Көптеген казак станицалары мен шаруалар селолары мен деревнялары негізделіп, олардың тұрғындарының саны да молдығымен белгілі болды. Жаңадан келушілер жергілікті қазақтардың жайылымдық жерлеріне орналаса бастады. Осы мазмұндағы деректерде: «Казактар қырғыз даласының алғашқы отарлаушылары – бүгінгі күнге дейін отырықшы уездер тұрғындарының басым бөлігін құрайды. Мұнда казактар уездер территориясының 5-тен 1-бөлігіне жуығына орналасқан және олардың жерлері үздіксіз созылған 20-30 верстік кеңістік арқылы облыстың солтүстік және және солтүстік-шығыс шекарасы бойымен Звериноголовск (Орынбор губерниясы) станицасынан бастап Омскіге дейінгі 572 верст қашықтықта (Преснегорковск жүйесі деп аталатын) және одан ары 170 верст Ертіс бойымен (Ертіс жүйесі) Семипалатинск облысына дейін жалғасады. Егер де бұл кеңістікті казак жанұяларының санына бөлетін болса (9.581), олардың әрқайсысына 210 десятинаға жуықтан айналады; казактарға орташа жер бөлігі әрбір ер адамға 30 десятинадан белгіленген.

Аталған уездердегі мол жерге ие болған казак жерлерінің санына юртовых және әскери жерлермен бірге оншақырымдық (десятиверстные) жерлер де енеді. Тұрғындардың жалпы санын қоныстандырылған орындардың санымен есептейтін болса, жаңа қоныстанушылар орналасқан селениялар бұрынғы қоныстанушылар селенияларымен салыстырғанда тұрғындарының молдығымен ерекшеленеді: біріншілерінің (сырттан келген орыс мұжықтары) қоныстандырылуы - 800 адамға, ал екіншісінде (қазақтар) - 684 адамға жуық.

Ерекше саны мол қоныстар Ишим (Есіл) өзенінің бойына орналасқан, атап айтқанда: Явленное (1.817 адам), Коноваловск (2.074 адам) және Мариинск (2.400 адам), одан кейін Көкшетау уезінің орталық аумағына қарай орналасқан келесі қоныстар; Макинск (1.326 адам), Новопокровск (1.373 адам), Преображенск (1.782 адам) және Каменск (1.891 адам)» [3], - деп жазылды.

Тура сол мерзімдегі империялық ресми жазба деректердің келесі мағлұматтарына назар аударатын болсақ, оларда баяндалатынындай: «Облыстың қалалық тұрғындары негізінен алғанда Омск, Петропавловск және Ақмолада орналасқан. Уездердің тұрғындары: а) Сібір казак әскерлерінің казактары, б) қоныстанушы шаруалар және в) облыстың байырғы бұратана тұрғындары -қазақтардан тұрады.

Қырғыз даласын алғашқы әскери отарлаушы казактар соңғы уақытқа дейін уездердің отырықшы егінші тұрғындарының негізіне айналды. Сібір казак әскерлері облыстағы ең ірі жер иеленушілер болып табылады. Оларға станицалар мен қоныстардың қоғамдық пайдалануындағы а) станицалық немесе «юрталық») жерлер, және б) станицаларға, сонымен бірге казак офицерлері мен әскери шенеуніктердің ұрпақтарына меншік ретінде берілетін қосымша әскери жер бөліктері жатады.

Ақмола облысы деңгейіндегі Сібір казак әскерлерінің территориясы 24.763.3 шаршы версті немесе 2.577.767 десятинаны құрайды, оның ішіндегі 2.003.416 десятинасы Петропавловск және Омск уездеріне жатады. Бұл жерде казактар уездер территорияларының бестен біріне дейінгі бөлігіне орналасқан.

Шаруалар (көшіп келген орыс шаруалары,- Е.Қ.) әзірге облыстың жалпы жер көлемінің біраз ғана кеңістігіне орналасқан, олардың тұрақты негізде пайдалануларына арналған жерлер (әр адамға 15 десятинадан) қырғыздар пайдаланып отырған территориядан алынады» [4]. 1908 жылы Омбы қаласына жарияланған кезекті ресми жазба шолуда ХІХ ғасырдың соңындағы Батыс Сібір Темір жолының пайдалануынан кейінгі Ақмола облысы уездерін орыс шаруаларымен одан ары қоныстандырудың, оларды тағы да жергілікті қазақтардың жайылымдықтары есебінен құнарлы егістік жерлерімен қамтамасыз ету көлемі және жаңа қоныстар мен деревнялар негіздеудің анықтамалығы көрсетілген [5]. Аталған жазба дерек көзінде баяндалғанындай: «Батыс Сібір темір жолының тартылуымен (1894 ж.) даланы отарлау барысы неғұрлым дұрыс жолға түсіп, қоныс аударушыларға мүмкіндігінше алдын ала дайындалған жер бөліктері беріле бастады.

1-кетсе. 1894-1904 жылдар аралығындағы қоныс аударған шаруалар мен олардың негіздеген селенияларының саны

Жылдар	Селениялар	Ерлер	Әйелдер
1894	54	20.382	19.213
1895	87	32.180	29.629
1896	132	52.583	46.816
1897	134	59.607	53.642
1898	138	64.252	58.059
1899	150	69.857	64.567
1900	200	83.033	77.057
1901	206	87.898	81.417
1902	217	90.613	82.454
1903	233	96.317	90.303
1904	248	105.489	98.282
1905	260	105.938	99.577
1906	299	122.609	105.435

Есепті 1907 жылы Омск уезінде 31, Петропавловскіде 6, Көкшетауда 30, Атбасарда 14 және Ақмолада 18, облыс бойыша барлығы 99 жаңа бөліктер ұйымдастырылды. Бұл бөліктерге 10 361 жанұя, соның ішінде 29 459 ер, 26 612 әйелдер жіберілді. Өткен 1907 жылы ауданаралық жер бөлу бөлімдерінің мәліметтері бойынша 1908 жылдың 1 қаңтарына бірден қоныстандыруға жарамды 16 799 адамдық жер бөліктері бар» [5]. Бұдан кейінгі келесі жазба деректе XX ғасыр басындағы Ақмола облысына байырғы қазақ тұрғындарының жайылымдықтары есебінен Ресейдің еуропалық губернияларынан келетін жерсіз орыс шаруаларына арналған құнарлы жерлерді бөлу ісі одан ары жаңа қарқынмен жүргізілді. Осы дерек көзінде аталған мазмұнда баяндалатынындай: «1907 жылы Омск уезінде 31, Петропавловскіде 6, Көкшетауда 30, Атбасарда 14 және Ақмолада 18, облыс бойынша барлығы 99 учасоктар (қоныстанушылар,-Ғ.Қ.) ашылды. Бұл учасоктарға 10 361 жанұя, соның ішінде 29 459 еркек, 26 612 әйел, осылардың қатарында, Омск уезіне 3 032 жанұя, 8 928 ер, 7 735 әйелдер. Петропавловск уезіне - 983 жауя, 2 986 ер, 2 668 әйел. Көкшетау уезіне – 2 744 жанұя, 7 445 ер, 6 787 әйел. Атбасар уезіне 854 жанұя, 2 304 ер, 223 әйел және Ақмола уезіне 2 748 жанұя, 7 766 ер және 7 195 әйел орналастырылды.

1907 жыл бойынша облысқа орналастырылған қоныстанушылардың жалпы саны 56 071 адамдар болды» [6]. «Облыс екі этнографиялық топтармен: орыстар және қазақтармен қоныстандырылған. Сібір казак әскерлеріне облыс көлеміндегі 24 514.5 шаршы верст немесе 2.550.523 десятина жер тиесілі. Казак әскерлерінің территориясы Омск және Петропавловск уездерінің солтүстік бөлегіндегі Ертіс өзенінің оң жағалауындағы Көкшетау уезінің үлкен бес бөлігін, солармен бірге Атбасар және Ақмола қалаларының маңайларын қамтиды. (Бұлармен бірге, - Ғ.Қ.)

басым бөлігі еуропалық Ресейден қоныс аударған шаруалардың үлкен бөлігі облыстағы 5.723.244 десятиналық үлкен өңірге орналасқан. Олар қоныстан негізінен Омск (Омбы) уезінің солтүстік және солтүстік-шығыс бөлігінде; Петропавловск уезінің солтүстік және батыс бөлігінде; Көкшетау уезінің оңтүстік-батыс, батыс оңтүстік өңірлері, Атбасар уезінің солтүстік бөлігі мен Ақмола уезінің Некрасовск қонысына дейінгі солтүстік-батыстан оңтүстік – шығысқа, Батогоринск қонысына дейінгі жүйемен жүргізілуде. 40.805.700 десятинаны қамтитын қалған жерлер қырғыздардың (орыс казактары мен шаруаларынан жалға алуы келісімдері негізінде,-Ғ.Қ.) қырғыздардың нақты қолдануында» [7], - деген Ақмола облысындағы 1910 жылғы тұрғындар арасындағы орыс казактары, шаруалары және жергілікті қазақтарға тиесілі жер иеліктері мен шаруашылық жағдайларына арналған анықтамадан өңірді жаңа келушілермен қоныстандырудың барысы мен сол уақыттағы нәтижесін білуге болады.

1911 жылы Омбы қаласында жарияланған «Статистические материалы по подворному обследованию переселенческих хозяйств 9-ти типичных поселков (4 Кокчетавского и 5 Петропавловского уездов) Акмолинской области за 1910 год»[8], - атты жазбаша анықтамалар топтамасында: «Губерниялар бойынша қоныс аударушылардың келуі төмендегідей болды: Полтава губерниясынан – 422 шаруашылық, Черниговтан – 392, Харьковтан – 143, Самарадан – 146, Саратовтан – 72, Екатеринославтан – 70, Уфадан – 57, Екатеринославтан – 70, Херсоннан – 45, Курскден – 44, Пензадан – 43, Орловскден – 33, Киевтен – 29, Донскойдан – 27, Гродненск пен Ковенскіден – 23 және т.б. Бұл тізімнен анық болатынындай, далалық өңірлі бір поселкаға орманды және таза далалы губерниялардан қоныстанушылар келіп орналасқан, және де қоныстанушылардың жалпы сандары жағынан бірінші орынды Полтава, Харьков және Чернигов губерниялары алады. Анықтаудан өткен қоныстанушылардың арасында жері аздар басымдық танытады (1143 адам). Мүлдем жері жоқтар салыстырмалы тұрғыда аз және «жері жоқтар» деген белгіде 475 шаруашылық қана тіркелген» [8], - деп көрсетіліп, онда Ақмола облысы Көкшетау және Петропавловск уездеріне 1910 жыл көлемінде империяның Еуропалық аймақтарынан келіп орналастырылған жаңа қоныс аударушылар шаруашылықтарының нақты сандары көрсетілген. «XX ғасыр басынан орыс қоныс аударушы шаруаларының Батыс Сібір өлкесі, соның ішіндегі Ақмола облысына келіп орналаса бастауының көлемін «Челябинск пунктiнiң мәліметі бойынша 1911 жылы Сібірге 185 933 адамды құраған 21 690 қоныстанушылар ходоктардың отбасылары келген. Осылардың ішінде облысқа 1911 жылы 28 806 адамды құрайтын қоныстанушылар мен ходоктардың 2928 жанұялары келіп орналасқан» [9], - деген мазмұндағы деректер жеткізеді. Бұдан кейінгі «Список переселенческих участков, предоставленных ходокам Европейской России в Акмолинском районе в 1912 году» [9] атты 1912 жылы Омскіде жарық көрген жазба мағлұматтар жинағында: «Омск уезінде 2475 адамдық үлес, (солардың қатарында 357 жанға арналған жеке пайдалану мақсатындағы 112 жерден анықталған 4 бөлік); Петропавловск уезінде 2555; Кокшетау уезінде 3157 адамдық; Атбасар уезінде 634 адамдық;

Ақмола уезінде 244 адамдық бөліктер. Жиыны 9065 адамдық бөліктер. (Осылардың қатарында), Омск уезіндегі Сатыбай, Терек, Темірбай, Дома Қыстау, Игон Агаш, Сиыр Үлкен, Жақабай Сасық, Шағамбай, Көкшетау уезіндегі Алакөл, Ақмола уезіндегі Жыланды, Атбасар уезіндегі Кенжарым» [10], - деп көрсетіліп, 1912 жыл ішіндегі Омск (Омбы) уезі бойынша жергілікті қазақтар жайылымдық жерлерінен орыс қоныстанушыларына өткізілген жер бөліктерінің санынан анықтамалар берілген.

1912 жылы Омбы қаласында жарияланған «Обзор Акмолинской области за 1912 год» [11], атты кезекті есептік жинағында 1912 жылғы Ресей империясының ішкі еуропалық губернияларынан Батыс Сібір, соның ішінде Ақмола облысына қоныс аударушылардың, олардың жалпы және жанұя сандары сандары беріліп, оларға империялық үкімет тарапынан көрсетіліп отырған әр жақты көмек көлемінен анықтамалар баяндалған. Осы жинақта аталған мазмұнда жазылғанындай: «1912 жылы Челябинск пунктiнiң анықтамалығы бойынша Сiбiрге 177 285 адамды құраған қоныс аударушылар мен өз еркімен келушілердің (ходоктар) 31 623 жанұялары, 83 614 жалғыз басты. Оның ішінде 58 672 өз еркімен келушілер келген.

Осы айтылған сандардың ішінде облысқа (Ақмола облысы, - Ғ.Қ.) 1912 жылы 14.827 адамды құраған 2697 қоныс аударушылар мен өз еркімен келушілер жанұялары және 7 415 жалғыз басты, барлығы 22 242 адам келді. Есепті жылы бұрынғы жылдардағыдай жоспар негізінде келген қоныстанушыларға мемлекет тарапынан көмек көрсетілді, (атап айтқанда,-Ғ.Қ.): шаруашылық мүддесіне, қауымдық қажеттілікке, ішкі бөліністі айқындау және жол шығынына. Шаруашылық мүддесіне бөлінген қаржы: 1912 жылы шаруашылық мүддесіне 1.300.072 рубль бөлінді. Жол шығынына: 1912 жылы бұл мақсатқа 2.380 рубль берілді. Орта есеппен алғанда, өз еркімен келушіге мөлшермен 4 рубль және отбасылық қоныс аударушыға мөлшермен 10 рубльден айналды» [11]. Келесі жазба деректе жоғарыдағы көрсетілген Ақмола облысына Ресей империялық отарлау саясатының барынша жүргізілуі нәтижесінде орыс шаруаларын легімен қоныстандырудың нәтижесінде бұл өлкедегі тұрғындардың нақты сандары көрсетіліп, XIX ғасырдың соңғы уақыттарына дейін басымдық танытып келген жергілікті қазақтардың XX ғасырдың алғашқы он жылдығының соңында сандарының барынша азайып, екінші деңгейдегі тұрғындар санына ауысқандығын білуге болады. Осы мазмұндағы мағлұматтарда жазылғанындай: «Отырықшы және көшпенді тұрғындар бойынша облыс тұрғындарының санының анықтамалығы:

Омск уезінде отырықшы – 327 742, көшпенді – 56 681;
Петропавловскте отырықшы – 207 617, көшпенді – 86 192;
Көкшетауда отырықшы – 248 520, көшпенді – 100 421;
Атбасарда отырықшы – 62 490, көшпенді – 94 068;
Ақмолада отырықшы – 127 71, көшпенді – 213 791;
Барлық отырықшы – 974 090, барлық көшпенді – 551 453;
Жалпы қорытынды: 1 525 543» [12], - болды.

Ақмола облысын империяның Еуропалық өңірлеріндегі жерсіз және жерлері аз орыс шаруаларымен қоныстандыру патшалық билік тақтан

кеткен 1917 жылдың басына дейін үздіксіз жалғасып келді. Бұл шараға тіпті Ресей империясы сәтсіздікке ұшырай бастаған Бірінші Дүниежүзілік соғыс қимылдары да әсер ете алмады. Қазақ даласының бұл өңірін одан ары отарлау барысы мен салдарларын Ақтөбе облысындағы қалыптасқан тұрғындар арасындағы ұлттық айырмашылықтардан білуге болады. Мысалы, 1917 жылғы осындай мазмұндағы жазба деректе баяндалғанындай: «1915 жылы облыстағы казак (орыс казактары) тұрғындардың саны 131 232 адам болды. Облыстағы шаруа тұрғындардың (қоныстанушы орыс шаруалары) жиынтығы 1916 жылдың 1 қаңтарында 744 918 адамға жетті. Олар негізінен Омск (Омбы) және Көкшетау уездерінің солтүстік және оңтүстік бөліктеріне және Атбасар уезінің солтүстік және Ақмола уезінің солтүстік батыс өңірінен оңтүстік батысына дейінгі жерлеріне орналасқан.

2-кесте. Сол кездегі облыс тұрғындарының ұлттық бірегейлігін көрсететін анықтама:

Атауы	Саны
Великоросстар	425 474
Малоросстар	443 113
Белорусстар	5 709
Поляктар	17 203
Мордвалар	27 232
Немістер	30 513
Қырғыздар	592 332
Татарлар	25 649
Барлығы	1 579 456 адам

(Осы, 1915 жылы облысқа жаңадан қоныс аударып келгендердің санына тоқталатын болсақ, - Ғ.Қ.) Челябинск тіркеу орнының мәліметі бойынша есепті жылы Ақмола облысына 5 683 қоныстанушылар мен өз еркімен қоныстанушылар келді. Осы тіркеу орнының есебінде көрсетілгеніндей, өткен жылы 54 893 адам келген» [13].

Келесі талдау жасалатын ресми мағлұматтар жинағынан Ресей империясының өмір сүруінің ең соңғы бір-екі жылдарындағы (1916 жылғы көрсеткіш) бұл отарлаушы мемлекеттің қазақ даласында, соның ішінде бұдан бір ғасыр бұрынғы тұрғындарының түгелге жуығы қазақтар болып қалыптасқан Ақмола өңірі тұрғындарының ұлттық құрамының сандарына көз жеткіземіз. Онда баяндалғанындай: «Ақмола облысындағы (орыс,- Ғ.Қ.) шаруаларының саны 1915 жылдың 1 қаңтарына 729 266 адамға жетті. (Бұлармен бірге, - Ғ.Қ.). Есепті жылы облыстағы казак тұрғындарының саны 111 299 адам болды. Қырғыздардың (қазақтар - Ғ.М) саны 1914 жылы 574 498 адам болып, олардың ішінде 531 507 мыңы көшпенділер. 42 991 адам отырықшылар болды.

Облыстағы шаруалар 1 333 177 адамды құрап, өткен жылмен салыстырғанда 11 981 адамға артық болды. Бұл деректер жинағындағы

кесте негізіндегі, одан ары аталған облыс тұрғындарының ұлттық белгілеріне қарай төмендегі сандары көрсетілген [14].

***3-кесте.** Сол кездегі облыс тұрғындарының ұлттық бірегейлігін көрсететін анықтама (1916 жыл бойынша):*

Атауы	Саны
Великоросстар	423,350
Малоросстар	458,921
Поляктар	7,512
Мордвалар	24,605
Немістер	36,039
Қырғыздар	570,238
Татарлар	24,036
Еврейлер	4,462
Сарттар	2,237
Басқа халықтар	4,237
Барлығы	1 555 679 адам

Жоғарыдағы мәліметтерді саралай келе, XIX ғасырдың екінші жартысынан патшалық ресейдің қазақ даласын, соның ішіндегі Омбы, Петропавловск, Көкшетау, Атбасар уездеріне көбірек қоныстандырып отырды. Ақмола өңірін орыс казактары шаруаларымен, тағы да ресейдің орталық өңірлерінен келетін ұлт өкілдері топтарымен қоныстандырудың мақсаты, барысы мен нәтижелерін талдап, орталық үкіметке ұсыныстар дайындайтын арнайы басылымдардың сандарындағы мәліметтерден анық болатынында, осы қоныстандырудың барлығы байырғы қазақтардың ата қоныстары: қыстаулары мен жайылымдықтарын күшпен тартып алуы арқылы іске асырылғандығына көз жеткіземіз. Яғни, патшалық билік сырттан келген өзге ұлт өкілдерін жергілікті халықтың ерекшелігіне қарамай жаппай қоныстандырып, байырғы шаруашылық түрлерінен ажыратып жіберді.

Осындай отарлық саясаттың барысында 1917 жылға дейін жергілікті қазақтардың саны барынша азайып, олар өздерінің тарихи ата-мекенінде екінші қатарлы ешқандай құқықсыз тұрғындарға айналды. Аталған мерзімдегі ресейлік ресми жазбаларда бұл уақыттағы патшалық отарлық саясаттың жергілікті қазақ тұрғындарына әкелген әсерлері де баяндалып, олардың нақты әлеуметтік, тұрмыстық жағдайларына да талдау жасалынған. Мысалы, 1897 жылы Омбы қаласында жарияланған «Обзор Акмолинской области за 1895 г.» атты ресми деректер жинағында [15], «Қырғыздар өздерінің этнографиялық және мәдени-экономикалық ерекшелігіне және өзіндік шаруашылықтық-әкімшілік негіздеріне байланысты облыс тұрғындарының мүлдем бөлек тобын құрайды. Олар негізінен мал шаруашылығымен және біразы егіншілікпен шұғылданады. Қырғыздардың

жартылай көшпелі өмір-салты далалық облыстардың табиғатының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан: олардың территориясының үлкен бөлігі кең өңірді қамтитын өзінің жергілікті және климаттық жағдайларына байланысты егіншілікпен емес, қырғыздардың бір орыннан екінші жерге үнемі көшіп жүретін табынды мал шаруашылығына ғана қолайлы. Облысты мекен ететін қырғыздар «Орта орда» (Орта жүз – Ғ.Қ.) деп аталатын топқа жатады және белгілі рулар мен олардың қосымшаларына бөлінеді. Болыстық (волостное) әкімшілік қатынаста олар жеке ауылдарға жіктеледі, алайда бұл ресми бөлу қырғыздардың (қазақтар – Ғ.Қ.) нақты жағдайларына сәйкес келмейді, өйткені бір ауылдың көптеген ошақ иелері (тұрғындары – Ғ.Қ.) болыстықтың әр бөліктерінде тұрады. Шындығына келгенде қырғыздар бірнеше жанұядан тұратын жеке топтарды құрайды және бұл топтардың да ауылдар сияқты жанұябасыларының есімдері берілген атаулары бар.

Көпшілік жағдайда бір ауылды сол рудан шыққан бір бай асырайды. Ол байдың айналасына өзінің ағайын жақын туыстары орналасады. Кей жағдайларда олардың ауылдарының құрамына қызмет етушілер және малшылар ретіндегі «жатақтар» немесе кедейленген қырғыздар да (қазақтар) енеді. Мұндай ауылдарды № мен белгіленген әкімшілік емес «дәстүрлі рулық» деп атауға болады. Мал шаруашылығы жағдайына сай, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу және Сырдария облысының солтүстік бөлігі мен Астрахань губерниясының қырғыз (қазақ) ауылдарының барлығын қосып есептегенде 25 миллионнан астам төрт түлік мал бар. Ақмола облысы қазақтарында 1879 жылы 2 345 983 бас мал болды, оның ішінде: ұсақ – 1 352 165 бас қой мен ешкі, жылқы – 703 261 бас, ірі қара – 194 595 бас, түйе – 95.962 болды. 1879-1880 жылдардың қысында мал азығының жоқтығынан 818 995 бас мал немесе оның 35% - шығынға ұшырады. Статистикалық анықтамалар негізінде қырғыздардың бақылауы бойынша осындай жұт оқиғалары (қазақша «қоян жылы») әрбір 12-жылдан кейін қайталанып отырады. Жылқының орташа-нарықтық бағасы 25 рубль, ірі қара малы (сиыр) – 20 рубль, қой – 3 рубль. Түйе – 50 рубль бағасымен есептейтін болсақ, 2 жылда келтірілген шығын Ақмола облысы қазақтары 15 540 159 рубль малынан айырылғанын көруге болады. 1896 жылдың 1-қаңтарындағы деректер бойынша Ақмола облысында 2 106 585 бас мал болды. Соның ішінде отырықшы тұрғындарда (қалалықтармен бірге) 277 720 бас және ауылдық жерде 1 828 865 бас мал саны болды» [15] - бар. XIX ғасырдың соңынан Ақмола өңірінде тұрып жатқан жергілікті қазақтардың әлеуметтік жағдайына, патшалық биліктің әкімшілік басқару түрлерінің енулеріне қарамастан өзара дәстүрлі рулық, аталық, ауылдық байланыстары сақталып отырғанына талдау жасалынған.

Кезекті ресми деректер жинағындағы: «Жайылымдықты мұз басқан жағдайда, (гололедея) жеткілікті мөлшерде мал азығы дайындалмаса және малды басқа жерлерге айдауға мүмкіндік болмаса, шаруалар жем шөбінің жоқтығынан кейде малдарының жартысынан айырылады. Мысалы, Қазақ даласының орталық бөлегінде (Торғай, Ақмола, және Сырдария облысының солтүстік аймағында) олардың есінде қалған 1879-1880 жж. 12 710 000 бас

малдың 6 106 000 басы жұттан қырылып қалды. Соның ішінде Ақмола облысы қазақтарында 1879 жылы әр түрлі 2 345 983 бас мал болса, 1879-1880 жж. мал азығының жоқтығынан 818 995 бас мал шығынға ұшырап, қолда бар малдың 35% құрады. Ал, 12 жыл өткеннен кейінгі 1891 жылы тағы да жұт салдарынан едәуір көлемдегі мал шығыны орын алып, 364 054 бас мал немесе бар малдың 17,6 % шығынға ұшырады. Жылқының орташа нарықтық бағасы – 25 рубль, ірі қараны – 20 руб, қойды – 3 руб және түйені 60 руб. деп есептегенде жоғарыда аталған 2 жыл көлемінде Ақмола облысы қырғыздарының мал шығындары 15 540 159 рубль болды» [16], – деген мәліметтерден сол мерзімдердегі қазақ даласында үнемі орын алып келген жұттардың көшпенді мал шаруашылығына келтіретін зардаптарының мөлшерін білуге болады.

Ақмола облысы қазақтарының XX ғасырдың басындағы шаруашылық жағдайларына талдау жасалған көптеген жазба мағлұматтарда олардың негізгі күн-көріс көздері малдары жыл сайын азайып келе жатқандығынан мысалдар келтірілген. Атап айтқанда, 1910 жылы Санкт-Петербургте жарияланған осындай жазба деректер топтамасында [17],- баяндалғанындай: «Қазіргі қазақтардың ата-бабалары Петропавел (Қызылжар) өңіріне көшулері әр уақыттарда орын болған. Осы уезде өздерін бес жүз жыл бұрын тұратынын айтатын жергілікті қазақ ауылдары бар. Атап айтқанда, Полуденск болыстығындағы №9 Джакей Оразбай ауылы. Осы болыстықтағы тағы да басқа төрт ауыл (№7, 10, 13 және 16) және Тайынша болыстығындағы он бір ауыл (№143-145, 152-154 және 161-165) өздерін осы жерлерге орналаса бастау уақыттарын төрт жүз жылдеп айтады.

Осы жазбада назар аударатын мәселенің бірі жоғарыдағы аталған ауылдардың негізделуіне жататын тарихи кезеңнің, соның ішінде, осыдан үш жүз жыл бұрынғы орыстардың Ертіс жағалауындағы даланы немесе қазіргі Ақмола облысының солтүстік жартысын, соның ішіндегі Петропавловск (Қызылжар) уезі кіретін «Көшім хандығының» билігінде болған жерлерді бағындырған уақытпен сай келеді. Яғни, көрсетілген 117 ауыл, орыстардың Петропавел өңірін толығымен отарлауы кезеңіндегі кездескен байырғы тұрғындардың өкілдері болды. 516 ауылдың негізі соңғы 60 жылда қаланды. Осы ауылдардың көпшілігі бұрынғы қазақы ауылдар негізінде қалыптасты.

Қызылжар уезі қазақтары кәсіп түрлеріндегі мал шаруашылығы төмендегі мәліметтермен анықталады. Мысалы, 1908-1901 жж. аралығындағы санақ мәліметтері негізінде мал санынан салыстырмалы сандарына тоқталсақ:

1908 жылы: жылқы - 2 256 422, ірі қара – 201 097, қой – 271 678, ешкі-71 136, түйе - 300.

1901 жылы: жылқы – 113 224, ірі қара – 91 431, қой - 129 972, ешкі – 26 245, түйе – 326.

Жиыны: 1908 жылы барлығы – 772 642, 1901 жылы барлығы – 361 198.

1908 және 1901 жж. аралығындағы бір шаруашылық бойынша әр түрлі мал анықтамалығы туралы келесі сандар мәлімет береді:

1908 жыл: жылқы – 17, ірі қара – 15, қой – 21, ешкі – 6;

1901 жыл: жылқы – 10, ірі қара – 8, қой – 12, ешкі – 2.

Барлығы: 1908 – 59, 1901 – 32» [17] - деп жазылып, одан жергілікті қазақтардың соңғы 10 жыл көлеміндегі әр түрлі мал сандарының мәліметтері көрсетілген. Петропавловск уезі қазақтарының осы өңірге орналасуының тарихы баяндалған. Бұлармен бірге осы жазба дерек жинағында облыстағы егін шаруашылығын ұйымдастыруға жауапты шенеунік В Кузнецов: «Қазіргі уақытта ру басыларының деңгейі біршама дәрежеде төмендеп, көшпелі мал шаруашылығы таза күйінде мүлдем жойылып барады. Болашақта бұл жойылу одан ары жүре береді. Уездің көптеген өңірлері, соның ішінде, солтүстік және батыстағы Убаған-Құшмұрын (Обаған, Құсмұрын – Г.М.) өңірі көшпелі мал шаруашылығы жерлері есебінен түгелдей тығыз орналасқан жер өңдеу аудандарынан тұрады» [17], дейді. Бұл уезге патшалық отарлаудың жергілікті қазақтардың өмірі мен тұрмыстарына әкелген кері әсерлерін атап көрсетті. Келесі жазба деректе Ақмола облысы Ақмола уезі өңіріне қазақтардың келіп орналасуы тарихынан да анықтамалар беріліп, бұл өңірді ресейлік отарлау барысы, оған қарсы жергілікті тұрғындардың қарсылығынан мысалдар келтірілген. 1822 жылғы Ресей империясы тарапынан қабылданған Сібір қырғыздары ережесінің жергілікті қазақтардың тұрмыстық жағдайларына, әлеуметтік дамуларына әсері жазылған. Уезд қазақтарының осы империялық ережеге қатынасы мен Кенесары қозғалысын қолдауы нақты деректер негізінде сипатталған. Онда: «Ақыр соңында 1756 жылы қытайлықтар қырғыздардың жаулас көршілері қалмақтарды толығымен талқандап, үнемі қауіп төндіріп келген Жоңғар мемлекеті жойылды. Екі ғасыр бойы үнемі шапқыншылықты басынан өткізіп келген қырғыздар нәтижесінде еркін тыныстады және Жоңғар патшалығы талқандалғаннан екі жыл өткен соң олар шығысқа, Ертіс өзені жағалауына қарай жылдам жылжып, ондағы жоңғарлардан босатылған жерлерге орналаса бастады.

Бұған керісінше, орыстар Ертіс өзені бойымен қазақ қоныстарын негіздей отыра, мұндағы қырғыздарды ығыстыра бастады. Міне осылай, XIX ғасырдың басынан Ертістен батысқа қарай қарсы қозғалыс басталады. Осы уақытта Ақмола уезі шеңберінде Ертістен қоныс аударған қазақтар көбейе бастады. Нәтижесінде, орыстардың билігі Ақмола уезіндегі Есіл өзені бойындағы 1832 жылы «сыртқы округ» болып жарияланған округтік қалаға айналған Ақмола бекінісінің негізделуінен кейін бірден белгілі бола түсті. Осыдан кейін 1837 жылы уездің оңтүстік бөлегінде Ақтау бекінісі салынды. Округтың ашылуымен жергілікті басқарудың сайланатын «аға сұлтандар» басқаратын ерекше әкімшілік басқарамасы енгізілді. Алғашқы аға сұлтан болып Самеке ханның ұрпағы Қоңырқұлжа Құдайменді сайланды. Оған бәсеке ретінде аға сұлтандыққа өтуге Саржан Қасымов түсті, алайда өзінің үмітінің орындалмайтындығын біліп, ол Қоқанд хандығының қарамағына өтті. Едәуір деңгейдегі осындай сайлану мақсаттары негізінде Саржанның інісі Кенесары Қасымұлы 1837 жылы оларды орыс бодандығына енбеу және тәуелсіз мемлекет құруға туралы үгіттей бастады. Оның бұл әрекеті ерекше табысқа жете алмады, бұған қарамастан 10 жылға жуық уақыт бойы Кенесары мен оның жақтастары бүкіл өлкені үздіксіз соғыс алаңына

айналдырды. Кенесарымен келіспейтін қазақтар оның жазалауларынан құтылу үшін өздерінің тұрақты ауылдары мен қыстауларынан біршама уақыт алыстап солтүстікке қарай көше бастады. Кенесары толқытқан қазақ даласы өз қалпына жылдам келе алмады. Осындай жағдайдан кейін, көптеген қазақ рулары арасында келіспеушіліктер болып, өз туған жерлерінен көше бастады. Ал, ол жерлерге өз кезегінде ішкі ресейден келіп жатқан шаруалар қоныстанды.

Кенесарының көтерілісі өлкенің (қазақ даласы) тарихындағы бүкіл бір кезеңді қамтыған патшалық үкіметке қарсы ұлт-азаттық көтеріліс пен шапқыншылық кезеңнің соңғы оқиғаларының бірі болды. Аталған уақытта өлкеде әлі де сайланбалы аға сұлтандардың көмегімен басқарудың ескі жүйесі сақталынып келді; өлке рулық болыстықтарға бөлініп келді және бұл рулық бастама сол кезде зор маңызға ие болды. Осыдан барып, бірнеше рулар әліде болса қазақ хандарының мұрагерлері төре сұлтандардың қамқорлықтарын іздейді. Өлкедегі мұндай жағдай «Сібір қырғыздары Ережесін» іс жүзінде ауыстырған уақытқа дейін іске асырылды» [18], - деп жазылған, бұл өлкедегі XVIII ғасырдың ортасынан XIX ғасырдың соңына дейінгі орын алған саяси-әлеуметтік оқиғалардың барысына талдау жасалып, баға берілген.

Нақты сандармен толықтырылған кезекті жазба деректер жинағында 1880-1907 жылдар аралығындағы Ақмола облысындағы жергілікті қазақтардың мал сандарының салыстырмалы көрсеткіштері беріліп, талдау жасалынған. Онда: «Қырғыз мал шаруашылығының жағдайын төмендегі сандар арқылы білуге болады:

1880 жылы 1 қазаққа есептегендегі мал басының саны 4,7., 1891 – 5,4., 1892 – 4,2., 1894 – 4,7., 1897 – 7,8., 1907 – 3,9.

4-кесте. Қырғыздар иелігіндегі малдың жалпы саны [19]:

Жыл	Жылқы	Мүйізді ірі қара	Ұсақ мал	Түйе	Барлығы
1880	408 570	159 699	959 395	82 224	1 609 888
1887	550 585	204 019	1 302 165	91 197	2 147 766
1897	792 072	420 957	1 872 588	102 514	3 188 131
1907	522 230	366 034	993 296	76 270	1 197 810

Яғни, бұл мәліметтерден белгілі болатынындай, аталған жылдардағы мал сандарының көрсеткіштері әртүрлі жағдайларда болғандығы, соның ішінде 1880 жылмен салыстырғанда 1907 жылы әр қазаққа тиесілі мал саны 1897 жылғы көрсеткіштен екі есеге азайғандығын көруге болады. Бұған оған жыл сайын осы өңірлерді жиі қамтып отыратын ауыр табиғат жағдайлары (қысқы мал жұты, мал ауыруы, т.б.), ресейлік орыс казактары мен шаруаларын еселеп қоныстандыру салдарынан қазақтардың жайылымдық көлемінің үнемі азайып отыруы, осыдан барып олардың малдарын мол көлемде орыс көпестері мен жәрмеңкелер арқылы лажсыздан сатуы әсер еткендігі

белгілі. Ал, мұның өзі негізгі күн-көрістері мал болып келген қазақтардың тұрмыстық жағдайларының нашарлауына әкеліп соқтыратындығы белгілі.

1912 жылы Омбы қаласында жарияланған кодан кейінгі жазба дерегінде «Қазақ тұрғындарының құрамы 1912 жылы 554 302 адам болды; олардың ішінде көшпенділер 543 035 адам және отырықшы 11 064 адам» [20] - болды. Осы сандарға қарап сол уақыттағы Ақмола облысында отырған жергілікті қазақтардың саны және барлық тұрғындардың әлеуметтік жағдайлары нақты белгілі болады. Ал, осы мерзімде Ресейлік Дала өлкесінің құрамында болған Ақмола облысындағы жалпы тұрғындардың саны 1 миллионнан асып, оның басым бөлегі өлкеге қоныс аударған орыс казактары мен империяның Еуропалық бөлігінен көшіп келгендер болғандығы белгілі. Ресей империясының осындай отарлық саясатының негізінде жергілікті қазақтардың саны мейлінше азайып, бұл кері құбылыс одан ары жалғастырыла берді. Бұл осы жергілікті халықтың санының кемуіне әкеліп соқты. Ал, бұдан кейін көптеген әлеуметтік, экономикалық, шаруашылық теңсіздіктер пайда болып, оның зардабы бірнеше буынға дейін әсер етті.

Қорытынды

- Қазақстанның солтүстік-шығыс аймағын қамтыған Ақмола облысының XIX-XX ғасыр басы мерзіміндегі бодандық тарихы арқылы бұл жерлерді Ресей империясы тарапынан отарлау саясатының барысы мен жергілікті тұрғындарға деген кері нәтижелерін барынша айқындай түседі;

- Ресей империясы бұл өңірдің жер үсті-асты байлықтарын есепсіз игеру арқылы XIX ғасырдың соңына дейін өлкеде көптеген алтын, күміс, мыс, тағы да басқа түсті металлдар іздестіретін, өндіретін орындар пайда болып, өндірілген өнімдер толығымен империяның орталық өңірлеріне жіберіліп келді;

- Осындай ресейлік өндірістік игеру жергілікті қазақтардың кен орындары табылған жайылымдық жерлерін күшпен алу, оларды мал шаруашылығына мүлдем қолайсыз жерлерге ығыстыру арқылы іске асырылды.

- Ресейлік отарлаудың келесі түрі – Ақмола облысы территориясына көпсанды Сібір казак әскерлерінің арнайы бөлімдері орналастырылып, оларға жерлерінен айырылған қазақтардың қарсылықтарын қарудың күшімен басу міндеттері қойылды. Отбасымен келіп орналасқан казак әскерлеріне өлкедегі ең құнарлы егістікке арналған жерлер беріліп, оның көлемі үнемі ұлғайтылып отырды. Қазақ даласында әскерилендірілген казак станицалары пайда болып, даладағы патшалық әкімшіліктің тірегіне айналдырылды;

- Бұлармен қатар әсіресе өлкені XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап орыс шаруаларымен қоныстандыру бастау алып, XX ғ. басына дейін тоқтаусыз жүргізіліп келді. Өлкеде көп мөлшердегі орыс деревнялары мен селениялары негізделіп, қазақ тұрғындары жайылымдықтары есебінен ең құнарлы жерлерде орын тепті. Мұның салдары автохонды тұрғындардың мал шаруашылығының тереңінен дағдарысқа ұшырауына әкелді;

- XIX ғасырдың бірінші ширегі (1822 ж.) және екінші жартысындағы (1868 ж.) ресейлік саяси-әкімшілік реформалары талаптарына сай Ақмола облысындағы қазақтардың ата-қоныстары толығымен патша үкіметінің меншігі деп жарияланып, жергілікті тұрғындар ешқандай құқықсыз «бұратана» (инородцы) тұрғындар деп (халық) жарияланды;

- Мұндай теңсіздікке қарсы өлке тұрғындары өздерінің әр бағыттағы үнемі қарсылықтарын білдіріп келді. Оның айқын мысалы жергілікті қазақ тұрғындарының едәуір бөлегі XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі аталған реформаларға қарсы ұйымдасқан бүкіл қазақ даласын, соның ішінде шығыс және солтүстік шығыс өңірлерін де қамтыған қарулы қозғалысты белсенді қолдады.

Ал, осының өзі қазақ даласын, соның ішіндегі Ақмола өңірін ресейлік отарлаудың нақты мақсаты, барысы мен нәтижесін толығынан көрсетіп берді.

Ұсыныстар:

- Қазақстан тарихының құрамдас бөлегі – әр өлкенің өткенін тарихи нақты жазба деректер негізінде үнемі зерделеп, нәтижесін жариялап отыруды тұрақты негізде іске асыру;

- Аталған бағытта тың архив және тарихи жазба деректерді пайдалануға назар аудару;

- Мұндай маңызды жұмыстар арқылы Қазақстанның әрбір аймағының көне заманнан қазіргі уақытқа дейінгі жүйелі тарихын негіздеуді іске асыру. Соның ішінде Қазақстанның барлық өңірлерінің жетістікті, шешуші, сынды да, ауыр кезеңдері тарихын саралап, нәтижелері мен себептерін анықтауға үнемі көңіл бөлу;

- Еліміздің әрбір өлкесінің тарихын осылай мақсатты да жүйелі тұрғыда зерттегенде бұл аймақтардың Қазақстанның біртұтас тарихи өңірі ретінде айқындалатындығына барынша назар аудару.

Міне, осындай нақты істер атқарылғанда қазіргі және болашақ ұрпағымыздың бойында «Ұлан-байтақ Еліміздің территориясының тұтастығы мен халқымызды тарихи төл мекені» қағидасын қалыптастыра аламыз деп есептеуге болады.

Қаржыландыру: Жұмыс «Қазақстан тарихындағы саяси институттар мен құрылымдардың эволюциясы (XIX-XXI ғғ.)» (ЖТН №BR21882308) мақсатты-бағдарламалық қаржыландыру аясында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрілігі Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен орындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Обзор Акмолинской области за 1881 год (приложение ко всеподданнейшему отчету Акмолинского губернатора) Омск., 1882 г.
2. Обзор Акмолинской области за 1883 год (Приложение ко всеподданнейшему отчету и.д.Акмолинского губернатора). Омск.,1884 г.
3. Обзор Акмолинской области за 1894 г.Омск., 1896, сс.5,10
4. Обзор Акмолинской области за 1895 г. Омск., 1897, сс.4-5
5. Обзор Акмолинской области за 1907 г. Омск., 1908, с.18
6. Памятная книжка Адрес-Календарь Акмолинской области на 1909 год. Омск., 1909, с.76
7. Обзор Акмолинской области за 1910 год. Омск., 1911., сс.14-15
8. Статистические материалы по подворному обследованию переселенческих хозяйств 9-ти типичных поселков (4 Кокчетавского и 5 Петропавловского уездов) Акмолинской области за 1910 год. Омск., 1911, с.8
9. Обзор Акмолинской области за 1911 год. Омск., 1912, с.9
10. Список переселенческих участков, предоставленных ходокам Европейской России в Акмолинском районе в 1912 году., Омск., 1912г., сс. 1,2,14,20,22,34,38
11. Обзор Акмолинской области за 1912 год., Омск., 1913, сс.9-10
12. Обзор Акмолинской области за 1913 год. Омск., 1914г, с.15
13. Обзор Акмолинской области за 1915 год. Издание Акмолинского Областного Статистического Комитета. Омск., 1917, сс. 8,9,14
14. Памятная книжка Акмолинской области на 1916 год, Омск., 1916, сс.17,18
15. Обзор Акмолинской области за 1895 г. Омск., 1897, сс.5,24,29,32
16. Обзор Акмолинской области за 1898 г.Омск., 1900, сс.27,28
17. «Киргизское хозяйство в Акмолинской области Том III. Петропавловский уезд. Повторное исследование 1908 года». С-Петербург., 1910, сс.31,34,71,VIII
18. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область Акмолинский уезд. Том III-й Часть II-я. Чернигов 1996., сс.86-87,91
19. Памятная книжка Адрес-Календарь Акмолинской области на 1909 год. Омск.,1909, с.81
20. Обзор Акмолинской области за 1912 год. Омск., 1913, с.9

REFERENCES:

1. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1881 god (prilozhenie ko vsepoddaneishemu otchetu Akmolinskogo gubernatora) [Review of the Akmola region for 1881 (appendix to the most humble report of the Akmola governor)] Омск., 1882 g.
2. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1883 god (prilozhenie ko vsepoddaneishemu otchetu Akmolinskogo gubernatora) [Review of the Akmola region for 1883 (appendix to the most humble report of the Akmola governor)] Омск., 1884 g.
3. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1894 g. [Review of the Akmola region for 1894]. Омск., 1896, pp. 5,10
4. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1895 g. [Review of the Akmola region for 1895]. Омск., 1897, pp. 4-5.
5. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1907 g. [Review of the Akmola region for 1907]. Омск., 1908, p. 18
6. Pamyatnaya knizhka Adres-Kalendar Akmolinskoy oblasti na 1909 god. [Memorial book Address-Calendar of Akmola region for 1909.]. Омск., 1909, p.76
7. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1910 god. [Review of the Akmola region for 1910]. Омск., 1911, pp. 14-15
8. Statisticheskie materialy po podvornomu obsledovaniyu pereselencheskix hozyystv 9-ti tipichnih poselkov (4 Kokchetavskogo y 5 Petropavlovskogo uezdov) Akmolinskom oblasti za 1910 god. [Statistical materials on a household survey of resettlement households in 9 typical settlements (4 Kokchetavsky and 5 Petropavlovsky districts) of the Akmola region for 1910.]. Омск., 1911, p.8
9. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1911 god. [Review of the Akmola region for 1911]. Омск., 1912., p.9
10. Spisok pereselencheskikh uchastkov, predstavlenykh hodokom Evropeiskoy Rossii v Akmolinskom raione v 1912 godu., Омск., 1912 g., [List of resettlement plots provided to the petitioners of European Russia in the Akmola region in 1912.]. pp. 1, 2, 14, 20, 22, 34, 38
11. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1912 god. [Review of the Akmola region for 1912]. Омск., 1913, p. 9-10
12. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1913 god. [Review of the Akmola region for 1913]. Омск., 1914., p. 15
13. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1915 god. Izдание Akmolinskogo Oblastnogo

-
- Statisticheskogo Komiteta. [Review of the Akmola Region for 1915. Publication of the Akmola Regional Statistical Committee]. Omsk., 1917, pp. 8, 9, 14
14. Pamyatnaya knizhka Akmolinskoy oblasti na 1916 god [Akmola Region Memorial Book of 1916]. Omsk., 1916, pp. 17, 18
15. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1895 god. [Review of Akmola region for 1895]. Omsk., 1897, 5, 24, 29, 32
16. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1898 god. [Review of Akmola region for 1895]. Omsk., 1900, pp. 27, 28
17. «Kirgizskoe hozaystvo v Akmolinskoy oblasti Tom III. Petropavlovskii uезд. Povtorno issledovanie 1908 goda» [“Kirghiz economy in Akmola region. Volume III. Petropavlovsk district. Repeated study of 1908.”]. S-Peterburg., 1910, pp. 31, 34, 71, VIII
18. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye y razrabotannye ekspediseyi po issledovaniyu stepnyh oblastey. Akmolinskaya oblast. Akmolinskiy uезд. Tom III-i Chast II-y. [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by the expedition to study the steppe regions. Akmola region, Akmola district. Volume III, Part II.]. Chernigov 1996., pp. 86-87, 91
19. Pamyatnaya knizhka adres-Kalendar Akmolinskoy oblasti na 1909 god [Commemorative book Address-Calendar of Akmola region for 1909.]. Omsk., 1909, p. 81
20. Obzor Akmolinskoy oblasti za 1912 god [Review of Akmola region for 1912.]. Omsk., 1913., p. 9

**Aigerim Serikzhanova¹, Roza Nurtazina²,
Inabat Serikzhanova³, Bayan Nagasbekova⁴**

¹ L. N. Gumilev Eurasian National University
e-mail: aiemaserikzhanova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0260-8760>

² L. N. Gumilev Eurasian National University,
(Astana, Kazakhstan)
e-mail: roza_nur@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1646-2106>

³ Engagement global,
(Bonn, Germany)

e-mail: inatser@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-8960-152X>

⁴ Asfendiyarov Kazakh National Medical University,
(Almaty, Kazakhstan)
e-mail: b_nagasbekova@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0003-1599-3068>

SOCIO-CULTURAL BARRIERS TO WOMEN'S EMPOWERMENT IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article explores the socio-cultural barriers hindering the empowerment of women and their active participation in political life in Kazakhstan. It focuses on the analysis of gender stereotypes and social norms that limit women's economic participation and contribute to gender-based violence. Several research methods were employed, including secondary data analysis, qualitative analysis, and comparative analysis. The article provides examples from Kazakhstan and other democratic countries to illustrate differences in gender policies. Key findings include the need to improve legislative measures to combat domestic violence and promote gender equality. Special attention is given to issues related to violence against women, inadequate legal protection, and cultural factors influencing individual behavior in society.

Keywords: *socio-cultural barriers, women's empowerment, gender equality, political participation, Kazakhstan.*

**Айгерим Серикжанова, Роза Нұртазина, Инабат Серикжанова,
Баян Нағасбекова**

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН
МҮМКІНДІКТЕРІН КЕҢЕЙТУДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ
КЕДЕРГІЛЕР**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейтуге және олардың саяси өмірге белсенді қатысуына кедергі келтіретін әлеуметтік-мәдени кедергілер қарастырылады. Әйелдердің экономикалық қатысуын шектейтін және гендерлік зорлық-зомбылыққа ықпал ететін гендерлік стереотиптер мен әлеуметтік нормаларды талдауға баса назар аударылады. Жұмыста бірнеше зерттеу әдістері қолданылды, соның ішінде қайталама деректерді талдау, сапалық талдау және салыстырмалы талдау. Мақалада гендерлік саясаттағы айырмашылықтарды көрсету үшін Қазақстаннан және басқа демократиялық елдерден мысалдар келтірілген. Негізгі тұжырымдар тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы заңнамалық шараларды жақсарту және гендерлік теңдікті ілгерілету қажеттілігін қамтиды. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылыққа, құқықтық қорғаудың жеткіліксіздігіне және жеке адамдардың қоғамдағы мінез-құлқына әсер ететін мәдени факторларға ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: *әлеуметтік-мәдени кедергілер, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту, гендерлік теңдік, саяси қатысу, Қазақстан.*

Айгерим Серикжанова, Роза Нургазина, Инабат Серикжанова, Баян Нагасбекова

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ БАРЬЕРЫ НА ПУТИ К РАСШИРЕНИЮ ПРАВ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЖЕНЩИН В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются социально-культурные барьеры, препятствующие расширению прав и возможностей женщин и их активному участию в политической жизни Казахстана. Основное внимание уделяется анализу гендерных стереотипов и социальных норм, которые ограничивают экономическое участие женщин и способствуют гендерному насилию. В работе использованы несколько исследовательских методов, включая анализ вторичных данных, качественный анализ и сравнительный анализ. В статье приводятся примеры из Казахстана и других демократических стран для иллюстрации различий в гендерной политике. Основные выводы включают необходимость улучшения законодательных мер по борьбе с домашним насилием и продвижению гендерного равенства. Особое внимание уделяется проблемам, связанным с насилием в отношении женщин, недостаточной правовой защитой и культурным факторам, влияющим на поведение индивидов в обществе.

Ключевые слова: *социально-культурные барьеры, расширение прав и возможностей женщин, гендерное равенство, политическое участие, Казахстан.*

Introduction

In practice, there is a difference in life expectancy, literacy, education and earnings between men and women in the global trend of human development. At

the same time, women's opportunities are more limited than those of men. Unequal status of men and women leads to negative socio-economic consequences: gender asymmetry in the labor market, feminization of poverty, the problem of "double employment" of women. Gender discrimination is also manifested in family decision-making, unequal access to household income, unequal participation in raising children and receiving family benefits, domestic violence, trafficking of women for sexual exploitation, maternal mortality, short life expectancy of men, and low health indices in the population as a whole.

Within recent decades, women's empowerment has been the central theme of international development policy and practice. Empirical studies show that countries where opportunities and rights are more evenly distributed between women and men are more competitive generate higher incomes and have greater economic growth. Greater equality is also associated with less poverty. This essay seeks to elucidate the challenges of integrating gender in a development project to empower women. It demonstrates social and cultural factors that restrict women's economic participation and prevention of gender-based violence in Kazakhstan. It also illustrates how existing social networks, relations, and links disadvantage women.

Materials and Methods

The aim of this study is to identify and analyze the socio-cultural barriers that hinder the empowerment of women and their active participation in political life in Kazakhstan. We utilized several research techniques including:

- secondary data analysis: collection and analysis of statistical data on women's position in the labor market, their unemployment rate, income levels, and educational attainment. Review and evaluation of existing legislative measures and programs aimed at combating domestic violence and promoting gender equality;
- qualitative analysis: investigation of gender stereotypes and social norms affecting women's behavior in society;
- comparative analysis: comparison of gender relations and policies in Kazakhstan with gender policies in developed democratic countries such as Germany and other European Union countries;
- documentary analysis: Examination of reports and recommendations from international organizations and programs aimed at empowering women, as well as other documents related to gender equality in Kazakhstan and beyond.

Results and Discussion

The consequences of the transition period have increased gender inequality in the political, economic and social spheres of post-Soviet countries.

The consequences of the Kazakhstan claims to be a democratic, secular, legal and social state whose highest values are the individuals, their lives, rights and freedoms. It is a unitary state with a presidential form of government. As of April 4, 2024, the total population of Kazakhstan was 20 million, of which 10,2 million, or 51.2%, were women. Representatives of more than 100 ethnic groups and 18 confessions live in the country in peace and harmony [1].

Compared to other Central Asian countries, Kazakhstan is a positive example

of progress in the region. Kazakhstan ranked 76th out of 146 countries, according to the Global Gender Gap Index (GGGI) – a comparative measure of gender gaps developed by the World Economic Forum to measure gender gaps in resources and opportunities regardless of a country's level of development [2]. The GGGI considers the following four main categories: economic participation and opportunities, educational attainment, health and survival, and political empowerment.

Kazakhstan is a full-fledged subject of international law and a party to more than 60 multilateral universal human rights treaties, including the Universal Declaration of Human Rights and seven UN human rights conventions, the so-called "international human rights instruments. The state has signed the Beijing Platform for Action (1995), ratified the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) (1998) and signed the Optional Protocol of CEDAW (2001). But there are still unresolved problems of violence against women at the level of legislation: there is no simplified procedure for documenting the facts of violence, the removal of beatings, legal mechanisms to isolate the rapist from his victims, inadequate legal acts on sexual harassment, on compensation for damages - moral and financial. In general, there is a problem of poorly developed anti-discrimination mechanisms of rights protection and anti-discrimination legislation. There is a significant gap between the principle of equality between men and women proclaimed in the Constitution of the Republic of Kazakhstan and its implementation in practice.

Following organizations work in the field of women empowerment in Kazakhstan United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP), International Labor Organization (ILO), United Entity for Gender and the Empowerment of Women (UN Women), United Nations Development Programme (UNDP), World Health Organization (WHO), World Bank Central Asia Regional Office in Almaty (WB), United States Agency for International Development (USAID), Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ), Asian Development Bank (ADB), Islamic Development Bank (IsDB), The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).

Economic participation

Kazakhstan is dominated by a patriarchal system of values and strong Muslim traditions. Kazakhstani society is prone to traditional notions of the roles of women and men with a rigid distribution of responsibilities in families. Because of this, Kazakhstani women face a double burden of work due to household duties and employment in the workplace or business. Early marriage of girls is an openly unconcealed phenomenon in Kazakhstan, and bride kidnapping is extremely common, especially among ethnic groups such as Kazakhs, Kyrgyz, Kurds, Turks and Azeris [3].

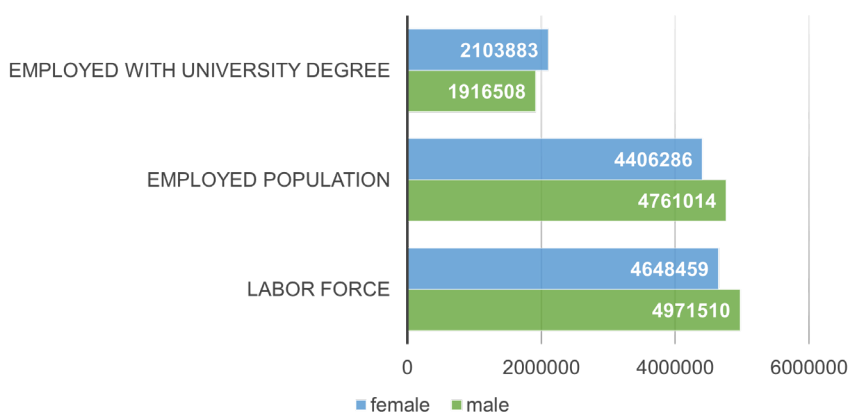
One of the most important gender problems in Kazakhstan's labor market is the high level of vertical segregation. The high level of vertical segregation, combined with the higher level of education of employed women, indicates not only the inefficient use of the educational and professional potential of the country's labor force, but also the widespread traditional gender stereotypes in Kazakhstan and

gender discrimination in hiring and promotions.

Women's labor has its own specific features, the main of which are substantiated by the prevalence of ideas about "women's professions" and women's "double responsibility. In this regard, there is a need to reproduce gender stereotypes that determine and fundamentally change attitudes toward women's labor force not only at the macro, but also at the meso and micro levels. An important problem is that it is necessary to find adequate methods and ways to influence the motivation of company managers and employees.

In assessing the situation by Gender Gap Index, it can be noted that Kazakhstan has already eliminated inequality between the sexes at all levels of education: quantitative gender inequality in primary and secondary education does not exist, and there is no problem of girls' access to any level of education [2].

Figure 1. Main indicators of the labor market in the Republic of Kazakhstan (1 quarter 2024)

The level of education for women in Kazakhstan is much higher than for men. Women make up 48% of the total labor force. In terms of gender, of the employed population, 4,7 million people were male and 4,4 million were female in 2024. It is noteworthy that the level of education among women is significantly higher than among men: 40.3% of employed men have a university degree, while for women the figure reaches 47.7%. [4] (figure 1) Nevertheless, a high level of education among women in the country does not guarantee them a prestigious, promising job with a decent income, promotion and does not protect them from being released from the labor market, while the level of education is one of the most important qualitative characteristics of the population, which is the basis for the formation of the country's human resources potential.

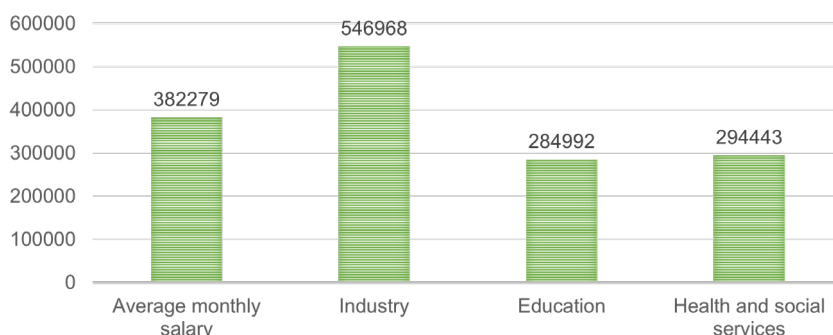
Gender asymmetric release of personnel is one of the manifestations of gender inequality in employment. The dynamics of the unemployment rate shows that during the first stages of radical reforms women suffered the greatest blow. The reduction of the total number of the employed population in the early 1990s was due to the active displacement of women from paid employment to the household or to the rapidly expanding field of irregular employment, the most common forms

of which are small retail trade and shuttle business.

A long period of unemployment reduces the competitiveness of an individual, reduces his chances of getting a job again. As a consequence, the chronic, "stagnant" unemployed have less motivation to work, to professional improvement and retraining, which can lead to the development of psychological apathy, change of lifestyle to dependent, focused on casual earnings against the background of falling living standards. It should be noted that unemployment is most common among women living in rural areas (5.6% vs. 5.3% in urban areas) [4].

Another result found in the earlier studies on this topic is that there are differences in accumulated experience and length of service. As a rule, women have less seniority due to breaks in employment related to the birth and upbringing of children. This fact can significantly reduce the competitive advantage of women in their careers. Especially, since the accumulated experience, which turns out to be relevant for professional advancement, is accumulated precisely in the periods when women have a particularly high probability of a break in employment. Thus, women may lose out on their starting positions compared to men.

Figure 2. Average monthly salary by type of economic activity (KZT)

One of the most important problems of women's labor in Kazakhstan remains the price of female labor. The size of the average wage of working women is increasing annually, but the gap between the average wage of men and women remains at 27% [5]. Currently, there is still significant sectoral wage differentiation. As in previous years, high wage levels remained in industries with predominantly male employment (Industry) - an excess of 143% the average wage. The lowest level of wages was in industries with predominantly female employment - education (74,5% of the national average), health care and social services (77%). [6] (Figure 2)

As for the gender pay gap, such a distribution in wages may be due to ethno-cultural specifics and women's active employment in domestic work, which is often not considered either as a profession or as an activity that should be paid for. The gender policy of the Kazakhstani state leads to a situation where "liberation" among women, expands their repertoire of possible roles and lifestyles, but does not affect men much. The Labor Code contains provisions for 126 calendar days of paid maternity leave, including 70 days prior to delivery, and 56 days thereafter; 56 days of paid adoption leave for a newborn child, and unpaid parental leave

(parental leave) for women or men until the child is three years old. As a result, the role of "breadwinner" is a normative male model and does not involve equal participation of men in domestic work, childcare and child rearing.

Gender-based violence

Gender-based violence in Kazakhstan a common type of crime, however, it is difficult to find information on this topic. There are no specific statistics on this type of crime, and there are no specific scientific works that reflect at least approximately real figures of domestic violence cases in Kazakhstan. It is no coincidence that this issue has not been fully elaborated, because it is an extremely latent and complex issue of relationships that develop within a family. In Kazakhstan, where the way of life is a predominantly patriarchal one, it is difficult to imagine women being able to openly address family scandals.

Due to the taboo nature of the topic for certain cultural and social reasons, there is no clear and legitimate definition of domestic violence, neither in sociological science nor in the normative legal acts of the Republic of Kazakhstan. For this reason, definitions from international organizations or from Russian literature are often used in Kazakhstan.

From the materials of the national meetings held by partners with the support of the UN Population Fund - UNFPA in 2011 in the capital of Kazakhstan on the theme of strengthening the response to gender-based violence in the health sector of Kazakhstan, the term "violence against women" means any act of gender-based violence that causes or is likely to cause harm to a woman's physical, sexual or mental health or suffering, as well as threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or private life.

The main forms of gender-based violence:

- Domestic violence
- Sexual violence/rape
- Trafficking of women/girls
- Sexual harassment in the workplace

The most widely used definition of this term in academia and organizations working on the issue of domestic violence is as follows: domestic violence is a purposeful emotional or violent coercion/action by one person toward another, carried out with a specific purpose, against the consent, will, and interests of the victim. The main difference between domestic violence and other types of violence is that it occurs between people in close or related relationships.

As defined in the Russian Encyclopedia of Social Work, domestic violence is the intentional use of various forms of physical, sexual, psychological, and economic violence by one family member against another, resulting in physical injury, emotional trauma, developmental disabilities, or various types of harm. [7]

The social and cultural causes of gender-based aggression lie primarily in the strict differentiation of gender roles. Historical and ethnographic data show that gender-based violence is more common in societies where the roles of men and women are sharply separated and where power belongs to men. Where gender relations are more equal, violence is less common. [8]

The legal basis for the activity of the units on protection against domestic violence is the Universal Declaration of Human Rights and the Convention on the

Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) adopted by the General Assembly of the United Nations, the Universal Declaration of Human Rights, the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Criminal Code of the RK, the Law of the RK on "On Administrative Violations", the Law of the RK on Prevention of Domestic Violence, the Law of the RK on Marriage and Family.

Perpetrators of domestic violence may be held administratively responsible under Article 73 of the Law on "On Administrative Violations" and if their actions constitute a criminal offense, they may be held criminally responsible under Articles 106 (Intentional infliction of serious harm to health), 107 (Intentional infliction of moderate harm to health), 108-1 (Intentional infliction of minor harm to health), 109-1 (beatings), 110 (torture), 120 (Rape), 121 (Violent acts of a sexual nature), 122 (Sexual intercourse or other acts of a sexual nature with a person under the age of sixteen of the Criminal Code. [9]

Until 2017, domestic violence in Kazakhstan was prosecuted under two articles of the Criminal Code - 108 (minor injury to health) and 109 (bodily harm). They were punishable by arrest, fine, imprisonment, or community service. On July 3, 2017, former President Nursultan Nazarbayev signed a law decriminalizing these articles. The Interior Ministry and the Prosecutor General's Office said this was done "to strengthen preventive work with offenders and simplify the process of bringing them to justice." Moreover, when an aggressor is prosecuted on the basis of criminal proceedings, this precludes the possibility of reconciliation. According to officials, women did not go to the police because they did not want to put the fathers of their children in jail and decriminalization means that the number of domestic crimes will decrease, but the plan failed. The number of these crimes has not decreased; on the contrary, it has increased. Moreover, women have to collect the evidence and witness statements themselves. The police do not always accept victims' testimonies, do not explain their rights, and investigations and inquiries are often superficial.

The Prosecutor General's Office of Kazakhstan believes that it is "unreasonable and difficult to single out" a domestic article. After all, the Criminal Code already includes articles for beatings, rape, etc., on minors and women, which means that it is possible to sue domestic bullies for these items. However, as Human Rights Watch [10] has pointed out to authorities in Kazakhstan, international standards recommend that states establish separate criminal liability for domestic violence as a separate crime. Because general standards are insufficient, they do not adequately reflect or cover all components of domestic violence. Separating domestic violence into its own section of the criminal code will improve the response to such crimes and provide police, prosecutors, and court officials with specialized training on how to effectively investigate such cases while ensuring the safety of victims.

The state is a party to the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1998) and the Optional Protocol to the Convention (2001), but has not ratified the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention).

In 2024 the current President of Kazakhstan Kasym-Jomart Tokayev signed a law on ensuring women's rights and children's safety. The document, which toughens penalties for domestic violence was adopted by the Senate of Parliament

on April 11, 2024. The law criminalizes battery and intentional infliction of minor harm to health, and increases punishment for intentional infliction of moderate and serious harm to health. In addition, the law excludes the possibility of reconciliation of the parties in cases involving physical violence and abuse of minors. The document also establishes life imprisonment for murder, rape and violent acts of a sexual nature against minors. For this purpose, alternative punishments are excluded from the current norms of the Criminal Code. In addition, “molestation of a sexual nature” of adolescents under the age of 16 is criminalized.

Social norms and stereotypes

Culture, traditions and beliefs have contributed significantly to the construction of gender identity and social norms in Kazakhstan, especially since independence. Gender roles and cultural norms are clearly highlighted in some regions of Kazakhstan. In southern Kazakhstan, for example, educated women often do not seek work outside the home because of the prioritization of the household. There is also a tendency to restrict women's choice of activities, which hinders women's more active participation in business, for example, because of fears that women will become too independent and that this will interfere with their household duties.

Violence against women is the cause and consequence of gender inequality. Despite the fact that legislation enshrines principles of gender equality, its implementation in practice is not always at an adequate level. However, access to justice for victims of violence in all its forms remains limited. Women's rights activists argue that only a fraction of legally established crisis centers can accommodate female victims of domestic violence (OSCE 2012). Many women hide the fact that they are suffering from intimate partner violence and often do not know where to go for help, or they knowingly do not seek it out for fear of being blamed or morally reprimanded. The Special Rapporteur on violence against women, in her report on the state of violence against women in Kazakhstan, noted that women often responded with violence themselves as a result of an ineffective response to cases of violence: nearly 68 percent of female prisoners in Kazakhstan's prisons were charged with crimes in response to domestic violence.

The Multiple Indicator Cluster Survey (MICS) conducted by the Committee with UNICEF and UNFPA found that one in three women (33%) aged 18-75 who had ever had a partner reported experiencing at least one form of behavioral control by their intimate partner. [12] This suggests that controlling behavior is common in a significant proportion of close relationships in Kazakhstan. There is a significant association between a woman's experience of physical and/or sexual abuse by an intimate partner and her behavioral controlling behaviors.

Women were first asked if they had told anyone about their intimate partner's violent behavior. Overall, about half (51%) of women reported that they had never told anyone about their partner's violent behavior. [12] This suggests that for many women who had experienced intimate partner violence, the interviewer was the first person they spoke to about their experiences of violence. Very few said they had informed government officials-only 8% of women who had experienced intimate partner violence reported their partner's behavior to the police, and only 3% had reported it to a doctor or other health care provider. [12]

As part of MICS rounds 3 and 4, a survey was also conducted on the attitudes (perceptions) of the population towards domestic violence against women. Thus, according to the results obtained, more than 10% of women aged 15-49 in 2006 and 12.2% in 2011-2012 believe that the spouse/partner has the right to raise his hand against the wife/partner in a number of cases (leaves the house for a long time without warning the husband; neglects the children; contradicts the husband; refuses to have intimate relations with him; when their food is burnt) listed in the question. And men are more likely than women to justify their use of violence (16.7% of men vs. 12.2% of women in 2010-2011). [12]

According to the NGO "Union of Crisis Centers in Kazakhstan", which unites 16 NGOs, hundreds of women die in Kazakhstan every year at the hands of aggressors, and domestic violence is present in every eighth family; every year they receive about 14000 calls related to domestic violence, the vast majority of them from women. [13]

The slanted gaze of others, pressure and rejection from the victim's family, economic dependence on the aggressor, and a basic lack of knowledge about where to seek help prevent women from reporting abuse and expecting support. Lack of trust in the police and justice systems and low representation of women in law enforcement and the judiciary make it difficult for victims to access justice. Crisis centers and organizations that help women in difficult situations are a very important part of the state's work in preventing domestic violence, but it turned out that even in a women's shelter, a woman does not always feel safe. The staff of the state crisis centers do their best to help victims of domestic violence. However, in some state centers there are serious violations of safety rules, and their work is too limited to reconciliation and preservation of the family - even though sometimes the staff accuses the woman herself of provoking the violence, invites the aggressor to the shelter, and persuades the woman to reconcile with him.

Conclusion

First of all, there is an uneven distribution of resources between men and women. Statistical data on our republic shows that women suffer from gender inequality in the first place. It is difficult for them to access economic, social, political and power resources; full-fledged conditions for their personal realization are not created. It is more difficult for women to get a loan, since many of them do not have collateral.

The weaker competitive positions of women are manifested primarily in their concentration in low-paying industries. The unequal distribution of men and women in economic sectors and professions, as well as in positions in the job hierarchy, aggravates the poverty of working women. A high level of education does not guarantee working women-specialists prospects of promotion and decent pay. Women do most of the unpaid housework and have less time for careers, professional development, and self-education. Society of Kazakhstan still does not recognize the economic value of women's unpaid domestic work, including childcare, and unequal distribution of domestic responsibilities is known to be a form of discrimination against women.

In order to develop medium- and long-term measures to change gender

stereotypes in wages, it is necessary to determine, at the theoretical and empirical levels, how relations between managers and employees can be formed so that both do not focus on the "gender effect" when choosing an employee. In this sense, it is very important to identify the extent to which existing gender stereotypes ensure the successful inclusion of women in the workforce, to determine which stereotypes hinder the development of women's professional knowledge and abilities, and to what extent Kazakhstan's labor legislation supports gender stereotypes in the labor market.

In this connection a lot of work is needed to improve the legal norms in the field of gender policy, to bring them in line with international standards, to take institutional, organizational and administrative measures aimed at improving the status of women and protecting their rights and interests. Gender policy should include anti-discrimination laws, since the legal framework provides the necessary basis for the development of equality and serves as a protective measure against the practice of gender discrimination, particularly in the labor market. Existing labor legislation is essentially based on a protective ideology toward women, it does not help increase women's competitiveness in the labor market, and it is also difficult to implement in practice because it lacks mechanisms for holding women accountable for discriminatory actions.

In addition, a number of cultural, social factors should be taken into account that influence individual behavior in society. To a large extent, this depends on the historically determined traditions of the respective society, in which both social status and accepted norms of behavior of men and women are shaped. Gender relations in Kazakhstan are still dominated by traditional negative stereotypes of inequality and controlling behavior toward women. In Germany, as in many Western countries with a developed democratic society, gender relations are determined by strong gender politics.

Achieving gender equality and creating conditions for women's development is an important factor in human development. Gender inequality slows down the socio-political development of the country, institutions of civil society and local self-government. Inefficient use of the potential of the female half of the population, which does not have equal opportunities with men in realization of their life plans and tasks, leads to continuing tension at the level of interpersonal communication, institutional relations and in general between citizens and the state. Inequality between women and men is also disadvantageous for the state and society in economic terms, as it hinders the development of human capital, makes projects of economic development, eradication of poverty and reduction of unemployment ineffective.

The article was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN No. AP14972304).

REFERENCES:

1. Demographic statistics. Population of the Republic of Kazakhstan by gender and type of locality (as of April 1, 2024. // URL:<https://stat.gov.kz/en/industries/social-statistics/demography/publications/159623/> (Date of access: 26.07.2024)
2. Global Gender Gap Report. (2024). // URL:https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2024.pdf (Date of access: 26.07.2024)
3. The European Union Gender Study of Central Asia. (2017) Гендерное исследование Европейского Союза по Центральной Азии. // URL:https://eeas.europa.eu/sites/default/files/kz_report_executive_summary_ru.pdf (Date of access: 30.06.2024)
4. Employment and unemployment Main indicators of the labor market in the Republic of Kazakhstan (1 quarter 2024) // URL:<https://stat.gov.kz/en/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/publications/159524/> (Date of access: 30.06.2024)
5. Zakon kz. // URL:<https://www.zakon.kz/finansy/6434477-v-kazakhstane-rastet-razryv-mezhdu-zarplatami-zhenshchin-i-muzhchin.html>
6. Wages and working conditions. Key labor indicators in the Republic of Kazakhstan (2023). // URL:<https://stat.gov.kz/en/industries/labor-and-income/stat-wags/publications/190193/> (Date of access: 30.06.2024)
7. Kunelski, L., Mazkovski, M. (1994) Encyclopedia of Social Work.
8. Zdravomyslova, E., Temkina, A. (1997): Social construction of gender and the gender system in Russia: Moscow.
9. The Code of the Republic of Kazakhstan «Penal Code of the Republic of Kazakhstan» (3 July 2014 № 226-V, has been amended by the 2023). // URL:https://continent-online.com/Document/?doc_id=31575252#pos=2292;-23 (Date of access: 05.07.2024)
10. Human Rights Watch. Response to October 16 letter to the Prosecutor General of Kazakhstan (2019). // URL:https://www.hrw.org/sites/default/files/supporting_resources/kaz_letterto_prosecutor_general_27nov2019.pdf (Date of access: 05.07.2024)
11. Organization for European Social Co-operation (OSCE). (2012): Report of the OSCE Special Representative on Gender Issues on his Visit to Kazakhstan 19-21 June 2012: Warsaw. // URL:<https://www.osce.org/cio/97292> (Date of access: 05.07.2024)
12. Committee on Statistics of Kazakhstan, UN Women, UNFPA, WHO in Kazakhstan. (2018). Sample survey on violence against women in Kazakhstan. Astana. // URL:<https://eca.unwomen.org/digital-library/publications/2018/08/sample-survey-on-violence-against-women-in-kazakhstan> (Date of access: 05.07.2024)
13. Interview with Zulfiya Baisakova, Head of the Union of Crisis Centers of Kazakhstan (2020). // URL:<https://www.ktk.kz/ru/news/video/2018/03/05/91473/> (Date of access: 10.07.2024)